FRIEDRICH A. VON HAYEK

TEISĖ, ĮSTATYMŲ LEIDYBA IR LAISVĖ

II

SOCIALINIO TEISINGUMO MIRAŽAS

Eugrimas

ALK

FRIEDRICH A. VON HAYEK

TEISĖ, ĮSTATYMŲ LEIDYBA IR LAISVĖ

II

FRIEDRICH A. VON HAYEK

TEISĖ, ĮSTATYMŲ LEIDYBA IR LAISVĖ

II

SOCIALINIO TEISINGUMO MIRAŽAS

Naujas liberalių teisingumo bei politinės ekonomijos principų išdėstymas

Iš anglų kalbos vertė
Algirdas Degutis

VILNIUS
EUGRIMAS
LEIDYKLA
1998

UDK 340.1
Ha-133

Versta iš:

Friedrich A. von Hayek,
Law, Legislation and Liberty, vol. 2: *The Mirage of Social Justice*,
The University of Chicago Press, Chicago and London, 1976

This edition is published with support from the
Open Society Fund-Lithuania and from the CEU Translation Project
of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas
ir Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-752-41-8 (2 tomas)
ISBN 9986-752-29-9 (3 tomai)

© Dr. Laurence Hayek, 1998
© Vertimas į lietuvių kalbą:
Algirdas Degutis, 1998
© Maketas – „Eugrimas", 1998

TURINYS

Pratarmė 11

7. BENDRA GEROVĖ IR ATSKIRI TIKSLAI

Laisvoje visuomenėje bendrą gerovę iš esmės sudaro priemonės, leidžiančios siekti nežinomų tikslų 15
Bendras interesas ir kolektyvinės gėrybės 20
Taisyklės ir nežinojimas 23
Abstrakčių taisyklių reikšmė pasaulyje, kuriame dauguma konkrečių faktų nėra žinoma 26
Valia ir nuomonė, tikslai ir vertybės, įsakai ir taisyklės, taip pat kitos terminijos problemos 28
Abstrakčios taisyklės funkcionuoja kaip pamatinės vertybės, nes jos tarnauja nežinomiems konkretiems tikslams 32
Konstruktyvistinė utilitarizmo klaida 34
Visa teisėta elgesio taisyklių kritika bei tobulinimas turi vykti pagal esamą taisyklių sistemą 42
„Apibendrinimas“ ir universalizavimo kriterijus 47
Taisyklės, kad atliktų savo paskirtį, turi būti ilgalaikės 48

8. TEISINGUMO SIEKIS

Teisingumas kaip žmogiškojo elgesio atributas 55
Teisingumas ir teisė 59

Teisingo elgesio taisykles paprastai draudžia neteisingą elgesį 61
Ne tik elgesio taisyklės, bet ir jų teisingumo testas yra negatyvus 65
Negatyvus neteisingumo testo pobūdis ir jo reikšmė 69
Teisinio pozityvizmo ideologija 72
„Grynoji teisės teorija" 76
Teisė ir moralė 86
„Prigimtinė teisė" 90
Teisė ir suverenumas 92

9. „SOCIALINIS", ARBA PASKIRSTOMASIS, TEISINGUMAS

„Socialinio teisingumo" sąvoka 109
Visuomenės vaizduotės pasidavimas „socialinio teisingumo" kerams 113
Teisingumo sąvoka netaikytina spontaninių procesų rezultatams .. 116
Ekonominio lošimo, kur teisingumo sąvoka taikoma tik lošėjams, bet ne rezultatams, prasmė 119
Tariamoji tikėjimo atlygio teisingumu būtinybė 123
Tariamoji „visuomeninė vertė" 125
Žodžio „socialinis" prasmė 129
„Socialinis teisingumas" ir lygybė 132
„Galimybių lygybė" 137
„Socialinis teisingumas" ir teisei pavaldi laisvė 138
Erdvinės „socialinio teisingumo" valdos 142
Atlygis, tariamai priklausantis už nemalonų darbą 146
Piktinimasis dėl įprastos padėties praradimo 148
Išvados 152

9 skyriaus priedas. TEISINGUMAS IR INDIVIDO TEISĖS

10. RINKOS TVARKA ARBA KATALAKSIJA

Rinkos tvarkos esmė 173
Laisva visuomenė – tai pliuralistinė visuomenė be bendros tikslų hierarchijos 175

Didžioji visuomenė, ir nebūdama vieningu ūkiu, grindžiama tuo, kas netiksliai vadinama ekonominiais santykiais ... 179
Laisvų žmonių visuomenėje politikos tikslas negali būti numatomų rezultatų maksimumas, o tik abstrakti tvarka ... 181
Katalaksija kaip lošimas ... 183
Vertinant prisitaikymą prie kintančių sąlygų naujos padėties lyginimas su buvusia neturi prasmės ... 189
Teisingo elgesio taisyklės gina tik materialias valdas, o ne daiktų rinkos vertę ... 192
Kai kurių lūkesčių nuvylimas užtikrina lūkesčių suderinamumą ... 193
Abstrakčios taisyklės apibrėžia tik šansus, o ne konkrečius rezultatus ... 195
Katalaksijos sąlygomis specifiniai įsakai („kišimasis“) sukelia netvarką ir niekada negali būti teisingi ... 198
Teisės paskirtis – vienodai didinti visų šansus ... 200
Gera visuomenė yra toji, kuri bet kuriam atsitiktinai pasirinktam individui suteikia didžiausius įmanomus šansus ... 203

11. ABSTRAKČIŲ TAISYKLIŲ DISCIPLINA IR GENTINĖS VISUOMENĖS EMOCIJOS

Nerealių tikslų siekis gali užkirsti kelią realiems tikslams įgyvendinti ... 209
Organizacinio genties mąstymo atgimimo priežastys ... 210
Amoralūs moraliai inspiruotų pastangų padariniai ... 212
Didžiojoje visuomenėje „socialinis teisingumas“ tampa griaunamąja jėga ... 213
Nuo varguolių globos prie interesų grupių globos ... 216
Mėginimai „taisyti“ rinkos tvarką baigiasi tos tvarkos žlugimu ... 220
Maištas prieš abstrakčių taisyklių discipliną ... 221
Atvirosios ir uždarosios visuomenės moralė ... 223
Senasis konfliktas tarp ištikimybės ir teisingumo ... 227
Maža grupė Atvirojoje visuomenėje ... 228
Savanoriškųjų bendrijų svarba ... 230

Rodyklė ... 235

Laisvoje visuomenėje valstybė netvarko žmonių reikalų. Ji palaiko teisingumą tarp žmonių, kurie patys tvarko savo reikalus.

Walter Lippmann,
An Inquiry into the Principles of a Good Society
Boston, 1937, p. 267.

PRATARMĖ

Keletas aplinkybių lėmė tai, kad šio veikalo antrojo tomo ruošimas spaudai užtruko ilgiau nei tas trumpas laiko tarpas, per kurį tikėjausi leidėjams įteikti užbaigtą tekstą. Svarbiausioji iš tų aplinkybių buvo mano nepasitenkinimas pirmuoju variantu to skyriaus, kurio tema atsispindi šio tomo pavadinime. Šiai temai iš pradžių paskyriau didžiulį skyrių, kuriame mėginau parodyti, jog dauguma reikalavimų, keliamų „socialinio teisingumo" vardu, nelaikytini teisingumo reikalavimais, nes jų pagrindimo būdas (kurį vargu ar galima laikyti principu) negali būti taikomas universaliai. Tada man labiausiai rūpėjo įrodyti tai, kad žmonės niekada nesutars dėl „socialinio teisingumo" reikalavimų, ir kad mėginimas pajamas nustatinėti pagal šio tariamo teisingumo reikalavimus galiausiai sužlugdytų rinkos funkcionavimą. Tačiau dabar jau įsitikinau, jog žmonės, šią frazę vartojantys iš įpročio, paprasčiausiai patys nesupranta, ką ji reiškia, ir griebiasi tos frazės, kai keldami savo reikalavimus neturi realių argumentų.

Iš pradžių mėgindamas sukritikuoti šią sąvoką nuolat jutau, jog šaunu pro šalį, tad galiausiai pamėginau padaryti tai, ką tokiais atvejais būtina atlikti pirmiausia, t.y. sukonstruoti geriausią, kokį tik sugebu, argumentą „socialinio teisingumo" naudai. Ir tik tada pamačiau, jog karalius išties yra nuogas, kad terminas „socialinis teisingumas" yra visiškai tuščias ir be-

prasmis. Kaip tas berniukas Hanso Christiano Anderseno pasakoje sako: „nieko negalėjau pamatyti, nes nebuvo į ką žiūrėti". Kuo labiau stengiausi tai sąvokai suteikti apibrėžtą prasmę, tuo labiau ji slydo iš rankų – intuityvų teisuoliško pasipiktinimo jausmo, kurį išties dažnai patiriame konkrečiais atvejais, nepavyko pagrįsti bendrąja taisykle, kaip to reikalauja teisingumo idėja. Tačiau įrodyti, kad visuotinai vartojamas terminas, daugeliui žmonių reiškiantis kvazireliginį tikėjimą, neturi jokios prasmės ir funkcionuoja tik kaip insinuacija, jog privalome nusileisti vienokios ar kitokios grupės reikalavimams, yra nepalyginamai sunkiau, negu įrodyti tam tikros koncepcijos klaidingumą.

Šioje situacijoje negalėjau apsiriboti įrodymu, kad mėginimai pasiekti „socialinį teisingumą" negali būti vaisingi – turėjau išaiškinti, jog pati ta frazė neturi jokios prasmės ir ją gali vartoti tik neišmanėliai arba demagogai. Nėra malonu griauti prietaro, karščiausiai išpažįstamo tų vyrų ir moterų, kurie paprastai laikomi geriausiais mūsų visuomenės nariais ir kovoti su įsitikinimu, beveik tapusiu nauja mūsų laikmečio religija (suteikusia prieglaudą daugeliui senosios religijos tarnų) ir laikomu pripažintu gero žmogaus bruožu. Tačiau dabartinis šio įsitikinimo visuotinumas jo objekto realumą įrodo ne daugiau nei kadaise visuotinis tikėjimas raganų arba filosofinio akmens buvimu įrodė jų realumą. Paskirstomojo teisingumo, traktuojamo kaip individualaus elgesio atributo (dabar dažnai tapatinamo su „socialiniu teisingumu"), ilga istorija neįrodo šios idėjos pagrįstumo vertinant rinkos procese susiklostančią turtinę žmonių padėtį. Išties man atrodo, jog didžiausia paslauga, kurią dar galiu suteikti savo bendrapiliečiams, būtų ta, jeigu man pavyktų juos sugėdinti dėl šio tuščio burtažodžio vartojimo. Jaučiau privaląs bent pamėginti juos išlaisvinti nuo to užkrato, kuris kilniausius jausmus šiandien paverčia įrankiais visoms laisvos civilizacijos vertybėms griauti ir mėginau tai

daryti rizikuodamas skaudžiai įžeisti daugelį žmonių, kurių moralinių įsitikinimų tvirtumą gerbiu.

Dėl šių aplinkybių pagrindinis šio tomo skyrius kai kuriais požiūriais šiek tiek išsiskiria iš kitų, iš esmės baigtų prieš šešetą ar septynetą metų. Viena vertus, jame negalėjau nieko pozityviai įrodyti, tačiau mano tikslas buvo perkelti įrodymo naštą tiems, kurie tą terminą vartoja. Kita vertus, perrašinėdamas šį skyrių jau nebeturėjau tos puikios bibliotekos ir tų galimybių, kurias turėjau rengdamas pirmąjį šio tomo variantą. Todėl šiame skyriuje negalėjau sistemiškai aprėpti naujesnės literatūros nagrinėjamaisiais klausimais, kaip tai mėginau daryti kituose šio tomo skyriuose. Vienu metu buvau pagautas idėjos, jog savo poziciją privalau pagrįsti reikšmingu šiuolaikiniu veikalu, ir tai irgi sutrukdė šį tomą baigti greičiau. Tačiau po ilgų svarstymų priėjau prie išvados, jog tai, ką galėčiau pasakyti apie Johno Rawlso *Teisingumo teoriją* (1972), nedaug ką duotų mano tiesioginiam tikslui, nes mūsų nesutarimai man pasirodė veikiau terminologiniai, o ne dalykiniai. Nors skaitytojo pirmasis įspūdis gali būti kitoks, mano supratimu, Rawlso teiginys, kurį cituoju šiame tome (p. 156–157), rodo, jog sutariame man labiausiai rūpimu klausimu. Tiesą sakant, kaip nurodau tos pastraipos išnašoje, man atrodo, jog Rawlso pozicija šiuo esminiu klausimu paprastai interpretuojama klaidingai.

Nors jau beveik baigtas trečiasis šio veikalo tomas, nedrįstu reikšti vilčių, kad jis pasirodys labai greit. Veikiau viliuosi sugrįžus prie šio seno rankraščio atrasti, jog mano idėjos per tą laiką padarė esminę pažangą ir dėsiu visas pastangas, kad baigiamasis šio veikalo tomas pasirodytų taip greit, kaip tik man leis artėjanti senatvė.

7

BENDRA GEROVĖ IR ATSKIRI TIKSLAI

> Akivaizdu, kad žmonėms savo elgesį pradėjus reguliuoti pagal ... kokį nors konkretų privatų ar viešąjį *interesą*, tektų įsivelti į nesibaigiančią sumaištį, ir beveik visa valdžia taptų neveiksminga. Privatūs asmenų interesai skiriasi, o viešasis interesas, net jeigu pats savaime jis būtų vienas ir tas pats, taptų didžiausių nesutarimų priežastimi, nes žmonės jo atžvilgiu laikosi skirtingų nuomonių. ... Jeigu tokia taisykle mėgintume vadovautis konkretiems žmonėms skirstydami konkretų turtą, tai ne tik nepasiektume savo tikslo, bet ir įamžintume tą sumaištį, kurią taisyklė turi pašalinti. Todėl tobulindami prigimtinę nuosavybės stabilumo teisę turime laikytis bendrų taisyklių ir vadovautis bendrais interesais.
>
> David Hume*

Laisvoje visuomenėje bendrą gerovę iš esmės sudaro priemonės, leidžiančios siekti nežinomų tikslų

Viena iš aksiomų, kuria remiasi laisvės tradicija, yra ta, kad prievarta prieš individus leistina tik ten, kur ji yra būtina bendrai gerovei užtikrinti. Akivaizdu, jog pabrėžiant šį bendrąjį, arba viešąjį, teisėtų valdžios galių pobūdį[1] buvo siekiama užkirsti kelią valdžios naudojimui atskiriems interesams tenkinti. Tačiau šių terminų neapibrėžtumas beveik kiekvieną interesą leido pavaizduoti kaip bendrąjį verčiant daugybę žmonių tarnauti tikslams, mažiausiai jiems rūpimiems. Bendrojo labo, arba viešųjų gėrybių, sąvokos iki šiol nepavyksta griežtai apibrėžti, tad priklausomai nuo valdančiosios grupės interesų jai gali būti suteikiamas beveik bet koks turinys[2].

* David Hume, *Treatise*, *Works*, ed. T. H. Green and T. H. Grose (London, 1890), vol. II, p. 318.

Turbūt tai paaiškinama visų pirma tuo, kad atrodė visiškai natūralu tarti, jog viešasis interesas kažkuria prasme turi būti visų atskirų interesų suma[3], o ši interesų agregavimo problema atrodė neišsprendžiama. Tačiau Didžiojoje visuomenėje, kur individai laisvai gali naudotis savo žiniomis savo pačių tikslams, bendra gerovė, kurios privalo siekti valdžia, negali būti atskirų individų interesų suma vien dėl to, kad nei šie interesai, nei visos juos lemiančios aplinkybės negali būti žinomos valdžiai ar apskritai kam nors. Net šiuolaikinėse globėjiškose visuomenėse dauguma masių svarbiausių kasdieninių poreikių tenkinami vykstant procesams, kurių detalių nežino ir negali žinoti jokia valdžia. Tad svarbiausios viešosios gėrybės, kurių turi parūpinti valdžia, nėra tiesioginis atskirų poreikių tenkinimas, bet sudarymas sąlygų, kurioms esant individai bei jų grupės turi daugiausia galimybių tarpusavyje tenkinti savo poreikius.

Kad svarbiausias viešas rūpestis turi būti skirtas ne atskiriems žinomiems poreikiams, o sąlygoms, palaikančioms spontaninę tvarką, leidžiančią individams tenkinti savo poreikius jokiai valdžiai nežinomais būdais, – ši tiesa gerai buvo suprantama beveik per visą istoriją. Tiems antikos autoriams, kurių idėjomis remiasi šiuolaikinis laisvės idealas – stoikams ir Ciceronui – viešasis interesas ir teisingumas reiškė vieną ir tą patį. O tais gana dažnais atvejais, kai viduramžiais būdavo apeliuojama į *utilitas publica*, omeny turėtas taikos ir teisingumo palaikymas. Net XVII amžiaus autoriams, kaip Jamesas Harringtonas, „viešasis interesas ... reiškė ne ką kita, kaip bendrą teisę ir teisingumą, atmetantį bet kokį šališkumą arba privatų interesą" ir, vadinasi, jis buvo tapatus „teisės, o ne žmonių viešpatavimui"[4].

Šiame mūsų analizės etape svarbu išsiaiškinti, ar šios bendram labui tarnaujančios individualaus elgesio taisyklės gali būti naudojamos kokių nors žinomų konkrečių rezultatų visumai pasiekti, ar jos tik sukuria sąlygas, didinančias visų individų šansus jiems siekiant savo tikslų. Nors atskiri įvairių indivi-

dų tikslai paprastai nėra žinomi tas taisykles nustatantiems arba jas palaikantiems, bendra visų gerovė nereikalauja, kad būtų tenkinamas kiekvienas privatus noras. Didžiosios visuomenės tvarka grindžiama ir turi būti grindžiama nuolat žlugdomomis kai kuriomis pastangomis. Tai pastangos, kurių nevertėjo imtis ir kurias laisvų žmonių visuomenėje gali sulaikyti tik nesėkmės. Visada bus individų, suinteresuotų tuo, kad tam tikriems struktūriniams visuomenės pokyčiams, kurių reikia aplinkybių kaitai ir kurie tarnauja bendram interesui, nebūtų leidžiama vykti. Paieškos procese, kuriam vykstant kiekvienas individas jam žinomus faktus vertina pagal jų parankumą savo tikslams, klystkelių atsijojimo būtinybė ne mažiau svarbi negu teisingų kelių, jiems tapus visiems žinomais, pasirinkimas. Reikiama taisyklių aibė negali būti sudaroma apsvarsčius tokių taisyklių alternatyvių aibių numatomus pozityvius bei negatyvius padarinius ir po to atsirinkus aibę, duodančią didžiausią gryną pozityvų rezultatą; pasirenkant vienokią ar kitokią taisyklių aibę konkretiems individams daugumos padarinių išvis negalima numatyti. Vienas kito atžvilgiu galime pasverti ne konkrečių žmonių interesus, o tik interesų rūšis; interesų klasifikacija pagal įvairaus vertingumo rūšis turės būti grindžiama ne šių interesų svarba tiesiogiai suinteresuotiems individams, o tam tikros rūšies interesų tenkinimo svarba visuminės tvarkos išlikimui.

Nors sutarimas nėra galimas dėl daugelio konkrečių tikslų, žinomų tik jų siekiantiems (jis būtų dar mažiau galimas, jeigu konkrečių interesų pasirinkimo padariniai būtų žinomi visiems), sutarimas dėl priemonių paprastai gali būti pasiektas būtent dėl to, kad nėra žinoma, kokių konkrečių tikslų jos padės pasiekti. Didžiosios visuomenės nariai, dažniausiai nepažįstantys vienas kito, niekada nesutartų dėl santykinės kiekvieno jų tikslų svarbos. Jeigu reikėtų sutarimo dėl to, kuriems konkretiems interesams turi būti teikiama pirmenybė, klostytųsi ne interesų harmonija, bet atviras jų konfliktas. Tokioje visuomenėje dar-

nos ir taikos galimybę garantuoja tai, kad iš individų reikalaujama sutarimo ne dėl tikslų, o tik dėl priemonių, kurios gali padėti pasiekti įvairiausių tikslų ir kurios, kaip tikisi kiekvienas, jam gali padėti siekti savo paties tikslų. Tiesą sakant, taikingos tvarkos plėtra nuo mažos grupės, galinčios sutarti dėl bendrų tikslų, prie Didžiosios visuomenės, kurios nariai jau negali dėl jų sutarti, tapo galima tik atradus bendravimo būdą, reikalaujantį sutarimo tik dėl priemonių, o ne dėl tikslų.

Suvokimas, jog tvarka, nusakoma tik tam tikromis abstrakčiomis sąvokomis, gali padėti realizuoti įvairiausius tikslus, įtikino žmones, siekiančius skirtingiausių tikslų, sutarti dėl tam tikrų daugiatikslių priemonių, tarnaujančių kiekvieno interesams. Toks sutarimas tapo galimas ne tik nepaisant, bet veikiau dėka to fakto, jog konkretūs jo rezultatai negalėjo būti numatyti. Vien todėl, kad negalime numatyti tam tikros taisyklės priėmimo tikrųjų padarinių, galime tarti, jog ji didina kiekvieno šansus pasiekti savo geidžiamą rezultatą. Faktas, jog būsimųjų padarinių nežinojimas atveria galimybę sutarti dėl taisyklių, padedančių pasiekti įvairiausius tikslus, praktiškai pripažįstamas daugeliu tų atvejų, kai rezultatas sąmoningai daromas nenumatomu siekiant padaryti galimą sutarimą dėl procedūros: visais tais atvejais, kai sutinkame traukti burtus, sąmoningai išsižadame lygių visų dalyvių šansų mainais už nežinojimą, kam atiteks rezultato nauda[5]. Motinos niekada nesutartų dėl to, kuriuo iš visų sunkiai sergančių vaikų pirmiausia turėtų pasirūpinti gydytojas, tačiau nesunkiai sutartų – prieš tokį įvykį, – kad visoms būtų geriausia, jeigu jų vaikus jis prižiūrėtų pagal tam tikrą tvarką, kuri didintų jo paties veiklos efektyvumą. Kai sutardami dėl tokios taisyklės sakome, jog „mums visiems bus geriau, jeigu...", turime omeny ne tai, kad galiausiai turėsime naudos visi, o tai, kad, kiekvienam veikiant pagal savo turimas žinias, ji mums visiems suteiks geresnių šansų, nors, žinoma, kai kurie iš mūsų dėl to atsidurs blogesnėje padėtyje, negu jie būtų atsidūrę priėmus kitokią taisyklę.

Taigi taisyklės, kurios įsivyrauja Didžiojoje visuomenėje, nėra skirtos konkrečius rezultatus garantuoti konkretiems žmonėms; veikiau jos yra tarsi daugiatiksliai instrumentai dorotis su tam tikros *rūšies* aplinka, nes jie padeda dorotis su tam tikros *rūšies* situacijomis. Prie tam tikros rūšies aplinkos taikomasi vykstant procesui, visiškai kitokiam nei tas, kurį pereiname ieškodami sutarimo dėl konkrečių numatomų tikslų. Jis grindžiamas ne konkrečių poreikių prognozavimu, bet įgyta patirtimi apie tai, kokios rūšies situacijos su kokiu tikimybės laipsniu gali susiklostyti. O šios patirties rezultatas, įgytas bandymais ir per klaidas, lieka ne kaip konkrečių įvykių prisiminimas ar eksplicitinis tikėtinų situacijų žinojimas, bet kaip suvokimas, jog svarbiausia – laikytis tam tikrų taisyklių. Priežastis, kodėl tam tikra taisyklė buvo priimta ir perduodama palikuonims, yra ta, kad ją priėmusios grupės veikla tapo efektyvesnė, o ne ta, kad jos nariai numatė tokius jos laikymosi padarinius. Taisyklių atrankai svarbu tik buvusios patirties padariniai, o ne pati patirtis.

Panašiai kaip turistas vykdamas į žygį pasiima kišeninį peilį ne konkrečiam numatomam tikslui, o tam, kad būtų pasiruošęs įvairiems netikėtumams arba galėtų susidoroti su tam tikromis tikėtinomis situacijomis, taip ir grupėje susiklostančios taisyklės nėra priemonės žinomiems konkretiems tikslams pasiekti, bet taikymosi prie pasikartojančių realaus pasaulio situacijų rezultatas. Panašiai kaip žinios, paskatinusios žmogų pasiimti peilį, taisyklėse įkūnytos žinios yra apie tam tikrus bendrus aplinkos bruožus, o ne apie atskirus faktus. Kitaip sakant, atitinkamos elgesio taisyklės kildintinos ne iš eksplicitinio konkrečių numatomų įvykių žinojimo; jos yra veikiau mūsų prisitaikymo prie aplinkos padarinys, ir būtent todėl mes paprastai negalime adekvačiai pagrįsti, kodėl jų paisome. Tais atvejais, kai taisyklės įsivyrauja todėl, kad jas priėmusi grupė pradėjo veikti sėkmingiau, visai nebūtina, kad kas nors žinotų, kodėl tą grupę lydėjo sėkmė ir, vadinasi, kodėl tos taisyklės buvo priimtos. Tiesą sa-

kant, paaiškinimas, kodėl jos apskritai buvo priimtos, gali visiškai skirtis nuo paaiškinimo, kodėl jos sustiprino tam tikrą grupę. Ir nors galime mėginti aiškintis, kokią funkciją tokioje taisyklių sistemoje tam tikra taisyklė atlieka, arba vertinti, ar gerai ji tą funkciją atlieka, ir atitinkamai mėginti ją tobulinti, tai galime daryti tik remdamiesi visa taisyklių sistema, apibrėžiančia veiksmų tvarką toje visuomenėje. Tačiau taip niekada negalėsime racionaliai rekonstruoti visos taisyklių sistemos, nes neturime žinių apie visą tą patirtį, kurios pagrindu ji susiklostė. Todėl taisyklių visuma niekada negali būti redukuota į sąmoningą konstruktą ir skirta žinomiems tikslams, o turi išlikti paveldimąja tos visuomenės vertybių sistema.

Šia prasme bendra gerovė, kuriai tarnauja individualaus elgesio taisyklės, kaip jau matėme, ir yra teisės taisyklių tikslas; ji yra toji abstrakti visuminė tvarka, kuri nėra skirta žinomiems konkretiems tikslams, bet yra palaikoma kaip priemonė, individams leidžianti lengviau siekti savo įvairiausių tikslų.

Bendras interesas ir kolektyvinės gėrybės

Spontaninės tvarkos visuomenėje palaikymas yra pirmoji jos narių bendros gerovės sąlyga ir mūsų nagrinėjamų taisyklių galutinė prasmė, todėl mums reikia, prieš išsamiau nagrinėjant šių individualaus elgesio taisyklių santykį su gerove, glaustai aptarti kitą bendros gerovės elementą, būtiną atskirti nuo labiausiai mus dominančio jos elemento. Yra įvairių paslaugų, kurių žmonės geidžia, tačiau jas, kadangi jų teikimo neįmanoma apriboti tik tais, kurie pasirengę už jas mokėti, galima teikti tik reikiamas lėšas surinkus jėga. Jeigu jau atsirado prievartos aparatas ir ypač jeigu šiam aparatui suteiktas prievartos naudojimo monopolis, visiškai natūralu, jog būtent jam bus patikėta šioms „kolektyvinėms gėrybėms" parūpinti lėšų – taip ekonomistai vadina paslaugas, galimas teikti tik visiems įvairių grupių nariams.

Nors tokio aparato, pajėgiančio parūpinti šias gėrybes, buvimas išties tarnauja bendram interesui, tačiau tai nereiškia, kad visuomenei kaip visumai būtų naudinga, jeigu būtų tenkinami visi kolektyviniai interesai. Kolektyvinis interesas tampa bendru tik tada, kai visi suvokia, jog atskirų grupių kolektyvinių interesų tenkinimas pagal tam tikrą savitarpiškumo principą jiems atneša daugiau naudos, negu primeta kaštų. Nors konkrečios kolektyvinės gėrybės siekis gali būti bendras visiems, turintiems iš jos naudos, jis retai bus bendras visai visuomenei. Tokiu jis taps tik tuo atveju, jeigu abipusė individų nauda susibalansuos. Kai iš valdžios imama laukti atskirų kolektyvinių, o ne tikrųjų bendrų interesų tenkinimo, kyla pavojus, jog šis metodas bus naudojamas atskiriems interesams tenkinti. Dažnai klaidinančiai įtaigojama, jog visi kolektyviniai interesai yra bendri visuomenės interesai; tačiau daugeliu atvejų atskirų grupių kolektyvinių interesų tenkinimas aiškiai prieštarauja bendriesiems visuomenės interesams.

Visa demokratinių (*popular*) institucijų raidos istorija yra nesibaigiančios kovos su atskirų grupių mėginimais naudoti valstybinį aparatą savo kolektyviniams interesams tenkinti. Ši kova, žinoma, nesibaigė ir iškilus šiuolaikinei tendencijai bendrąjį interesą apibrėžti kaip bet kokį interesą, dėl kurio sutaria organizuotų interesų koalicijos sudaryta dauguma.

Kad moderniaisiais laikais ši valdžios paslaugų funkcija tenkinant atskirų grupių poreikius tapo tokia ryški, yra padarinys fakto, jog viešieji pareigūnai bei politikai daugiausia užsiima šiomis konkrečiomis tikslinėmis paslaugomis, ir būtent tokias paslaugas siūlydami jie gali susilaukti savo rinkėjų paramos. Tenka konstatuoti liūdną faktą, jog paslauga, kuria išties siekiama pasitarnauti visų gerovei, nesulaukia rimtos paramos, nes niekas nejaučia gaunąs iš jos specifinės naudos sau, ir tik nedaugelis žino, kaip ji gali juos paveikti. Renkamo atstovo nuomone, specifinė nauda, kurią jis gali pasiūlyti atskiroms gru-

pėms, yra daug įdomesnis ir veiksmingesnis raktas valdžios durims atverti, negu kokia nors bendra nauda, kurią jis gali parūpinti be skirtumo visiems.

Kolektyvinių gėrybių tiekimas atskiroms grupėms paprastai net kenkia bendram visuomenės interesui. Antai gamybos apimčių siaurinimas ar koks nors kitoks apribojimas gali duoti kolektyvinės naudos visiems tam tikro verslo nariams, tačiau tokia kolektyvinė nauda tikrai nepadeda bendram interesui.

Jeigu bendra spontaninė tvarka, palaikoma teisės, yra beveik visos privačios veiklos sėkmės sąlyga, tai paslaugos, kurias valdžia gali teikti šalia teisingo elgesio taisyklių palaikymo paslaugos, tėra tik papildomos ar subsidiarinės paslaugos[6] pamatiniams poreikiams, tenkinamiems spontaninės tvarkos. Tai paslaugos, kurių apimtys didėja visuomenei turtėjant ir daugėjant gyventojų, tačiau jos turi būti derinamos prie bendresnės privačių pastangų tvarkos, kurios valdžia nenustato ir negali nustatyti, ir joms turi galioti tie patys teisės taisyklių apribojimai, kurie galioja privačioms pastangoms.

Administruodama materialinių išteklių fondą, jai patikėta kolektyvinėms gėrybėms teikti, valdžia, žinoma, pati privalo elgtis teisingai, ir negali apsiriboti vien teisingo individų elgesio priežiūra. Paslaugų, skirtų konkrečioms grupėms, finansavimas mokesčių lėšomis gali būti pateisinamas kaip vienintelis būdas priversti tuos, kurie tokiomis paslaugomis naudojasi, už jas mokėti; panašiai ir teisingumas reikalauja, kad tai, ką kiekviena grupė iš to fondo gauna, turi daugmaž atitikti jos įdėjimų dydį. Dauguma šiuo atveju aiškiai privalo paisyti teisingumo; ir jeigu sprendimo teisę šiais atvejais suteikiame demokratinei daugumos valdžiai, tai tik todėl, kad tikimės, jog šia prasme tokia valdžia geriau pasitarnaus bendriems visuomenės interesams. Tačiau šis idealas būtų akivaizdžiai išniekintas, jeigu bendruosius interesus apibrėžtume vien kaip tai, ko nori dauguma.

Dėl šio veikalo ribotos apimties turime palikti nuošalyje daugelį viešųjų finansinių problemų, tačiau vėliau (3 tome) dar nagrinėsime santykius tarp to, kas paprastai apibūdinama kaip privatus ir viešasis ekonomikos sektorius. Čia toliau nagrinėsime tik tuos bendros gerovės aspektus, kuriems turi reikšmės teisingo individualaus elgesio taisyklės. Tad grįžtame prie klausimo, kokiam tikslui tarnauja ne valdymo organizavimo taisyklės (viešoji teisė), bet tos individualaus elgesio taisyklės, kurios būtinos spontaninei tvarkai atsirasti.

Taisyklės ir nežinojimas

Aiškindamiesi šį klausimą turime dar kartą prisiminti pamatinį faktą, į kurį atkreipėme dėmesį šio darbo pradžioje – į tai, jog niekas negali žinoti visų konkrečių faktų, kuriais Didžiojoje visuomenėje remiasi bendroji veiksmų tvarka. Vienas iš intelektinės istorijos kuriozų yra tai, kad diskusijose dėl elgesio taisyklių taip mažai dėmesio skiriama šiam esminiam faktui, nors būtent jis padaro suprantamą šių taisyklių prasmę. Taisyklės – tai priemonė dorotis su mūsų neišvengiamu nežinojimu. Visažiniams, sutariantiems dėl visų skirtingų tikslų santykinės svarbos, nereikėtų jokių taisyklių. Bet koks moralinės ar teisinės tvarkos aiškinimas, neatsižvelgiantis į šį faktą, neužčiuopia pačios svarbiausios problemos.

Ši elgesio taisyklių funkcija, mums leidžianti įveikti konkrečių faktų, kuriais remiasi bendroji tvarka, nežinojimo kliūtį, geriausiai atsiskleidžia nagrinėjant dviejų terminų, kuriais apibūdinama laisvės padėtis, ryšį. Šią padėtį apibūdiname kaip tokią, kuriai esant individams leidžiama naudotis savo žiniomis savo pačių tikslams[7]. Akivaizdu, jog faktinių žinių, išsklaidytų tarp milijonų individų, panaudojimas yra galimas tik tuo atveju, jeigu šie individai gali imtis veiksmų remdamiesi savo turimomis žiniomis. Dabar dar reikia parodyti, jog jie tai

daryti gali, tik jeigu jiems leidžiama patiems spręsti, kokiems tikslams jas naudos.

Juk netikrumo pasaulyje individams dažniausiai tenka siekti ne kokių nors galutinių tikslų, bet priemonių, kurios, jų manymu, padės tuos galutinius tikslus įgyvendinti; o pasirinkimą šių tarpinių tikslų, kuriais konkrečiu momentu tenka apsiriboti, nors jie tėra galutinių tikslų priemonės, lemia individams žinomos veiksmo galimybės. Tiesioginis žmogaus pastangų tikslas – tai dažniausiai paieška priemonių, kurias galėtų panaudoti nežinomiems ateities poreikiams tenkinti; išsivysčiusioje visuomenėje jis pasireiškia tuo, jog dažniausiai siekiama įsigyti pinigų – bendriausios priemonės, individui leidžiančios patenkinti daugumą jo konkrečių tikslų. Kad galėtų sėkmingai rinktis iš jam žinomų veiklos galimybių, individui reikalingi signalai (kainų pavidalu), kurie jį informuotų apie tai, ką jis gali gauti už įvairias paslaugas ar gėrybes, kurias geba pasiūlyti kitiems. Turėdamas šią informaciją jis galės pasinaudoti savo žiniomis apie savo aplinkos sąlygas ir pasirinkti tokį savo tiesioginį tikslą arba vaidmenį, iš kurio gali tikėtis geriausių rezultatų. Būtent rinkdamasis šiuos tiesioginius tikslus, arba, jo požiūriu, tik bendras savo galutinių tikslų priemones, individas išnaudoja savo konkrečias faktines žinias taip, kad kartu padeda tenkinti ir savo bendrapiliečių poreikius; tad būtent individų laisvė pasirinkti savo veiklos tikslus reiškia, jog bus išnaudojamos visoje visuomenėje pasklidusios žinios.

Toks išsklaidytų žinių išnaudojimas taip pat priklauso nuo fakto, jog skirtingų individų veiksmo galimybės nėra vienodos: skiriasi aplinkybės, kuriose konkrečiu momentu atsiduria skirtingi individai, ir dauguma šių konkrečių aplinkybių yra žinomos tik asmeniškai jiems, todėl atsiranda išsklaidytų žinių išnaudojimo galimybė – būtent šią funkciją atlieka spontaninė rinkos tvarka. Tad idėja, kad visas veiksmų galimybes gali nu-

statyti valdžia ir ypač idėja, kad ji visiems gali garantuoti jų lygybę, prieštarauja pačiai laisvos visuomenės esmei.

Tas faktas, kad kiekvienu momentu bet kurio individo padėtis visuomenėje yra padarinys ankstesniojo paieškos proceso, kurio eigoje jis pats, jo tėvai arba protėviai, lydimi nevienodos sėkmės, iššvalgė visus savo (fizinės ir socialinės) aplinkos kampelius, ir kad, vadinasi, galimybėmis, atsiveriančiomis dėl aplinkos kaitos, visada veikiausiai kas nors pasinaudos, – būtent šis faktas teikia pagrindą tam išsklaidytų faktinių žinių išnaudojimui, nuo kurio priklauso Didžiosios visuomenės turtingumas bei adaptacinis lankstumas. Tačiau kartu jis sukuria nesuplanuotą ir neišvengiamą galimybių nelygybę, vienos kartos sprendimais perduodamą savo palikuonims. Tas faktas, kad pasirinkdami gyvenamąją vietą arba savo profesiją tėvai paprastai galvoja apie padarinius, kuriuos tokie sprendimai turės jų vaikų perspektyvoms, – yra svarbus veiksnys derinant žmogiškųjų išteklių naudojimą numatomai ateities raidai. Tačiau jeigu individai gali laisvai priimti tokius sprendimus, tai į juos bus atsižvelgiama tik tuomet, jeigu jų rizika palies ne tik tuos, kurie juos priima, bet ir jų palikuonis. Jeigu jiems būtų garantuojama, jog nepriklausomai nuo to, kur jie apsigyvens ar kokią profesiją pasirinks, valdžia pasirūpins, kad jų vaikų šansai išliktų tokie pat ir kad jie turėtų galimybę naudotis tomis pačiomis priemonėmis, nepriklausomai nuo tėvų sprendimų, tokiu atveju būtų prarandamas svarbus bendrojo intereso veiksnys, darantis įtaką tiems sprendimams.

Faktas, jog didelėje ir plačiai pasklidusioje visuomenėje skirtingų jos narių galimybės, nulemtos aplinkybių, dabarties požiūriu atrodančių atsitiktinėmis, bus neišvengiamai nelygios, yra neatskiriamai susijęs su atradimo procedūros, kurią sudaro rinkos tvarka, efektyvumu. Pakanka pasvarstyti apie padarinius, kuriuos sukeltų valdžios mėginimas išlyginti materialines visų galimybes, kad suprastume, jog dėl to visa sistema prarastų savo prasmę. Kad toks mėginimas būtų sėkmingas, valdžia turėtų ga-

rantuoti, kad individų padėtį veikiančios sąlygos, priklausančios nuo jos pačios veiksmų, būtų visiems vienodos. Ji turėtų veiksmingai kontroliuoti ir visas išorines sąlygas, turinčias reikšmės individo pastangų sėkmei. Ir atvirkščiai, pasirinkimo laisvė prarastų savo prasmę, jeigu kam nors būtų suteikta galia nustatyti, taigi ir žinoti skirtingų individų galimybes. Norint iš esmės sulyginti skirtingų individų šansus, reikėtų kompensuoti tuos individų aplinkybių skirtumus, kurių valdžia nėra pajėgi tiesiogiai kontroliuoti. Panašiai kaip tam tikruose žaidimuose, kurie žaidžiami ne dėl rezultato, o dėl paties žaidimo malonumo, valdžia, norėdama sulyginti palankias ir nepalankias skirtingų individų aplinkybes, turėtų statyti kliūtis atskiriems individams. Tačiau rezultatas būtų tas, kad individams nebeapsimokėtų elgtis pagal bendrąjį sistemos principą, t.y. išnaudoti ypatingų galimybių, kurias atsitiktinumas pamėtėja būtent jų, o ne kitų, kelyje.

Vieną kartą suvokus, jog nesant visų tų konkrečių žinių, į kurias būtina atsižvelgti, vieningos sistemos, visuminė tvarka turi priklausyti nuo žinių, kuriomis disponuoja individai bei naudoja savo tikslams, ir tampa aišku, jog valdžios vaidmuo šiame procese negali būti konkrečių rezultatų konkrečioms grupėms garantavimas, o tik tam tikrų bendriausių sąlygų sudarymas, kurių poveikis atskiriems individams nenumatomas. Ji gali padidinti nežinomų individų šansus jiems siekiant nežinomų tikslų, jeigu palaiko tas abstrakčias elgesio taisykles, kurios ankstesnės patirties šviesoje atrodo palankiausios spontaninei tvarkai formuotis.

Abstrakčių taisyklių reikšmė pasaulyje, kuriame dauguma konkrečių faktų nėra žinoma

Paprastai menkai suvokiame, kokiu mastu planuodami daugelį savo veiksmų remiamės ne konkrečiais faktais, o tik supratimu to, koks elgesys yra „deramas" tam tikroje situacijoje – ir ne todėl, kad toks elgesys yra priemonė konkrečiam geidžiamam

rezultatui pasiekti, o todėl, kad jis nubrėžia ribas tam, ką galime daryti negriaudami tos tvarkos, kuria remiamės planuodami savo veiksmus. Mastas, kuriuo visi tikrieji socialiniai Didžiosios visuomenės bruožai yra neišvengiamai bendri ir abstraktūs ir būdami tokie jie tik riboja mūsų sprendimus, bet visiškai jų nenulemia, dažniausiai lieka nepastebėtas. Esame įpratę pažįstamus ir gerai žinomus dalykus laikyti konkrečiais ir apčiuopiamais, ir reikia tam tikrų proto pastangų norint suvokti, kad mus, kaip visuomenės narius, vienija ne tiek kokių nors konkrečių dalykų, kiek tam tikrų bendrų ir dažnai labai abstrakčių aplinkos bruožų žinojimas.

Šį faktą akivaizdžiai suvokiame tik labai retais atvejais, pavyzdžiui, aplankę tą savo gimtosios šalies kampelį, kurio anksčiau nežinojome. Net jeigu niekada anksčiau nebuvome sutikę žmonių, kurie jame gyvena, jų kalbėjimo *maniera*, jų fiziognomijos *tipas*, jų statinių *stilius*, jų žemdirbystės *būdai*, jų *elgsena*, jų moralės bei estetikos *vertybės* – visa tai bus mums pažįstama. Paprastai nesugebame apibrėžti, ką tokiais atvejais atpažįstame, ir kadangi dalykus atpažįstame „intuityviai", retai suvokiame, jog tai, ką tokiais atvejais atpažįstame, yra abstraktūs objektų arba įvykių bruožai. Tam tikra prasme akivaizdu, jog tai, kas gali būti bendra Didžiosios visuomenės narių pažiūroms bei nuomonėms, turi būti bendro ir abstraktaus pobūdžio. Tik mažą „savųjų", vienas kitą pažįstančių žmonių bendruomenę daugiausia vienija konkretūs dalykai. Kuo didesnė visuomenė, tuo labiau tikėtina, jog žinios, vienijančios jos narius, bus apie abstraktų daiktų arba veiksmų pobūdį; o Didžiojoje, arba Atvirojoje, visuomenėje bendrasis visų mąstymo elementas bus beveik ištisai abstraktus. Ne prisirišimas prie konkrečių dalykų, o laikymasis abstrakčių taisyklių, vyraujančių tokioje visuomenėje, bus gairės jos narių veiksmams ir skiriamasis jos civilizacijos požymis. Tai, ką vadiname *tradicija* arba nacionaliniu *charakteriu*, net žmogaus sukurto šalies kraštovaizdžio būdingieji bruo-

žai, – visa tai yra ne atskirybės, ne konkretybės, o taisyklių, valdančių žmonių veiksmus bei suvokimą[8], išraiška. Net ten, kur tokias tradicijas išreiškia konkretūs simboliai – istorinė vieta, nacionalinė vėliava, istorinė šventykla, monarcho arba vado asmuo – šie simboliai „atstovauja" bendroms idėjoms, galinčioms būti išreikštoms tik kaip abstrakčios taisyklės, apibrėžiančios tai, kas daroma ir ko nedaroma toje visuomenėje.

Kas žmones padaro tos pačios civilizacijos nariais ir kas jiems leidžia taikingai kartu gyventi bei dirbti, yra tai, kad jiems siekiant savo individualių tikslų, piniginio išskaičiavimo impulsai, jų pastangas kreipiantys link konkrečių rezultatų, yra orientuojami ir tvardomi tam tikrų abstrakčių taisyklių. Jeigu jausmai arba impulsai jiems diktuoja norus, tai visuomenėje priimtos taisyklės nurodo, kaip jie gali ir kaip leidžiama juos įgyvendinti. Veiksmas arba valios aktas – tai visada atskiras, individualus, konkretus įvykis, o bendros taisyklės, kuriomis vadovaujamasi, yra visuomeninės, bendros, abstrakčios. Atskiri individai gali turėti panašių norų ta prasme, kad jie siekia panašių tikslų, tačiau patys tie tikslai paprastai yra individualūs. Individus sutaiko ir sujungia į bendrą tvarų visuomeninį tinklą tai, kad būdami skirtingose konkrečiose situacijose į kitų individų veiksmus jie reaguoja pagal tas pačias abstrakčias taisykles.

Valia ir nuomonė, tikslai ir vertybės, įsakai ir taisyklės, taip pat kitos terminijos problemos

Platėjant ratui asmenų, kuriems reikia kokio nors sutarimo, kad būtų užbėgta už akių konfliktui, vis mažiau ir mažiau bus sutariama dėl konkrečių siektinų tikslų; sutarimas vis labiau priklausys tik nuo tam tikrų abtrakčių bruožų tos visuomenės, kurioje jie norėtų gyventi. Tai išplaukia iš fakto, jog kuo platesnė visuomenė, tuo mažiau bus faktų, žinomų visiems visuomenės nariams (arba visiems bendrų interesų). Žmonės, gyve-

nantys urbanizuotuose centruose ir skaitantys didmiesčių laikraščius, dažnai turi iliuzijų, kad pasaulio įvykiai, apie kuriuos jie sužino, yra tie patys, kuriuos žino dauguma jų visuomenės narių; tačiau kalbant apie pasaulio gyventojus ar net apie atskiras didelės šalies gyventojų grupes galima sakyti, jog iš visos konkrečių įvykių visumos turbūt tik keletas bendrų elementų yra žinoma visiems. Kas pasakytina apie jiems žinomus konkrečius faktus, pasakytina ir apie konkrečius jų veiklos tikslus bei siekius.

Nors dėl šios priežasties negali būti didelio sutarimo dėl konkrečių veiksmų, vis dėlto gali būti (jeigu žmonės priklauso tai pačiai kultūrai arba laikosi tų pačių tradicijų) platus *nuomonių* (*opinions*) sutarimas – sutarimas ne dėl atskirų konkrečių įvykių, bet dėl tam tikrų abstrakčių visuomeninio gyvenimo bruožų, vyraujančių tam tikroje vietoje tam tikru laiku. Deja, šio dalyko aiškiai suprasti neleidžia mūsų žodyno netikslumas.

Šios srities kasdieninėje kalboje tiek netikslumų tam tikruose pamatiniuose terminuose, jog tenka griebtis susitarimo dėl jų vartosenos. Nors manau, kad toji prasmė, kuria juos vartoju, pakankamai artima jų pagrindinei prasmei, jie, žinoma, ne visada vartojami būtent šia prasme, be to, jie turi tam tikrų konotacijų, kurių mes turime išvengti. Šiuo požiūriu pagrindinius terminus pasvarstysime poromis, kuriose pirmasis terminas mūsų visada bus vartojamas konkrečiam arba unikaliam įvykiui žymėti, o antrasis išreikš bendrus arba abstrakčius bruožus.

Pirmoji taip išskiriamų terminų pora, ir bene svarbiausioji, arba bent jau tokia, kur jų skirtumo nepaisymas sukelia didžiausios painiavos politinėje teorijoje, yra *valia* ir *nuomonė*[9]. *Valia* vadinsime tik tam tikro konkretaus rezultato siekį, kuris, kartu su žinomomis konkretaus momento aplinkybėmis, yra pakankamas konkrečiam veiksmui determinuoti. *Nuomone*, priešingai, vadinsime įsitikinimą dėl tam tikros rūšies arba pobū-

džio veiksmų pageidaujamumo arba nepageidaujamumo – įsitikinimą, kuris išreiškia pritarimą arba nepritarimą konkrečių asmenų elgesiui, pagal tai, ar jų elgesys atitinka šį įsitikinimą. Todėl tokios nuomonės tik apie veiksmo pobūdį nepakaktų konkrečiam veiksmui visiškai determinuoti, nebent jos būtų siejamos su konkrečiais tikslais. Valios aktas determinuoja, kas bus daroma konkrečiu momentu, o nuomonė mums pasako tik tai, kokiomis taisyklėmis dera vadovautis atsiradus progai veikti. Šiam skirtumui artimas skirtumas tarp konkretaus *impulso*, sukeliančio veiksmą, ir vien *polinkio (disposition)* veikti tam tikru būdu. Būdama nukreipta į konkretų rezultatą, valia išsenka pasiekusi „tikslą", tuo tarpu nuomonė, išreikšdama ilgalaikį polinkį[10], valdo daugelį konkrečių valios aktų. Ir jeigu valia visada yra nukreipta į tikslą, tai dėl nuomonės mes pagrįstai suabejojame, ar ji nuoširdi, jeigu sužinome, jog ją lemia tam tikras tikslas.

Panašiai apibrėžiame skirtumą tarp konkrečių *tikslų*, t.y. konkrečių numatomų rezultatų, motyvuojamų konkrečiais veiksmais, ir *vertybių*, jeigu vartodami šį terminą turėsime omeny bendras įvykių klases, pasižyminčias tam tikrais pageidautinais atributais. „Pageidautinas" šiame kontekste reiškia ne vien tai, kad konkretaus veiksmo faktiškai kieno nors yra geidžiama konkrečiu momentu; jis išreiškia ilgalaikę pozityvią vieno ar daugelio asmenų nuostatą tam tikros įvykių *rūšies* atžvilgiu. Tad atitinkamai sakysime, jog, pavyzdžiui, teisė arba teisingo elgesio taisyklės tarnauja ne (konkretiems ar atskiriems) tikslams, bet (abstrakčioms ir rūšinėms) vertybėms, palaikančioms tam tikrą tvarką.

Egzistuoja glaudus ryšys tarp skirtumo, apibrėžiamo šios terminų poros, ir mūsų anksčiau aptartojo skirtumo tarp *įsako* ir *taisyklės*. Įsakas paprastai siekia konkretaus rezultato arba konkrečių numatomų rezultatų kartu su konkrečiomis aplinkybėmis, žinomomis įsakytojui arba įsakytajam, jis determinuoja kon-

kretų veiksmą. Taisyklėje, priešingai, kalbama apie nežinomų individų veiksmus ir nežinomą būsimųjų jos taikymo atvejų skaičių, ir ja tik nurodoma, kokiais atributais turi pasižymėti bet kuris toks veiksmas.

Galiausiai taisyklių laikymasis, arba bendrų vertybių išpažinimas, gali, kaip matėme, užtikrinti tam tikros veiksmų struktūros arba tvarkos, pasižyminčios tam tikrais abstrakčiais atributais, atsiradimą; tačiau vien taisyklių nepakanka konkrečiai tos tvarkos apraiškai ar kokiam nors konkrečiam rezultatui determinuoti.

Prieš baigiant šią terminijos temą reikėtų paminėti kai kuriuos kitus terminus, dabar naudojamus dėl mūsų problematikos. Pirmiausia laisvoji visuomenė dažnai apibūdinama kaip *pliuralistinė*. Tuo, žinoma, siekiama pabrėžti, jog joje yra daugybė įvairių individualių tikslų, tačiau jie nėra surikiuoti kokia nors hierarchine, jos nariams privaloma tvarka.

Nepriklausomų tikslų įvairovė reiškia ir nepriklausomų sprendimų priėmimo centrų įvairovę. Pagal tai kartais skiriami monocentrinių ir policentrinių visuomenių tipai[11]. Ši distinkcija atitinka mūsų anksčiau įvestą organizacijos (*taxis*) ir spontaninės tvarkos (*kosmos*) skirtumą, tačiau, kaip atrodo, ji pabrėžia tik vieną atskirą šių dviejų tvarkos rūšių skirtumo aspektą.

Galiausiai, jeigu teisingai suprantu, profesorius Michaelas Oakeshottas savo paskaitose nuo seno vartoja terminus *teleokratinis* (ir *teleokratija*) ir *nomokratinis* (bei *nomokratija*) tam pačiam skirtumui įvardyti. Teleokratinė tvarka, numatanti tam tikrą visiems visuomenės nariams privalomą tikslų hierarchiją, yra neišvengiamai sukonstruota tvarka, arba organizacija, o nomokratinėje visuomenėje, priešingai, klostosi spontaninė tvarka. Kartais šiais terminais naudosimės, kai reikės pabrėžti tikslinį organizacijos pobūdį arba taisyklių valdomos spontaninės tvarkos pobūdį.

Abstrakčios taisyklės funkcionuoja kaip pamatinės vertybės, nes jos tarnauja nežinomiems konkretiems tikslams

Teisingo elgesio taisyklės padeda spręsti nesutarimus dėl konkrečių dalykų, jeigu egzistuoja sutarimas dėl konkrečiu atveju taikytinos taisyklės net nesant sutarimo dėl konkrečių tikslų, kurių siekia ginčo pusės, santykinės svarbos. Kai ginčo metu viena pusė nurodo taisyklę, nuo seno taikomą atvejais, kurie savo abstrakčiais požymiais panašūs į ginčijamąjį, vienintelis gynybos būdas kitai pusei – nurodyti kitą taisyklę, kuri, ją suformulavus, bus pripažinta galiojančia ir taip pat taikytina šiam atvejui, o tai pareikalaus išvadų, daromų remiantis pirmąja taisykle, modifikavimo. Jeigu galime atrasti kitą tokią taisyklę arba jeigu galime parodyti, kad mūsų oponentas pats nepriimtų pirmosios taisyklės visais jos taikymo atvejais, tik tuomet galime įrodyti, jog sprendimas, grindžiamas tik pirmąja taisykle, būtų klaidingas. Visas mūsų teisingumo supratimas remiasi įsitikinimu, jog skirtingų požiūrių į konkrečius dalykus nesutarimai gali būti sprendžiami atradus taisykles, kurios kartą suformuluotos sulaukia bendro pritarimo. Jeigu nebūtų taip, kad dažnai randame bendrą sutarimą dėl taikytinų bendrų principų, net iš pradžių nesutardami dėl konkretaus atvejo vertinimo, pati teisingumo idėja prarastų savo prasmę.

Taisyklės apibrėžia tai, kas yra svarbu sprendžiant, ar tam tikras veiksmas teisingas, ar neteisingas. Turi būti nepaisoma visų tų konkretaus atvejo bruožų, į kuriuos neatsižvelgia tokiais atvejais taikytina taisyklė, jeigu ją suformulavus ji pripažįstama kaip teisingo elgesio taisyklė. Čia svarbiausia yra ne tai, kad toji taisyklė jau anksčiau buvo eksplicitiškai suformuluota, o tai, kad kartą suformulavus ji pripažįstama tinkama bendram naudojimui. Pirmasis formulavimas išreiškia tai, kuo teisingumo jausmas jau vadovavosi ir pripažįstamas kaip adekvati žmonių nuo seno jaučiamo dalyko išraiška, jis yra toks pat

atradimas, kaip bet kuris mokslo atradimas – net jeigu, kaip ir pastaruoju atveju, tas formulavimas būtų tik geresnis priartėjimas prie galutinio tikslo nei bet kuris ankstesnis.

Mūsų tikslui čia nelabai svarbu, ar šios bendros taisyklės užvaldo bendrąją nuomonę dėl naudos, kurią duoda jų pripažinimas ar dėl to, kad grupės, kurioms pavyko aptikti veiklos efektyvumą didinančias taisykles, išstūmė grupes, kurios vadovavosi mažiau efektyviomis taisyklėmis. Svarbesnis dalykas yra tas, kad taisyklės, priimtos dėl jų teikiamos naudos, daugeliu atvejų duos tokių padarinių tik jeigu bus taikomos be išimties visiems jų taikymo atvejams nepaisant to, ar jų taikymo padariniai bus naudingi konkrečiu atveju. Davidas Hume'as savo klasikiniame teisingumo taisyklių prasmės paaiškinime rašo taip:

> atskiras teisingumo aktas dažnai prieštarauja *viešajam interesui*; ir jeigu jis išliktų vienas, nelydimas kitų, pats savaime jis net galėtų būti visuomenei žalingas... Be to, ne kiekvienas atskiras teisingumo aktas, paimtas skyrium, labiau naudingas privačiam, o ne viešajam interesui; ... Tačiau net jeigu atskiri teisingumo aktai prieštarautų viešiesiems ar privatiems interesams, tikra yra tai, kad bendroji teisingumo schema labai palanki ir netgi absoliučiai būtina visuomenės išlikimui ir kiekvieno individo gerovei.

Šio tariamo paradokso sprendimas yra, žinoma, tai, kad vadovavimasis abstrakčiomis taisyklėmis palaiko ir tokią pat abstrakčią tvarką, kurios konkrečios apraiškos dažniausiai negalima numatyti, ir kad ši tvarka gali išlikti tik vyraujant įsitikinimui, jog šių taisyklių bus laikomasi visada, nepaisant kieno nors galbūt numatomų konkrečių jų padarinių. Tai reiškia, kad nors tos taisyklės galiausiai tarnauja konkretiems (dažniausiai nežinomiems) tikslams, jos negalėtų jiems tarnauti, jeigu būtų traktuojamos kaip priemonės, o ne kaip pamatinės vertybės – tiesą sakant, kaip vienintelės vertybės, bendros visiems ir nepriklausomos nuo konkrečių individų tikslų. Būtent tai išreiškia principas, kad tikslai nepateisina priemonių, ir tokie posakiai kaip *fiat justitia, pereat mundus* (tegul viešpatauja teisingumas,

net jeigu pasaulis ir pražūtų). Tik taikomos universaliai, nepaisant konkrečių padarinių, jos gali padėti išlikti abstrakčiai tvarkai, belaikiam tikslui, kuris visada tarnaus individams siekiant savo laikinų ir kitiems dažniausiai nežinomų tikslų. Šios taisyklės, išreikšdamos bendrąsias vertybes, palaiko tvarką, apie kurios egzistavimą jomis besinaudojantieji dažnai net nenutuokia. Mums gali nepatikti nenuspėjami tų taisyklių taikymo konkrečiu atveju padariniai, tačiau paprastai negalime suvokti net visų tiesioginių padarinių, o ką jau kalbėti apie tolesnius padarinius, kurie atsirastų, jeigu nebūtų tikimasi tokią taisyklę nuosekliai taikyti visais būsimais atvejais.

Tad teisingo elgesio taisyklės negina atskirų interesų – jų turi būti laikomasi tenkinant bet kuriuos interesus. Valdžios funkcijoms – tvarkant viešąsias lėšas, skirtas konkretiems tikslams tenkinti – tai galioja taip pat, kaip ir privačių individų veiksmams. Štai kodėl valdžia, užsiimanti laikinais ir atskirais dalykais, turi būti pavaldi teisei, kuriai rūpi amžini ir bendri dalykai; štai kodėl tiems, kurių užduotis yra formuluoti teisingo elgesio taisykles, neturi rūpėti laikini ir konkretūs valdžios tikslai.

Konstruktyvistinė utilitarizmo klaida

Konstruktyvistinė elgesio taisyklių interpretacija paprastai vadinama „utilitarizmu". Tačiau tas terminas vartojamas ir platesne prasme – kalbant apie bet kokį kritinį tokių taisyklių bei institucijų nagrinėjimą jų funkcijų visuomenės struktūroje požiūriu. Šia plačiąja prasme kiekvienas, nelaikantis neginčijamomis visų egzistuojančių vertybių ir siekiantis išsiaiškinti, kodėl jos pripažįstamos, turėtų būti laikomas utilitaristu. Aristotelis, Tomas Akvinietis[13] ir Davidas Hume'as[14] turėtų būti laikomi utilitaristais, o ir šis mūsų elgesio taisyklių funkcijos nagrinėjimas galėtų būti kvalifikuojamas kaip utilitaristinis. Be abejo,

utilitarizmo patrauklumą daugeliui protingų žmonių nulemia būtent tas faktas, jog būdamas taip suprastas jis apima bet kokią racionalią esamų taisyklių analizę.

Tačiau nuo XVIII amžiaus pabaigos terminas „utilitarizmas" moralės bei teisės teorijoje vartojamas siauresne prasme, būtent šia prasme čia jį ir vartosime. Šios specifinės prasmės atsiradimas iš dalies buvo nulemtas laipsniško paties „naudingumo" prasmės pasikeitimo. Iš pradžių „naudingumas" (*utility*) reiškė *priemonių* atributą – potencialių panaudojimų atributą. Priemonės naudingumas reiškė, jog ji gali būti panaudota įvairiose galimose situacijose, o jos naudingumas priklausė nuo situacijų, kuriose ji gali būti panaudota, tikimybės bei nuo poreikių, kuriuos ji tenkina, svarbos.

Tik palyginti neseniai terminas „naudingumas", reiškęs priemonių atributą, pradėtas vartoti apibūdinant tariamai bendrą skirtingų tikslų, kuriems priemonės tarnauja, atributą. Kadangi buvo manoma, jog iš dalies priemonės atspindi tikslų svarbą, naudingumas pamažu buvo perinterpretuotas į bendrą su tikslais susijusį atributą, tokį kaip malonumas arba pasitenkinimas. Nors ankstesniais laikais aiškiai buvo suvokiama, jog dauguma mūsų pastangų nukreiptos į tai, kaip apsirūpinti priemonėmis nenumatomiems konkretiems tikslams, racionalistinis noras eksplicitiškai kildinti priemonių naudingumą iš žinomų galutinių tikslų skatino tiems tikslams predikuoti išmatuojamą bendrą atributą, kuriam apibūdinti pradėtas naudoti „malonumo", arba „naudingumo", terminas.

Skirtumas, kurį čia mums būtina nubrėžti – tai skirtumas tarp priemonės naudingumo žinomiems konkretiems tikslams ir jos naudingumo įvairiarūšiams poreikiams, galintiems atsirasti susidarius tam tikroms tikėtinoms aplinkybėms arba situacijoms. Tik pirmuoju atveju tam tikro objekto ar tam tikros praktikos naudingumas gali būti kildinamas iš konkrečių numatomų panaudojimų svarbos ir taip atspindėti konkrečių tiks-

lų svarbą. Antruoju atveju apie naudingumą, kaip apie instrumentinę savybę, sprendžiama iš buvusios patirties, priklausančios ne nuo konkrečių žinomų tikslų, o nuo to, kaip priemonė tinka dorojantis su įvairiomis tikėtinomis situacijomis.

Griežtas Jeremy Benthamo ir jo mokyklos utilitarizmas[15] apie elgesio tinkamumą sprendžia eksplicitiškai apskaičiuodamas malonumų ir skausmų, jo sukeltų, balansą. Šios rūšies utilitarizmo neadekvatumą nuo seno užslepia tai, kad gindami savo poziciją utilitaristai remiasi dviem skirtingais ir nesuderinamais teiginiais, kuriuos tik neseniai pradėta aiškiai skirti vieną nuo kito[16], iš kurių nė vienas pats savaime neduoda adekvataus moralinių ar teisinių taisyklių determinacijos paaiškinimo. Iš šių dviejų teiginių, tarp kurių nuolat blaškosi utilitaristas, pirmasis negali paaiškinti *taisyklių* egzistavimo ir, vadinasi, negali paaiškinti to, kas vadinama morale ir teise; antrasis teiginys neišvengiamai reikalauja pripažinti egzistavimą taisyklių, nepaaiškinamų utilitarizmo pagrindu, tad jis reikalauja išsižadėti tezės, jog visa moralės taisyklių sistema gali būti grindžiama jų žinomu naudingumu.

Benthamo idėja, kad didžiausią didžiausio žmonių skaičiaus laimę galima nustatyti apskaičiavus atitinkamą malonumų bei skausmų balansą, remiasi prielaida, jog visi konkretūs bet kurio veiksmo padariniai gali būti žinomi veikiančiajam individui. Nuosekliai šią idėją plėtojant prieinama prie partikuliaristinio „aktų" utilitarizmo, kuris apskritai atmeta taisykles ir kiekvieną individualų veiksmą vertina pagal jo žinomų padarinių naudingumą. Tiesa, Benthamas ginasi nuo tokios interpretacijos nuolat kalbėdamas apie tai, jog kiekvienas veiksmas (šįkart interpretuojamas kaip tam tikros *rūšies* veiksmas) privalo turėti *tendenciją* kurti maksimalų *bendrą* malonumų balansą. Tačiau bent jau kai kurie iš jo sekėjų aiškiai suprato, jog argumento logika reikalauja, kad apie kiekvieną individualų veiksmą būtų sprendžiama pagal gerai žinomus konkrečius jo padarinius. Pavyz-

džiui, Henry Sidgwickas laikėsi įsitikinimo, jog „kiekvienu atveju turime lyginti visus malonumus ir skausmus, galimus numatyti kaip tikėtinus įvairių elgesio alternatyvų rezultatus ir pasirinkti tą alternatyvą, kuri suteiktų didžiausią laimę visumai[17]; anot G.E. Moore'o, „kiekvieno veikiančio individo pareiga – iš visų veiksmų, kuriuos jis *gali* tam tikroje situacijoje atlikti, pasirinkti tą, kurio *bendri padariniai* turės didžiausią vidinę vertę"[18].

Alternatyvią universalistinę interpretaciją, arba, kaip ji dabar vadinama, „taisyklių" utilitarizmą, aiškiausiai suformulavo Williamas Paley reikalaudamas, kad moralės požiūriu vertinga veiksmo *rūšis* „turi būti naudinga kaip visuma, naudinga ilgą laiką, naudinga visais savo šalutiniais ir tolimais padariniais; juk akivaizdu, kad apskaičiuojant padarinių vertę neturi reikšmės, kuria kryptimi ir kaip toli jie siekia"[19].

Iš plačių pastarųjų metų diskusijų dėl santykinių partikuliaristinio („aktų") ir universalistinio („taisyklių") utilitarizmo privalumų paaiškėjo, jog tik pirmasis gali būti nuoseklus grįsdamas pritarimą ar nepritarimą veiksmams vien numatomais jų padariniais „naudingumui", tačiau kartu jis turi remtis visažinystės prielaida, kuri niekada negali būti patenkinta realiame gyvenime ir kuri, jeigu net ji būtų teisinga, padarytų visas tas taisyklių sistemas, kurias vadiname morale ir teise, ne tik nereikalingas, bet ir nesuprantamas bei nesuderinamas su ta prielaida. Kita vertus, jokia universalistinė arba „taisyklių", utilitarizmo atmaina negalėtų laikyti, jog visos taisyklės yra visiškai determinuotos veikiančiajam individui žinomų naudos sumetimų, nes bet kurios taisyklės padariniai priklausys ne tik nuo to, ar individas jos laikosi, bet ir nuo to, ar jis laikysis ir visų kitų taisyklių ir ar taip elgsis visi kiti visuomenės nariai. Tad sprendžiant bet kurios atskiros taisyklės naudingumo klausimą visada teks preziumuoti, kad kai kurios kitos taisyklės jau galioja, jų visuotinai laikomasi ir kad jų nedeterminuoja kokie nors ži-

nomi naudingumo sumetimai; kitaip sakant, tarp determinančių, nulemiančių atskiros taisyklės naudingumą, visada bus kitų taisyklių, nepagrindžiamų jų naudingumu. Todėl nuosekliai plėtojamas „taisyklių" utilitarizmas niekada negalėtų pateikti adekvataus visos taisyklių sistemos pagrindimo ir visada turėtų pripažinti kitokias determinantes negu tik žinomą atskirų taisyklių naudingumą.

Bendrąjį utilitarizmo problemiškumą lemia tai, jog būdamas teorija, pretenduojančia paaiškinti reiškinį, kurį sudaro taisyklių visuma, jis visiškai ignoruoja veiksnį – būtent mūsų žinių ribotumą, kuris taisykles daro būtinas. Tiesą sakant, mane visada stebino, kaip utilitaristai, neabejotinai rimti ir protingi žmonės, sugebėjo nepastebėti šio esminio fakto ir galėjo iškelti teoriją, kuri postuluoja mus turint reikiamų žinių apie individualių veiksmų konkrečius padarinius, kai tuo tarpu pats reiškinio, kurį jie pasišauna aiškinti, t.y. elgesio taisyklių sistemos egzistavimą, nulemia tokių žinių negalimumas. Atrodo, jie niekada nesuvokė taisyklių prasmės kaip būdo prisitaikyti prie daugumos konkrečių aplinkybių, lemiančių mūsų veiksmų padarinius, neišvengiamo nežinojimo; todėl jie nepagavo ir paties reiškinio – taisyklėmis besivadovaujančio veiksmo – prasmės[20].

Žmogus pradėjo vadovautis elgesio taisyklėmis ne todėl, kad žinojo, o todėl, kad nežinojo visų konkretaus veiksmo padarinių. Tad būdingiausias mums pažįstamos moralės ir teisės bruožas yra tas, kad jas sudaro taisyklės, kurioms privalu paklusti nepaisant žinomų konkretaus veiksmo padarinių. Mūsų nedomina, kaip turėtų elgtis visažiniai žmonės, galintys numatyti visus savo veiksmų padarinius. Tiesą sakant, nebūtų jokio reikalo vadovautis taisyklėmis, jeigu žmonės žinotų viską – tad suprantama, kodėl nuoseklus „aktų" utilitarizmas reikalauja atmesti visas taisykles.

Kaip ir kiti daugiatiksliai instrumentai, taisyklės reikalingos tam, kad, jas pritaikius prie pasikartojančių problemų sprendi-

mo, jos padeda visuomenės, kurioje įsivyrauja, nariams efektyviau siekti savo tikslų. Panašiai kaip peilis arba kūjis jos susiformuoja ne kokiam nors konkrečiam tikslui, o todėl, kad būtent toks, o ne kitoks jų pavidalas pasirodo esąs parankiausias pačiose įvairiausiose situacijose. Jos nebuvo sukonstruotos kokiems nors numatomiems konkretiems poreikiams patenkinti, o buvo atsirinktos evoliucijos procese. Žinios, lėmusios specifinį jų pavidalą, nebuvo apie konkrečius būsimus padarinius, o apie tam tikrų probleminių situacijų arba užduočių pasikartojamumą, apie jų sukuriamus tarpinius rezultatus, tarnaujančius įvairiausiems galutiniams tikslams; ir šios žinios dažnai egzistuoja ne kaip baigtinio situacijų, kurioms reikia pasiruošti, sąrašo suvokimas, ne kaip spręstinų problemų svarbos ar jų atsiradimo tikimybės suvokimas, bet kaip polinkis tam tikros rūšies situacijose elgtis tam tikru būdu.

Tad dauguma elgesio taisyklių atsiranda ne pažintų aplinkos faktų intelektinio apdorojimo eigoje, o kaip vienintelis žmogaus rastas būdas, kaip prisitaikyti prie šių faktų, kaip toks jų „žinojimas", kurio nesuvokiame ir kuris pasireiškia ne sąmoninga mintimi, o taisyklėmis, kuriomis vadovaujamės savo veikloje. Nei tos grupės, kurios pirmos ėmė vadovautis tokiomis taisyklėmis, nei kitos, kurios jas imitavo, nebūtinai suprato, kodėl jų elgesio būdas buvo sėkmingesnis už kitų, arba kodėl jis padėjo joms išlikti.

Reikia pabrėžti, jog svarba, teikiama konkrečių taisyklių laikymuisi, atspindi ne vien konkrečių tikslų, galinčių nuo to priklausyti, svarbą; taisyklei teikiama svarba veikiau yra bendras rezultatas dviejų skirtingų veiksnių, retai galimų įvertinti skyrium: konkrečių padarinių svarba ir jų atsiradimo dažnumas. Panašiai ir biologinėje evoliucijoje rūšies išlikimui mažiau svarbu gali būti apsidrausti nuo letalinių, bet retų padarinių, negu apsidrausti nuo dažnų, bet individams nedaug žalos darančių įvykių; tad elgesio taisyklės, susiklosčiusios socialinės evoliuci-

jos eigoje, gali būti adekvačios užkertant kelius dažnam ir smulkiam visuomeninės tvarkos trikdymui, bet ne retiems jos visiško žlugimo atvejams.

Tad vienintelis „naudingumas", apie kurį galima sakyti, jog jis nulėmęs elgesio taisyklių atsiradimą, tai ne naudingumas, žinomas veikiantiems individams ar kuriam nors vienam asmeniui, o tik hipostazuotas „naudingumas" visuomenei kaip visumai. Todėl nuoseklus utilitaristas dažnai yra priverstas antropomorfizuoti evoliucijos rezultatus – traktuoti juos kaip tam tikro sumanymo rezultatą – ir personifikuotą visuomenę postuluoti kaip tų taisyklių kūrėją. Nors ši idėja retai pateikiama taip naiviai, kaip ją vaizduoja vienas šiuolaikinis autorius, teigiantis, jog utilitaristui visuomenė turi atrodyti kaip „savotiškas išdidintas asmuo"[21], toks antropomorfizmas būdingas visoms konstruktyvizmo koncepcijoms, kurioms utilitarizmas priklauso kaip viena iš jų atmainų. Pamatinę utilitarizmo klaidą tiksliausiai išreiškė Hastingsas Rashdallas teiginiu, jog „visi moraliniai vertinimai galiausiai yra tikslų vertinimai"[22]. Kaip tik šiuo požiūriu jie yra visiškai priešingi – jeigu sutarimas dėl konkrečių tikslų būtų moralinių vertinimų pagrindas, visos mums žinomos moralinės taisyklės taptų nereikalingos[23].

Visų elgesio taisyklių esmė yra ta, kad jos veiksmų *rūšis* įvardija ne jų konkrečių padarinių, kurie dažniausiai nėra žinomi, aspektu, o jų tikėtinų, bet nebūtinai individų numatomų padarinių aspektu. Tam tikros taisyklės pradėtos laikyti svarbiomis ne dėl mūsų veiksmų numatomų padarinių, bet dėl jų įtakos palaikant tvarią veiksmų tvarką. Kaip ir toji tvarka, kuriai taisyklės netiesiogiai tarnauja, jos, padėdamos išvengti konfliktų, tik netiesiogiai padeda tenkinti konkrečius poreikius, kurie, kaip rodo patirtis, paprastai atsiranda individams siekiant savo skirtingų tikslų. Jos negarantuoja jokio atskiro veiksmo sėkmės, o tik padeda suderinti daugybę skirtingų veiksmo planų. Antropomorfinį utilitarinių teorijų po-

būdį nulemia tokia elgesio taisyklių interpretacija, kai jos traktuojamos tarsi būtų „visuomenės" veiksmų planas jai siekiant apibrėžtų tikslų.

Norėdamas įgyvendinti savo programą utilitarizmas turėtų redukuoti visas taisykles į sąmoningo priemonių pasirinkimo žinomiems tikslams procedūras. Šiuo požiūriu sėkmės tikimybė būtų ne didesnė už sėkmės tikimybę kurios nors kalbos ypatybes aiškinant kaip sėkmingos komunikacijos aktų padarinius, mus pasiekusius per keletą tūkstančių mūsų pirmtakų kartų. Elgesio taisyklės, kaip ir kalbos taisyklės, nėra tiesioginio adaptavimosi prie žinomų faktų rezultatas, bet kumuliatyvinio proceso padarinys, kai kiekvienu momentu svarbiausias veiksnys yra faktinė tvarka, nulemta jau pripažintų taisyklių. Naujos taisyklės atsiranda daugiau ar mažiau adekvačiai funkcionuojančios tvarkos sąlygomis; ir bet kuriame šios tvarkos raidos etape atskiros taisyklės naudingumas gali būti vertinamas tik kaip šios tvarkos dalis. Šia prasme taisyklės veikiančioje sistemoje turi ne savo tikslą, bet savo funkciją, kuri negali būti kildinama iš žinomų konkrečių padarinių konkretiems poreikiams, bet tik iš visos struktūros supratimo. Tiesą sakant, dar niekam nėra pavykę pasiekti tokio supratimo ar sukonstruoti visiškai naują moralinių ir teisinių taisyklių sistemą remiantis žiniomis apie poreikius bei turimų priemonių padarinius[24].

Panašiai kaip įrankiai, taisyklės nėra kokio nors veiksmų plano dalis; jos veikiau sudaro įrangą, skirtą naudotis nenumatomomis aplinkybėmis. Išties, beveik kiekvienoje savo veikloje paprastai remiamės ne žiniomis apie jos teikiamą naudą konkretiems tikslams, o noru sukaupti žinių bei įrankių atsargas, susikurti manevro laisvės galimybes, žodžiu, norime sukaupti „kapitalą" plačiausia šio termino prasme, kuris, kaip tikimės, gali praversti mūsų gyvenamame pasaulyje. Ir atrodo, jog šio pobūdžio veikla įsivyrauja tuo labiau, kuo racionalesni mes tampame. Vis labiau ir labiau stengiamės prisitaikyti ne prie kon-

krečių aplinkybių, o plečiame savo prisitaikymo galimybes prie įvairiausių galimų aplinkybių. Mūsų regėjimo lauke daugiausia priemonių, o ne konkrečių galutinių tikslų.

Žinoma, galime siekti „didžiausios laimės didžiausiam žmonių skaičiui", jeigu neapgaudinėjame savęs iliuzija, kad kokiais nors skaičiavimais galime nustatyti šios laimės sumą ar kad tas agregatinis dydis gali būti kuriuo nors metu žinomas. Daugiausia, ką gali duoti taisyklės bei toji tvarka, kuriai jos tarnauja, yra tai, kad jos didina nežinomų žmonių sėkmingos veiklos galimybes. Geriausiu atveju galime padidinti šias galimybes bet kuriam nežinomam, atsitiktinai pasirinktam individui; tai bus daugiausia, ko galime pasiekti, bet, žinoma, ne todėl, kad turime kokį nors supratimą apie tokiu būdu pasiektą malonumų sumą.

Visa teisėta elgesio taisyklių kritika bei tobulinimas turi vykti pagal esamą taisyklių sistemą

Kadangi bet kuri įsitvirtinusi elgesio taisyklių sistema bus grindžiama patirtimi, mums žinoma tik iš dalies ir kadangi ji tarnauja veiksmų tvarkai būdu, mums suprantamu tik iš dalies, negalime tikėtis jos patobulinti visą rekonstruodami iš naujo. Tam, kad būtų visiškai išnaudojama visa ta patirtis, kuri mums perduota tik tradicinėmis taisyklėmis, visa atskirų taisyklių kritika bei jų tobulinimas turi vykti pagal esamų vertybių sistemą, kuri šiuo atveju turi būti pripažinta kaip nereikalaujanti pagrindimo. Šio pobūdžio kritiką vadinsime „imanentine", nes ji juda esamoje taisyklių sistemoje ir vertina atskiras taisykles pagal jų nuoseklumą arba suderinamumą su kitomis pripažintomis taisyklėmis, palaikydama tam tikros veiksmų tvarkos klostymąsi. Tai yra vienintelis pagrindas kritinei moralinių ar teisinių taisyklių analizei, jeigu kartą jau esame pripažinę, jog neįmanoma visos esamos taisyklių sistemos redukuoti į numatomus konkrečius jos padarinius.

Sistemą sudarančių skirtingų taisyklių nuoseklumas arba suderinamumas nėra pirmiausias loginio nuoseklumo dalykas. Nuoseklumas šiame kontekste reiškia, kad taisyklės tarnauja tai pačiai abstrakčiai veiksmų tvarkai ir padeda išvengti konfliktų tarp individų, kurie jomis vadovaujasi tokiomis aplinkybėmis, kurioms jos buvo pritaikytos. Ar taisyklės sudaro tarpusavyje nuoseklią visumą, iš dalies priklausys nuo faktinės aplinkos; vadinasi, tų pačių taisyklių gali pakakti konfliktams išvengti vienokioje, bet ne kitokioje aplinkoje. Kita vertus, taisyklės, kurios yra logiškai nenuoseklios ta prasme, kad bet kurioje situacijoje iš asmens gali pareikalauti tarpusavyje nesuderinamų veiksmų, vis dėlto gali būti suderintos, jeigu bus subordinuotos viena kitos atžvilgiu taip, jog pati taisyklių sistema nustatys, kuri iš tų taisyklių yra viršesnė.

Visas realias moralines problemas sukelia taisyklių konfliktas ir dažniausiai – netikrumas dėl skirtingų taisyklių santykinės svarbos. Jokia taisyklių sistema nėra išsami ta prasme, kad teikia vienareikšmišką atsakymą į visus moralės klausimus; ir paprastai netikrumo priežastis yra ta, kad sistemai priklausančių skirtingų taisyklių svarba apibrėžiama tik labai apytikriai. Kaip tik dėl būtinybės nuolat dorotis su klausimais, į kuriuos veikianti taisyklių sistema neduoda apibrėžtų atsakymų, visa sistema evoliucionuoja – pamažu tampa labiau apibrėžta arba labiau pritaikyta prie visuomenės gyvenimo sąlygų.

Kai sakome, jog taisyklių kritika turi būti imanentinė, turime omeny tai, kad testas, pagal kurį galime vertinti tam tikros taisyklės tinkamumą, visada bus tam tikra kita taisyklė, kurią tokiu atveju laikome neginčytina. Didžioji dauguma taisyklių, kurios šia prasme nebyliai priimamos, apibrėžia tikslą, kuriam taip pat turi tarnauti ginčijamosios taisyklės; o šis tikslas, kaip jau matėme, nėra koks nors konkretus rezultatas, bet palaikymas arba atstatymas veiksmų tvarkos, kurią tos taisyklės daugiau ar mažiau sėkmingai formuoja. Tad galutinis testas yra ne

taisyklių suderinamumas, bet įvairių individų skirtingų veiksmų, kuriuos jos sankcionuoja, suderinamumas.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti keista, kad tradicijos produktas vienu metu turi būti ir kritikos objektas, ir pagrindas. Tačiau mes neteigiame, kad bet kokia tradicija pati savaime yra šventas ir nekritikuotinas dalykas, mes tik teigiame, jog bet kurio tradicijos produkto kritika turi remtis kitais tos tradicijos produktais, kurių negalime arba nenorime kvestionuoti; kitaip sakant, atskiri kultūros aspektai gali būti kritiškai nagrinėjami tik tos kultūros kontekste. Niekada negalėsime taisyklių sistemos ar vertybių visumos redukuoti į sąmoningą konstruktą, ir visada turėsime nutraukti savo kritiką sustoję ties dalykais, kurių egzistavimas grindžiamas tik tuo, kad jie sudaro pripažintą tam tikros tradicijos pagrindą. Tad visada visumos dalį galime nagrinėti tik visumos kontekste, kurio negalime visiškai rekonstruoti ir kurio didžiąją dalį turime paprasčiausiai pripažinti. Galima pasakyti ir taip: visada galime taisyti esamos visumos dalis, bet niekada negalime rekonstruoti jos kaip visumos[25].

Tai paaiškinama pirmiausia tuo, kad taisyklių sistema, į kurią turi įsikomponuoti atskiro individo veiksmų taisyklės, turi apimti ne tik taisykles, valdančias visus jo veiksmus, bet ir taisykles, valdančias visų kitų visuomenės narių veiksmus. Toks įrodymas, kad kiekvienam vadovaujantis tam tikra siūloma nauja taisykle bendras rezultatas būtų geresnis, neturi prasmės, jeigu nėra galimybių tokią padėtį sukurti. Tačiau galima įvesti naują taisyklę, kuri esamos taisyklių sistemos ribose nuviltų mažiau lūkesčių negu veikiančios taisyklės ir padidintų tikimybę, kad kitų lūkesčiai nebus nuvilti. Šis, kaip atrodo, paradoksalus rezultatas, kad vieno individo taisyklių pakeitimas gali patenkinti daugiau kitų individų lūkesčių ir, vadinasi, galiausiai gali įsivyrauti – glaudžiai siejasi su faktu, kad lūkesčiai, kuriais vadovaujamės, yra ne tiek numatomi ki-

tų individų veiksmai, kiek tų veiksmų padariniai ir kad taisyklės, kuriomis vadovaujamės, yra paprastai ne taisyklės, reikalaujančios konkrečių veiksmų, o taisyklės, ribojančios veiksmus, t.y. ne pozityvios, o negatyvios. Pavyzdžiui, tam tikroje visuomenėje gali būti įprasta nepaisyti žalos, kurią vieno žemės savininko nutekamieji vandenys ar kitokie teršalai daro jo kaimynų žemei; toks aplaidumas gali būti toleruojamas, nors jis nuolat griauna kai kurių žmonių lūkesčius. Tad jeigu kas nors, paisydamas kaimyno interesų, ims vadovautis nauja taisykle ir nustos taip elgtis, dėl šio nestandartinio elgesio sumažės nuviltų kitų žmonių lūkesčių; ir tokia nauja taisyklė, pradėta naudoti atskiro individo, gali paplisti visuotinai, nes ji geriau dera prie veikiančios taisyklių sistemos negu iki tol vyravusi praktika.

Tad imanentinės kritikos būtinybę daugiausia lemia tai, kad bet kurio individo veiksmų rezultatai priklauso nuo įvairių taisyklių, kuriomis vadovaujasi kiti jo visuomenės nariai. „Veiksmo padariniai" nėra vien fizinis faktas, nepriklausantis nuo taisyklių, vyraujančių konkrečioje visuomenėje; jie daugiausiai priklauso nuo taisyklių, kuriomis vadovaujasi kiti visuomenės nariai; ir net ten, kur individas gali atrasti naują taisyklę, kuri, visų priimta, duotų visiems naudos, taisyklės, kuriomis kiti faktiškai vadovaujasi, turi būti vienas iš informacijos šaltinių, kuriais turi remtis jo tikėjimas gėrybiniais naujai siūlomos taisyklės padariniais. Tai gali reikšti, jog taisyklė, kuria privalu vadovautis tam tikroje visuomenėje ir tam tikromis aplinkybėmis siekiant geriausio rezultato, gali būti ne pati geriausia taisyklė kitoje visuomenėje su kitokia vyraujančių taisyklių sistema. Ši aplinkybė smarkiai sumažina individo privataus moralinio vertinimo galią tobulinant esamą taisyklių sistemą; ji taip pat paaiškina faktą, kodėl pereinant nuo vienos visuomenės prie kitos kai kuriais atvejais tam pačiam individui gali būti privalomos skirtingos taisyklės.

Dažnai svarstomas „moralinio reliatyvumo" klausimas akivaizdžiai susijęs su faktu, jog visos moralinės (ir teisinės) taisyklės aptarnauja egzistuojančią tvarką, kurios iš esmės pakeisti neįstengia joks individas; juk toks pakeitimas reikalautų pakeisti taisykles, kuriomis vadovaujasi – iš dalies nesąmoningai arba grynai iš įpročio – visi kiti visuomenės nariai; tad siekiant sukurti gyvybingą kitokio tipo visuomenę, tektų jas keisti kitomis taisyklėmis, kurių niekas nepajėgtų padaryti veiksmingomis. Štai kodėl negali būti absoliučių moralės sistemų, nepriklausomų nuo individo gyvenamos visuomeninės tvarkos; o mūsų pareiga laikytis tam tikrų taisyklių kildintina iš naudos, kurią gauname gyvendami tam tikros visuomeninės tvarkos sąlygomis.

Mano supratimu, būtų akivaizdus moralinis nusižengimas mėginti gaivinti sąmonės netekusį seną eskimą, kuris, pagal savo tautos papročius ir jam pačiam pritariant, žiemos migracijos pradžioje jo grupės buvo paliktas mirti[26] – tokį elgesį laikyčiau deramu tik tuo atveju, jeigu jausčiau turįs teisę ir galią perkelti jį į visiškai kitokią visuomenę, kurioje aš pats galėčiau ir norėčiau pasirūpinti jo išlikimu.

Kad mūsų moralinės pareigos kyla iš mūsų naudojimosi tvarka, priklausančia nuo tam tikrų taisyklių, yra paprasčiausia atvirkštinė fakto, jog būtent bendrų taisyklių laikymasis individus integruoja į tvarką, vadinamą visuomene, ir kad visuomenė gali išlikti tik esant tam tikram spaudimui, verčiančiam jos narius paklusti tokioms taisyklėms. Be abejo, yra tribalistinių, arba uždarų, visuomenių, besiremiančių visiškai kitokia taisyklių sistema. Čia noriu pasakyti tik tai, kad mums yra žinoma tik viena taisyklių sistema, vis dar labai netobula ir tobulintina, kurią taikant galima atvira, arba „humanistinė", visuomenė. Joje kiekvienas individas laikomas individu, o ne vien grupės nariu, ir todėl gali egzistuoti universalios elgesio taisyklės, vienodai galiojančios visoms veiksnioms žmogiško-

sioms būtybėms. Jeigu tokią universalią tvarką pripažįstame kaip savo tikslą, t.y. jeigu norime toliau žengti keliu, kuriuo nuo Antikos stoikų ir krikščionybės žengė Vakarų civilizacija, tik tuomet šios moralinės sistemos pranašumus galime apginti prieš kitas sistemas ir kartu mėginti ją tobulinti nuolatine imanentine kritika.

„Apibendrinimas" ir universalizavimo kriterijus

Vidinio neprieštaringumo testo, kaip elgesio taisyklių tobulinimo priemonės, problematika glaudžiai siejasi su klausimais, kurie priklauso apibendrinamumo, arba universalizavimo, problematikai. Faktiškai taisyklės apibendrinamumas, arba universalizavimas, kaip jos priimtinumo testas, atitinka jos suderinamumo su pripažinta taisyklių arba vertybių sistema testą. Tačiau prieš mėginant tai įrodyti reikia išsiaiškinti, kuria prasme universalizavimo idėją dera naudoti šiame kontekste. Universalizavimo testas paprastai interpretuojamas[27] kaip klausimas, kokie būtų tam tikro veiksmo padariniai, jeigu taip veiktų visi. Tačiau dauguma veiksmų, išskyrus pačius buitiškiausius, taptų šleikštūs, jeigu juos vykdytų visi. Būtinybė visuotinai drausti tam tikros *rūšies* veiksmus arba reikalauti tam tikros *rūšies* veiksmų, kaip ir taisyklių apskritai būtinybė, kildintina iš mūsų žinių apie veiksmų padarinius ribotumo. Pasvarstykime paprasčiausią ir tipiškiausią atvejį: dažnai žinome, jog tam tikros rūšies veiksmas bus paprastai žalingas, tačiau nei mes (arba įstatymų leidėjas), nei veikiantis individas nežino, ar konkrečiu atveju jis bus išties žalingas. Tad mėgindami apibrėžti, kokio pobūdžio veiksmų norėtume išvengti, juos paprastai galime apibrėžti tik taip, kad mūsų apibrėžimas aprėptų ne tik tuos atvejus, kai tų veiksmų padariniai žalingi, bet ir tuos, kai jie nėra žalingi. Tokiu atveju vienintelis būdas užkirsti kelią žalingiems padariniams – tai apskritai uždrausti tokios rūšies veiksmus

nepaisant to, ar konkrečiu atveju jie išties turės žalingų padarinių; o problema, tada iškylanti, yra ta, ar apskritai turime drausti tam tikros rūšies veiksmus, ar turime susitaikyti su žala, kurią jie atneša kai kuriais atvejais.

Grįžkime prie įdomesnio klausimo: kas turima omeny, kai keliamas klausimas, ar taisyklę „galima" apibendrinti ir ar tam tikras reikalavimas „gali" būti padarytas bendra taisykle? Akivaizdu, kad „galimybė", apie kurią čia kalbama, nėra fizinė galimybė ar negalimybė, ir ji taip pat nėra taisyklės praktinio teisėsauginio įtvirtinimo galimybės problema. Deramą jos interpretaciją sugestionuoja būdas, kuriuo ją kelią Immanuelis Kantas, klausdamas, ar galime „geisti" arba „norėti", kad tokia taisyklė būtų taikoma visuotinai. Kliūtis, kuri šiuo atveju numatoma taisyklei apibendrinti, savo pobūdžiu yra akivaizdžiai moralinė, o tai reiškia, kad ji konfliktuoja su kokia nors kita taisykle arba vertybe, kurių nenorime aukoti. Kitaip sakant, „universalizavimo" testas, taikomas tam tikrai taisyklei, reiškia jos suderinamumo su visa taisyklių sistema testą, tokį, kuris, kaip matėme, gali duoti aiškius „taip" ir „ne" atsakymus arba gali parodyti, jog siekiant išsaugoti taisyklių sistemos veiksmingumą, kai kurios taisyklės turi būti modifikuojamos arba surikiuojamos didesnės ir mažesnės svarbos (subordinacijos) eile taip, kad konflikto atveju būtų žinoma, kuri iš jų turi viršenybę.

Taisyklės, kad atliktų savo paskirtį, turi būti ilgalaikės

Faktas, kad taisyklės yra priemonė dorotis su konkrečių veiksmų padarinių nežinojimu, ir tai, kad svarba, joms teikiama, priklauso nuo galimos žalos, kuriai jos užkerta kelią, masto bei tikimybės, rodo, jog tokios taisyklės atlieka savo funkciją tik tada, kai jos yra ilgalaikės. Tai išplaukia iš to, kad elgesio tai-

syklės padeda formuotis tam tikrai tvarkai tuo, kad individai jų laikosi ir jomis naudojasi siekdami tokių savo tikslų, kurie paprastai nėra žinomi tiems, kurie tas taisykles nustatė arba kurie turi teisę jas keisti. Kur kai kurias iš šių taisyklių nustato valdžia (būtent teisės atveju), ten savo funkciją jos atlieka tik tada, kai tampa pačių individų planuojamos veiklos pagrindu. Tad spontaninės tvarkos palaikymas, įtvirtinant tam tikras elgesio taisykles, visada turi siekti ilgalaikių rezultatų – visai kitaip, nei laikantis organizacijos taisyklių, tarnaujančių žinomiems konkretiems tikslams ir paprastai siekia numatomų trumpalaikių rezultatų. Iš čia kildintinas ir tas ryškus administratoriaus, kuriam rūpi konkretūs numatomi rezultatai, nuostatos skirtumas nuo teisėjo arba įstatymų leidėjo nuostatos, – šiems turi rūpėti palaikyti abstrakčią tvarką, nepaisant konkrečių numatomų rezultatų. Dėmesio koncentravimas į apčiuopiamus trumpalaikius rezultatus pamažu veda prie dirigistinio visuomenės organizavimo. Išties, vienas dalykas – būtent mūsų laisvė – ilgainiui neišvengiamai bus sunaikintas, jeigu daugiausia dėmesio bus skiriama trumpalaikiams apčiuopiamiems rezultatams. Nomokratinėje visuomenėje prievarta turi vien palaikyti taisykles, tarnaujančias ilgalaikei tvarkai.

Idėja, kad struktūra, kurios matomosios dalys nėra suvokiamos kaip prasmingos, kuriose neatsispindi lengvai atpažįstamas tikslas ir kuriai esant paprastai *nežinome*, kodėl vyksta konkretūs dalykai, yra efektyvesnis mūsų siekių sėkmės pagrindas, negu tikslingai sukonstruota organizacija, ir kad mums net naudinga, jog vyksta pokyčiai, kurių priežasties niekas nežino (nes jie atspindi faktus, kurių visuma nėra kam nors žinoma), – ši idėja yra tiek priešinga konstruktyvistinio racionalizmo idėjoms, įsivyravusioms Europos mąstyme nuo XVII amžiaus, kad ji gali tapti visuotinai pripažinta tik paplitus evoliuciniam arba kritiniam racionalizmui, pripažįstančiam ne tik proto galią, bet ir proto ribotumą ir suvokiančiam, jog

pats protas yra socialinės evoliucijos produktas. Kita vertus, reikalavimas skaidrios tvarkos, tenkinančios konstruktyvistų standartus, juos pripažinus neišvengiamai sugriautų tą tvarką, kuri yra nepalyginamai platesnė už tą, kurią pajėgtume sąmoningai sukonstruoti. Laisvė reiškia tai, jog tam tikru mastu savo likimą patikime jėgoms, kurių patys nekontroliuojame; tai atrodo nepakenčiama tiems konstruktyvistams, kurie įsivaizduoja, jog žmogus gali įvaldyti savo likimą – tarytum civilizacija ir pats protas būtų žmogaus kūrinys.

[1] Apie sąvokų „bendroji" arba „visuomeninė nauda" (arba „interesas") prasmę klasikinėje Antikoje, kai jų ekvivalentai buvo plačiai vartojami tiek graikų, tiek lotynų kalbose, žr. A. Steinwenter, „Utilitas publica – utilitas singulorum", *Festschrift Paul Koschaker* (Weimar, 1939), vol. I, taip pat J. Gaudemet, „Utilitas publica", *Revue historique de droit français et étranger*, 4e série, 29, 1951. Viduramžių vartoseną aptaria W. Merk, „Der Gedanke des gemeinen Besten in der deutschen Staats- und Rechtsentwicklung", *Festschrift für A. Schultze* (Weimar, 1934).

[2] Apie plačią, tačiau ne itin vaisingą diskusiją šia tema, daugiausia Jungtinėse Valstijose, žr. *Nomos V, The Public Interest*, ed. C. J. Friedrich (New York, 1962) bei ankstesnę tame darbe nurodytą literatūrą.

[3] J. Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, new ed. (London, 1823), vol. I, p. 4: „Tad kas yra visuomenės interesas? – atskirų ją sudarančių narių interesų suma."

[4] James Harrington, *The Prerogative of Popular Government* (1658) leidinyje *The Oceana and his Other Works*, ed. J. Toland (London, 1771), p. 224: „visuomeninis interesas (kuris yra ne kas kita, kaip bendroji teisė ir teisingumas) gali būti vadinamas įstatymų, o ne žmonių viešpatija."

[5] Plg. *Patarlių knygos* 18: 18: „Burtas maldo prieštaravimus ir daro teismą taip pat galiūnams."

[6] Šia prasme „subsidiarumo principas" ypač pabrėžiamas Romos katalikų bažnyčios socialinėse doktrinose.

[7] Man turbūt derėjo paaiškinti anksčiau, kodėl teikiu pirmenybę frazei „individams leidžiama savo pačių žinias naudoti savo pačių tikslams" prieš lygiavertį Adamo Smitho išsireiškimą, kad kiekvienas žmogus turi būti laisvas „siekti savo naudos savo paties priemonėmis" (*Wealth of Nations*, ed. E. Cannan, London, 1904 ir vėliau, vol. II, p. 43 ir kitur). Reikalas tas, kad šiuolaikinei ausiai Smitho išsireiškimas sugestionuoja tam tikrą savanaudiškumo aukštinimą, nors jis veikiausiai ne tai turėjo omeny, o ir jo argumentui tai išties nėra būtina.

[8] Plg. mano esė „Rules, Perception, and Intelligibility", *Proceedings of the British Academy*, XLVIII, 1962 (London, 1963), kuris perspausdintas kn. *Studies in Philosophy, Politics, and Economics* (London and Chicago, 1967), taip pat „The Primacy of the Abstract", kn. A. Koestler and J. R. Smithies (eds.) *Beyond Reductionism* (London, 1969).

[9] Atrodo, kad „valios" vietoje „nuomonės" vartojimas pagiriamąja prasme atsirado tik su dekartiškąja tradicija ir tapo visuotinis tik J.-J. Rousseau dėka. Senovės graikus apsaugojo nuo paklydimo tas faktas, jog vienintelis žodis, atitinkantis „valią" jų kalboje (*boulomai*), reiškia tik atskiro konkretaus objekto siekį (Plg. M. Pohlenz, *Der Hellenische Mensch* (Göttingen, 1946), p. 210). Kai Aristotelis *Politikoje*, 1287a) reikalauja, kad valdyti turi „protas", o ne „valia", tai akivaizdžiai reiškia, jog visiems prievartos aktams turi vadovauti abstrakčios taisyklės, o ne konkretūs tikslai. Šią priešstatą taip pat surandame senovės Romoje, kurią reiškė *voluntas* ir *habitus animi* (Aristotelio *héxis psychēs* vertinys) skirtumas. (Plg. ypač įdomų kontrastą tarp Cicerono pateiktojo teisingumo apibrėžimo: „iustitia est habitus animi, communi utilitate conservata, suam cuique tribuens dignitatem", *De inventione*, 2,53,161, ir Ulpiano geriau žinomos formulės: „iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi", *Dig.* I,I.) Per visus viduramžius ir naujųjų laikų pradžioje nuolat pabrėžiamas kontrastas tarp *ratio* ir *voluntas*, net savivalė apibūdinama glaustąja formule „stat pro ratione voluntas". Be abejo, buvo teisus C. H. McIlwainas, kai kn. *Constitutionalism and the Modern State* (rev. ed., Ithaca, New York, 1947, p. 145) jis pabrėžė, vartodamas senuosius terminus, jog „net liaudies (*popular*) valstybėje, tokioje, kaip mūsų, teisės ir valios priešybės problema lieka svarbiausia iš visų politinių problemų". Turbūt įdomu ir tai, kad G. W. F. Hegelis (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, para. 258, Leipzig, 1911, p. 196) giria Rousseau už *valios* kaip valstybės principo įtvirtinimą.

[10] Plg. J. Bentham, *Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (London, 1789), ch. XI, sect. I; p. 131 Oxfordo 1889 m. leidime: „nuostata (*disposition*) yra savotiška fikcija, kuria naudojamės kalbos patogumo dėlei, kai norime išreikšti mintį, jog atsiranda kažkas *pastovu* žmogaus sąmonėje, jeigu tam tikromis aplinkybėmis tam tikrais motyvais jis buvo skatinamas imtis tam tikrų veiksmų". Aiškiai matyti, jog Benthamas tokią nuostatą suvokia tik kaip sąmoningų sąmonės procesų, kaip pasikartojančių sprendimų veikti tam tikru būdu, rezultatą.

[11] Plg. M. Polanyi, *The Logic of Liberty* (London, 1951).

[12] D. Hume, *A Treatise on Human Nature*, Works, (London, 1890), vol. II, p. 269. Visą ilgą pastraipą, iš kurios paimti šie sakiniai, verta atidžiai perskaityti.

[13] Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, Ia IIae, q. 95, art. 3: „Finis autem humanae legis est utilitas hominum."

Būtų netikslu laikyti utilitaristais visus tuos autorius, kurie tam tikrų institucijų egzistavimą aiškina kaip jų naudingumo padarinį, nes, atrodo, tokie au-

toriai, kaip Aristotelis ar Ciceronas, Thomas Aquinas ar Mandeville'is, Adamas Smithas ar Adamas Fergusonas, kalbėdami apie naudingumą turi omeny tam tikrą natūralią institucijų atranką, o ne tai, kad juo vadovaudamiesi žmonės sąmoningai jas pasirenka. Kai pastraipoje, cituotoje anksčiau 9 išnašoje, Ciceronas teisingumą apibūdina kaip „habitus animi, communi utilitate conservata", jis, žinoma, išreiškia ne konstruktyvistinio, bet evoliucinio utilitarizmo sampratą. Apie šių abiejų tradicijų šiuolaikiniame pasaulyje kilmę iš Bernardo Mandeville'io žr. mano paskaitą „Dr Bernard Mandeville", *Proceedings of the British Academy*, vol. 52, p. 134 ir toliau.

[14] Apie tai, kaip naudingumo sąvoką vartoja D. Hume'as, žr. ypač nuosavybės stabilumo aptartį, *Treatise*, vol. II, p. 273 ir toliau, kur jis teigia, jog taisyklės „nėra kildintinos iš kokios nors naudos ar pranašumo, kuriuos *atskiras* asmuo arba visuomenė gali gauti iš jo naudojimosi *konkrečiomis* gėrybėmis.

„Vadinasi, bendroji taisyklė, kad *nuosavybė turi būti stabili*, netaikoma konkretiems sprendimams, bet tik kitoms bendroms taisyklėms, kurios turi galioti visai visuomenei ir būti nepriklausomos nuo simpatijų ar antipatijų". Nežinau, ar Benthamas kada nors eksplicitiškai teigė, kaip leidžia suprasti C. W. Everettas (*The Education of Jeremy Bentham* (London, 1931), p. 47), jog Hume'o naudingumo idėja „buvo miglota, nes jis ją naudojo vien tinkamumo tikslui prasme, nieko nekalbėdamas apie malonumą, sietiną su ta idėja". Jeigu taip yra iš tikrųjų, tai jis vartojo tą žodį jo tikrąja prasme.

[15] Pats Benthamas gerai suvokė savo intelektinius šaltinius bei savo konstruktyvistinės pažiūros skirtumą nuo evoliucinės bendrosios teisės tradicijos; žr. jo laišką Voltaire'ui maždaug 1776 m., kurį cituoja C. W. Everettas, *The Education of Jeremy Bentham* (Columbia, 1931), p. 110 ir toliau, kur jis rašo: „Jumis rėmiausi daug dažniau negu savaisiais Lordu Coke'u, Hale'u ir Blackstone'u. ... Rėmiausi vien naudingumo idėja, kaip ją dėsto Helvecijus. Beccaria man buvo *lucerna pedibus* arba, jeigu leisite, *manibus meis*". Daug informacijos apie kontinentinių racionalistų, ypač Beccaria ir Maupertiuso, įtaką pateikia D. Baumgardt, *Bentham and the Ethics of Today* (Princeton, 1952), ypač p. 85, 221–226; labiausiai iškalbinga – ištrauka iš Benthamo maždaug 1782 m. rankraščio, cituojamo p. 557: „Idėją, kad laimę galima traktuoti kaip dalyką, išskaidomą į atskirus (individualius) malonumus, perėmiau iš Helvecijaus: iki jo tokia idėja vargiai ar turėjo prasmę. (Ji yra priešinga doktrinai, išdėstytai Ciceronо Tuskuliano disputacijoje: ši knyga, kaip ir dauguma kitų filosofinių to didžiojo kalbos meistro rašinių, tėra nesąmonių kratinys.) Idėją pasverti kiekvieno pojūčio vertę išskaidant jį į šiuos keturis komponentus, perėmiau iš Beccaria."

[16] Kai kurie svarbiausi iš šių darbų (J. O. Urmsono, J. Harrisono, Johno Rawlso, J. J. C. Smarto, H. J. McCloskey, R. B. Brandto, A. Donagano, B. J. Diggso ir T. L. S. Sprigge"o rašiniai) patogiai surinkti M. D. Bayleso redaguotame rinkinyje *Contemporary Utilitarianism* (Garden City, New York, 1968). Prie

jų reikėtų taip pat pridurti du J. D. Mabbotto straipsnius „Interpretations of Mill's "Utilitarianism"", *Philosophical Quarterly*, vol. VI, 1956 ir „Moral Rules", *Proceedings of the British Academy*, vol. XXXIX, 1953 ir knygas: R. M. Hare, *Freedom and Reason* (Oxford, 1963), J. Hospers, *Human Conduct* (New York, 1961), M. G. Singer, *Generalisation in Ethics* (London, 1963), S. E. Toulmin, *An Examination of the Place of Reason in Ethics* (Cambridge, 1950). Pabaigai reikėtų paminėti dvi naujesnes svarbias knygas: David Lyons, *Forms and Limits of Utilitarianism* (Oxford, 1965) ir D. H. Hodgson, *Consequences of Utilitarianism* (Oxford, 1967). Išsamesnę bibliografiją galima rasti kn. N. Rescher, *Distributive Justice* (New York, 1966). Po to, kai šis skyrius jau buvo baigtas, pasirodė pagrindinei problemai skirta kn. J. J. C. Smart and Bernard Williams, *Utilitarianism: For and Against* (Cambridge, 1973). Tai, kas tekste vadinama „partikuliaristiniu" utilitarizmu ir kas dažniausiai apibūdinama kaip „aktų utilitarizmas", taip pat vadinama „primityviu", „kraštutiniu" ir „tiesioginiu" utilitarizmu, tuo tarpu tai, ką mes vadiname „universalistiniu" ir kas dažniau vadinama „taisyklių" utilitarizmu, taip pat apibūdinama kaip „modifikuotas", „apribotas" ir „netiesioginis" utilitarizmas.

[17] Henry Sidgwick, *The Methods of Ethics* (London, 1874), p. 425.

[18] G. E. Moore, *Ethics* (London, 1912), p. 232, bet plg. jo *Principia Ethica* (Cambridge, 1903), p. 162.

[19] W. Paley, *The Principles of Moral and Political Philosophy* (1785; London, 1824 m. leidimas), p. 47, ir plg. John Austin, *The Province of Jurisprudence* (1832; ed. H. L. A. Hart, London, 1954), paskaita II, p. 38: „Tad žmogiškojo veiksmo tendencija, kaip ją čia suprantame, yra visuminė jo tendencija: suma jo tikėtinų padarinių tiek, kiek jie svarbūs ir apčiuopiami, t.y. visuma tolimų ir šalutinių, ne vien tiesioginių padarinių, jei tik kuris nors iš jų gali turėti įtakos bendrai laimei ... turime ... žvelgti į veiksmų *klasę*, kuriai jie priklauso. Tikėtini *specifiniai* tokio atskiro veiksmo padariniai nėra nagrinėjimo objektas."

[20] Iš visų man žinomų utilitarizmo studijų bene rimčiausiai į nežinojimo problemą pažvelgta J. J. C. Smarto straipsnyje „Utilitarianism", *Encyclopaedia of Philosophy*, vol. VIII, p. 210.

[21] John W. Chapman, „Justice as Fairness", *Nomos VI, Justice* (New York, 1964), p. 153: „Teisingumas kaip savitarpiškumas turi prasmę tik tuomet, jeigu visuomenė traktuojama kaip individų įvairovė, o ne kaip savotiškas išdidintas atskiras individas, kaip tai daro utilitaristas."

[22] Hastings Rashdall, *The Theory of Good and Evil* (London, 1907), vol. I, p. 184.

[23] Plg. Gregory Vlastos, „Justice", *Revue Internationale de la Philosophie*, XI, 1957, p. 338: „Bentamizmo bruožas, prieš kurį visi jie sukiltų, yra tas, kad jo teorijoje beveik nėra vietos vadinamajam „vadovavimuisi principais"; jis postuluoja, kad kiekvienam savo veiksmui individas taiko „laimės apskaitą"." Tame

pačiame straipsnyje (p. 333) Vlastosas cituoja įdomią ištrauką iš kn. Bishop Butler, *Dissertation Upon the Nature of Virtue* (*Priedas* prie *The Analogy of Religion*, 1736; perspausdintas kaip priedas kn. *Five Sermons by Butler*, ed. S. M. Brown, New York, 1950), kurioje Butleris pasisako prieš autorius, įsivaizduojančius, kad „visa dorybė tėra siekis prisidėti, pagal savo išmanymą ir pagal esamas sąlygas, prie žmonijos laimės".

[24] Theodor Geiger, *Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts* (Copenhagen, 1947, 2-asis leid., Darmstadt, 1964), p. 111: „Es ist nun in der Tat so, dass die Ursachen für die So–Gestaltung eines gegebenen habituellen Ordnungsgefüges unbekannt sind – und es forläufig wohl auch bleiben."

[25] Būtent tai, man atrodo, turi omeny Karlas Popperis (*The Open Society and its Enemies*, Princeton, 1963) kalbėdamas apie „lokalinę inžineriją", nors man nesinori šios frazės vartoti, nes žodis „inžinerija" per daug siejasi su technologine rekonstravimo išsamių fizikinių duomenų pagrindų problema, o mūsų atveju tai susiję su eksperimentiniu mėginimu pagerinti tam tikros dalies funkcionavimą neturint išsamaus visumos struktūros supratimo.

[26] Plg. E. Westermarck, *The Origin and Development of Moral Ideas*, vol. I (London, 1906), p. 386 ir toliau; taip pat jo *Ethical Relativity* (London, 1932), p. 184 ir toliau.

[27] Plg. M. G. Singer, *Generalization in Ethics* (New York, 1961).

8

TEISINGUMO SIEKIS

> Kiekviena atskira teisės taisyklė yra tarsi užkarda arba ežia, visuomenės sukurta tam, kad jos nariai veikdami netrukdytų vieni kitiems.
>
> P. Vinogradoff*

Teisingumas kaip žmogiškojo elgesio atributas

Terminą „teisingo elgesio taisyklės" pasirinkome apibūdinti toms nuo tikslų nepriklausomoms taisyklėms, kurios leidžia klostytis spontaninei tvarkai ir kurios iš esmės skiriasi nuo tikslinių organizacijos taisyklių. Pirmosios sudaro *nomos*, kuris yra „privatinės teisės visuomenės"[1] pagrindas ir kuris daro galimą Atvirąją visuomenę; pastarosios priklauso viešajai teisei, apibrėžiančiai valdymo organizaciją. Tačiau neteigėme, kad visos teisingo elgesio taisyklės, kurių faktiškai laikomasi, turi priklausyti teisės sričiai ar kad bet kuri taisyklė, priklausanti teisingo elgesio taisyklių sistemai, pati savaime apibrėžia teisingą elgesį. Mums dar teks aiškintis painius teisingumo ir teisės santykius. Painia-

* Paul Vinogradoff, *Common-Sense in Law* (London and New York, 1914), p. 70. Plg. taip pat *ibid.* p. 46 ir toliau:

> Mūsų problema – kokiu būdu leisti reikštis kiekvieno asmens valiai, kad ji būtų suderinama su kitų valia. ... [Teisė] apriboja asmens veiksmų laisvę, kad būtų išvengta jo konflikto su kitais. ... Visuomeniniame gyvenime žmonės, žinoma, siekia ne tik išvengti konfliktų, bet ir sukurti įvairių bendravimo formų, o vienintelis bendras visų šių formų bruožas yra individų valios apribojimas siekiant šio bendro tikslo.

Taip pat p. 61 ir toliau: „Kažin ar asmens teisę galime apibrėžti geriau nei sakydami, kad tai yra *atskirai valiai skirtas veiksmų diapazonas įstatymo apibrėžtoje socialinėje tvarkoje.*" Trečiajame H. G. Hambury redaguotame leidime (London, 1959) šios ištraukos pasirodo p. 51, 34 ir toliau, 45.

vą šiuo klausimu kelia ne tik įsitikinimas, jog visa, kas gali būti sprendžiama įstatymų leidėjo, priklauso teisingumo sričiai, bet ir įsitikinimas, jog būtent įstatymų leidėjo valia nustato, kas yra teisinga. Pirmiausia panagrinėsime kai kurias termino „teisingumas" vartojimo ribas, kurių dažnai nepaisoma.

Griežtai kalbant, tik žmogiškasis elgesys gali būti vadinamas teisingu arba neteisingu. Jeigu šiuos terminus vartojame kokiai nors padėčiai arba situacijai nusakyti, jie turi prasmę tik tada, jeigu manome, kad kažkas atsako už tai, jog toji padėtis buvo sukurta arba jai buvo leista susikurti. Grynas faktas, arba padėtis, kurios niekas negali pakeisti, gali būti gera arba bloga, tačiau ji negali būti teisinga arba neteisinga[2]. Taikyti terminą „teisingas" kitokiems dalykams negu žmonių veiksmai arba taisyklėms, kuriomis vadovaujamasi veikiant, yra kategorijų painiojimo klaida. Tik norėdami apkaltinti Kūrėją, galėtume prasmingai laikyti neteisingu faktą, jog kažkas gimė su fiziniu defektu, kažką užklupo liga arba kažkas neteko savo mylimosios. Gamta negali būti nei teisinga, nei neteisinga. Nors įsisenėjęs mūsų įprotis interpretuoti fizinį pasaulį animistiškai arba antropomorfiškai dažnai skatina tokį piktnaudžiavimą žodžiais ir mus akina ieškoti agento, atsakančio už visa, kas mums rūpi, beprasmiška faktinę situaciją laikyti teisinga arba neteisinga, jeigu nemanome, kad kažkas galėtų arba privalėtų sutvarkyti pasaulį kitaip.

Jeigu niekas, nepriklausantis nuo žmogaus kontrolės, negali būti vertinama kaip teisinga (ar moralu), vien noras ką nors padaryti tokio vertinimo objektu nėra pakankamas pagrindas tą objektą pavesti žmogaus kontrolei; pats toks mėginimas būtų neteisingas arba amoralus, bent jau tais atvejais, kai jis liečia kito žmogaus veiksmus.

Tam tikromis aplinkybėmis galime jausti teisinę arba moralinę pareigą kurti tam tikrą padėtį, kuri galėtų būti apibūdinama kaip teisinga. Kad tokiais atvejais terminas „teisingas" iš

tikrųjų apibūdina veiksmus, o ne rezultatus, tampa aišku tada, kai suvokiame, jog juo gali būti apibūdinami tik tokie asmens veiksmų rezultatai, kuriuos jis pajėgia determinuoti. Tokiu atveju postuluojama ne tik tai, kad tie, kurie tą padėtį privalėjo sukurti, iš tiesų buvo pajėgūs tai padaryti, bet ir tai, kad jų naudojamos priemonės buvo teisingos arba moralios.

Taisyklės, pagal kurias žmonės mėgina apibrėžti veiksmų teisingumą, gali būti pagrįstos arba nepagrįstos; neteisinga įprasta vadinti tokią taisyklę, kuri neteisingą veiksmą apibrėžia kaip teisingą. Ir nors tokia vartosena yra tokia įprasta, jog tenka ją laikyti teisėta, ji turi savų pavojų. Kai sakome, jog, pavyzdžiui, taisyklė, kurią laikėme teisinga, konkrečiu atveju pasirodo tokia nesanti, turime omeny tai, kad ji neadekvačiai atspindi mūsų teisingumo supratimą arba kad žodinė jos formuluotė neadekvačiai išreiškia tą taisyklę, kuria vadovaujamės savo vertinimuose.

Žinoma, ne tik individų, bet ir jungtiniai daugelio individų arba organizacijų veiksmai gali būti teisingi arba neteisingi. Tokia organizacija yra valdžia, bet ne visuomenė. Ir nors visuomeninei tvarkai daro poveikį valdžios veiksmai, tačiau kol ji išlieka spontaninė, konkretūs visuomeninio proceso rezultatai negali būti vertinami kaip teisingi arba neteisingi. Vadinasi, valdžios reikalavimų individo atžvilgiu teisingumo klausimas turi būti sprendžiamas pagal teisingo elgesio taisykles, o ne pagal konkrečius padarinius, kuriuos atskiru atveju sukelia jų vykdymas. Valdžia, žinoma, visoje savo veikloje privalo vadovautis teisingumu; viešosios nuomonės spaudimas bet kokius savo veiklos principus ją paprastai verčia taikyti iki pat jų galimybių ribos – nesvarbu, nori ji to ar nenori. Tačiau kaip toli siekia jos pareigos teisingumo požiūriu, priklausys nuo jos galios veikti pagal bendras taisykles ir daryti poveikį atskirų individų padėčiai.

Taigi teisingumo problemų gali kelti tik tie veiksmų tvarkos aspektai, kuriuos gali determinuoti teisingo elgesio taisyklės.

Teisingumo problema iškyla tik tada, kai tam tikras asmuo ar asmenys privalėjo atlikti tam tikrą veiksmą arba susilaikyti nuo tam tikro veiksmo; ir šis „privalėjimas" savo ruožtu reiškia, jog pripažįstamos taisyklės, apibrėžiančios aplinkybes, kurioms esant tam tikros rūšies elgesys yra draudžiamas arba reikalaujamas. Jau žinome, kad šiame kontekste taisyklės „egzistavimas" nebūtinai reiškia, kad ji yra išreikšta žodžiais. Jos egzistavimas reiškia, kad gali būti surasta taisyklė, skirianti įvairius elgesio būdus pagal tai, ką faktiškai žmonės laiko teisingu ar neteisingu elgesiu.

Teisingo elgesio taisyklės yra tiems individų veiksmams, kurie daro poveikį kitiems individams. Spontaninės tvarkos sąlygomis kiekvieno individo padėtis yra daugelio kitų individų veiksmų atstojamoji, ir niekas neprivalo ir negali garantuoti, kad šie daugelio žmonių veiksmai tam tikram individui sukurs apibrėžtą rezultatą. Nors jo padėčiai gali turėti įtakos kurio nors kito individo ar jungtiniai daugelio individų veiksmai, ji retai priklausys tik nuo jų. Tad spontaninės tvarkos sąlygomis negali būti taisyklių, apibrėžiančių deramą kiekvieno padėtį. Kaip jau matėme, individualaus elgesio taisyklės determinuoja tik tam tikrus abstrakčius susiklostančios tvarkos bruožus, o ne konkretų jos turinį.

Žinoma, „teisinga" knieti vadinti tokią padėtį, kuri susiklosto tada, kai visi proceso dalyviai elgiasi teisingai (arba nesielgia neteisingai); tačiau būtų klaida pasiduoti šiam įspūdžiui, nes spontaninės tvarkos sąlygomis susiklostanti padėtis nėra numatomas individualių veiksmų tikslas. Kadangi situacijos, sukuriamos žmogiškosios valios, gali būti apibūdinamos kaip teisingos arba neteisingos, konkretūs spontaninės tvarkos rezultatai negali būti vertinami kaip teisingi ar neteisingi: jeigu faktas, kad *A* turi daug, o *B* turi mažai, nėra kieno nors sąmoningų veiksmų siektas ir numatytas rezultatas, pats toks faktas negali būti vadinamas teisingu arba neteisingu. Dar matysime, jog tai,

kas vadinama „socialiniu" arba „distributyviniu" teisingumu, neturi prasmės spontaninės tvarkos sąlygomis, o turi prasmę tik organizacijoje.

Teisingumas ir teisė

Neteigiame, kad visos teisingo elgesio taisyklės, kurių faktiškai laikomasi tam tikroje visuomenėje, priklauso teisei, ar kad visa, kas sudaro įprastąją teisę, yra teisingo elgesio taisyklės. Veikiau teigiame, kad teisė, kurią sudaro teisingo elgesio taisyklės, turi ypatingą statusą, kuris ne tik pateisina atskirą jos pavadinimą (tokį kaip *nomos*), bet ir primygtinai reikalauja, kad ji būtų griežtai atskiriama nuo visų kitų įsakų, taip pat vadinamų teise tam, kad plėtojant šios rūšies teisę būtų aiškūs jos skiriamieji bruožai. Norint išsaugoti laisvą visuomenę privačiam piliečiui privaloma ir prievartine jėga sankcionuojama gali būti tik toji teisės dalis, kurią sudaro teisingo elgesio taisyklės (iš esmės tik privatinė ir baudžiamoji teisė), visai nepriklausomai nuo to, kokias kitas prievoles teisė numato valdžios organizacijos nariams. Matysime, jog tikėjimo, kad teisė tarnauja teisingumui, o ne atskiriems interesams (arba konkretiems valdžios tikslams), praradimas daugiausia lėmė laipsnišką individo laisvės praradimą.

Čia mums nebūtina gilintis į plačiai diskutuojamą klausimą, kokius reikalavimus turi tenkinti pripažinta teisingo elgesio taisyklė, kad įgytų teisės taisyklės statusą. Dauguma žmonių kažin ar teiktų šį statusą teisingo elgesio taisyklei, nesankcionuojamai prievartos, net jeigu paprastai jos ir paisoma, sunku nepripažinti tokio statuso taisyklėms, sankcionuojamoms veiksmingo, nors ir neorganizuoto visuomeninio spaudimo arba taisyklės pažeidėjo šalinimo iš grupės[3]. Tad akivaizdu, jog egzistuoja laipsniškas perėjimas nuo tokios padėties prie to, ką laikome brandžia teisės sistema,

kurioje tikslingai sukurtoms organizacijoms pavedama palaikyti bei tobulinti šią pirminę teisę. Taisyklės, kuriomis vadovaujasi šios organizacijos, žinoma, priklauso viešosios teisės sričiai, ir jos, kaip ir pati valdžios organizacija, sudaro savotišką pirminių taisyklių antstatą, skirtą jų efektyvumui didinti.

Nors privatinė ir baudžiamoji teisė, kitaip nei viešoji, siekia nustatyti ir prievarta sankcionuoti teisingo elgesio taisykles, tačiau tai nereiškia, kad visos jai priklausančios taisyklės bus teisingo elgesio – tai veikiau reiškia, kad sistema kaip visuma[4] leidžia apibrėžti tokias taisykles. Visos teisingo elgesio taisyklės galioja tam tikromis sąlygomis; ir dažnai patogiau šias sąlygas apibrėžti atskiromis taisyklėmis, negu kartoti jų apibrėžimus kiekvienoje taisyklėje, jas numatančioje. Individo valdų, kurias gina teisingo elgesio taisyklės, apibrėžimas bei būdas, kaip tokios valdos įgyjamos, perleidžiamos kitiems, prarandamos arba ribojamos, gali būti išdėstytas kartą ir visam laikui taisyklėse, kurios tarnaus tik kaip atskaitos taškas teisingo elgesio taisyklėms. Visos taisyklės, formuluojančios nuosavybės įsigijimo ir perleidimo faktą, apibrėžia galiojančių kontraktų arba testamentų sudarymo sąlygas bei kitokias įgyjamas ar prarandamas „teises" bei „galias", tarnauja tik tam, kad būtų apibrėžtos sąlygos, kurioms esant teisė garantuoja teisingo elgesio taisyklių apsaugą. Jų tikslas – palengvinti atitinkamų sąlygų atpažinimą taip, kad prisiimdamos įsipareigojimus pusės teisingai suprastų viena kitą. Jeigu nesilaikoma teise nustatytos transakcijų formos, tai dar nereiškia, jog pažeidžiama teisingo elgesio taisyklė; tai tik reiškia, jog nebūs tam tikros elgesio taisyklių apsaugos, kuri būtų, jeigu būtų laikomasi nustatytos formos. Toks statusas, kaip „nuosavybė", visą savo prasmę įgyja dėka elgesio taisyklių, kurios su juo siejamos; atėmus tas taisykles, iš jo nieko nelieka.

Teisingo elgesio taisykles paprastai draudžia neteisingą elgesį

Jau matėme anksčiau (5 skyriuje), kaip teisingo elgesio taisyklėms pamažu plintant tarp individų, nesivadovaujančių jokiais konkrečiais bendrais tikslais, atsiranda taisyklių tipas, paprastai charakterizuojamas kaip „abstraktus". Tačiau šio termino čia nedera vartoti ta griežtąja prasme, kuria jis vartojamas logikoje. Taisyklė, taikoma tik asmenims, kurių pirštų atspaudai pasižymi tam tikru piešiniu, apibrėžiamu algebrine formule, būtų, žinoma, abstrakti ta prasme, kuria šis terminas vartojamas logikoje. Kadangi patirtis rodo, jog kiekvieną individą unikaliai identifikuoja jo pirštų atspaudai, faktiškai tokia taisyklė būtų pritaikoma tik vienam apibrėžtam individui. Termino „abstraktus" prasmę mūsų kontekste išreiškia klasikinė juridinė formulė, teigianti, jog taisyklė turi būti taikoma nežinomam būsimųjų atvejų skaičiui[5]. Šiuo požiūriu teisės teorija eksplicitiškai pripažįsta neišvengiamą mūsų nežinojimą, kokiomis konkrečiomis aplinkybėmis taisyklė bus taikoma.

Anksčiau jau minėjome, jog tokia nuoroda į nežinomą būsimųjų atvejų skaičių glaudžiai siejasi su tam tikromis savybėmis tų taisyklių, kurios įveikė universalizavimo procesą, o būtent – beveik visos jos yra negatyvios ta prasme, kad draudžia tam tikrus veiksmus, bet nereikalauja konkrečių veiksmų[6], kad taip ginamos kiekvieno individo valdos, kuriose jis yra laisvas veikti kaip nori[7], ir kad klausimas, ar tam tikra taisyklė pasižymi šiomis savybėmis, gali būti išspręstas naudojant apibendrinimo, arba universalizavimo, testą. Mėginsime parodyti, jog visos šios savybės yra būtinos teisingo elgesio taisyklėms, kuriomis remiasi spontaninė tvarka, bet ne organizacinėms taisyklėms, sudarančioms viešąją teisę.

Kad praktiškai visos teisingo elgesio taisyklės yra negatyvios ta prasme, jog paprastai niekam neužkrauna pozityvių pareigų, nebent individas pats prisiima tokias pareigas, yra tas jų bruo-

žas, kuris nuolat naujai keliamas tarsi būtų naujas atradimas, nors sistemiškai jis beveik nenagrinėjamas[9]. Šia savybe pasižymi dauguma elgesio taisyklių, nors, tiesa, yra ir išimčių. Kai kurie šeimos teisės elementai uždeda pareigas, kurios nėra tikslingo veiksmo rezultatas, bet kyla iš individo situacijos, kurią lemia nuo jo nepriklausomos aplinkybės (pavyzdžiui, vaikų pareigos tėvams). Yra dar keletas išskirtinių atvejų, kai teisingo elgesio taisyklės traktuoja asmenį kaip ypač glaudžiai susijusį su tam tikrais kitais asmenimis ir todėl šių atžvilgiu jam uždeda specifinę pareigą. Pabrėžtina, jog anglų Bendrojoje teisėje žinomas tik vienas toks atvejis – pareiga teikti pagalbą ištiktiems nelaimės jūroje[10]. Šiuolaikinė įstatymų leidyba paprastai žengia toliau, ir kai kuriose šalyse, pavyzdžiui, numato pozityvią pareigą gelbėti svetimą gyvybę visais tai atvejais, kai tam tikras asmuo gali tai padaryti[11]. Galbūt ateityje bus žengiama šia kryptimi, tačiau kažin ar bus pažengta labai toli, nes sunku nustatyti kokią nors bendrą taisyklę, kuria remtųsi tokio pobūdžio pareigos. Bent jau dabar teisingo elgesio taisyklės, reikalaujančios pozityvių veiksmų, lieka retomis išimtimis ir apsiriboja tuo, kad kai kuriais atvejais koks nors nelaimingas atsitikimas laikinai sujungia atskirus individus. Tad nelabai suklysime mūsų kontekste visas teisingo elgesio taisykles laikydami negatyviomis.

Jų negatyvus pobūdis – būtinas padarinys proceso, kuriam vykstant jos plito už nedidelės bendruomenės, kurioje įmanoma vadovautis bendrais tikslais ar juos žinoti, ribų[12]. Taisyklės, nesaistomos tikslų ta prasme, kad neapsiriboja atvejais, kai siekiama konkrečių numatomų dalykų, būtent dėl to niekada negali visiškai determinuoti konkretaus veiksmo, o turi palikti pasirinkimo laisvę individui, siekiančiam savo tikslų. Kaip jau matėme anksčiau, tokios taisyklės turi apsiriboti veiksmų, galinčių padaryti žalos kitiems, draudimu, o tai pasiekiama tik taikant taisykles, apibrėžiančias individų (arba organizuotų grupių) valdas, kurių kitiems peržengti neleistina.

Taip pat matėme, jog elgesio taisyklės negali paprasčiausiai uždrausti visų individo veiksmų, darančių žalos kitiems. Pirkti ar nepirkti iš konkretaus asmens, jį aptarnauti ar neaptarnauti – toks pasirinkimas yra esminė mūsų laisvės dalis; tačiau nusprendę nepirkti iš vieno ar neaptarnauti kito, galime atnešti didelių nuostolių tiems, kurie kliovėsi mūsų sandorių tąsa, o naudodami savo nuožiūra tai, kas mums priklauso – medžiai mūsų sode ar mūsų namo fasadas – galime atimti iš kaimyno tai, kas jam turi didelės sentimentalios vertės. Teisingo elgesio taisyklės negali apginti visų interesų ar net visų tų interesų, kurie kam nors turi didžiausios svarbos; jos tegali apginti vadinamuosius „teisėtus" lūkesčius, kuriuos šios taisyklės apibrėžia ir kuriuos teisės taisyklės neretai pačios sukuria[13].

Tad pagrindinė teisingo elgesio taisyklių funkcija – pasakyti kiekvienam, kuo jis gali kliautis, kuriais materialiais objektais ar paslaugomis jis gali naudotis savo nuožiūra bei kokia veiksmo laisve jis disponuoja. Garantuodamos visiems tą pačią sprendimo laisvę, jos negali nustatyti, kokius sprendimus turi daryti kiti, nebent jie savo noru ir savo tikslų vedami sutinka veikti tam tikru būdu.

Teisingo elgesio taisyklės delimituoja ginamas valdas: ne tiesiogiai paskiria konkrečius daiktus konkretiems asmenims, bet leidžia remiantis patikrinamais faktais nustatyti, kam priklauso konkretūs daiktai. Nors šį dalyką visiems laikams jau turėjo išaiškinti Davidas Hume'as ir Immanuelis Kantas[14], prirašyta daugybė knygų vadovaujantis klaidinga prielaida, jog „materialių gėrybių naudojimo atžvilgiu teisė kiekvienam asmeniui suteikia unikalų laisvių rinkinį ir kartu kiekvienam uždeda unikalų apribojimų rinkinį. ... Atžvilgiu veiksmų, kuriuos atlieku naudodamas man priklausančius daiktus, teisė man suteikia palankumą prieš visus kitus"[15]. Tokia interpretacija visiškai nepagauna abstrakčių elgesio taisyklių prasmės.

Teisingo elgesio taisyklės iš tikrųjų tik pasako, kokiomis sąlygomis vienoks ar kitoks veiksmas priklauso leistiniems veiksmams; patiems individams, besivadovaujantiems šiomis taisyklėmis, jos palieka laisvę kurti savo valdas. Kalbant teisiniais terminais, taisyklės nesuteikia kokių nors teisių konkretiems asmenims, o tik nustato sąlygas, kurių reikia tokioms teisėms įsigyti. Kokios bus kiekvieno individo valdos, iš dalies priklausys nuo jo paties veiksmų, bet iš dalies ir nuo faktų, kurių jis nelemia. Taisyklės tik leidžia remiantis patikrinamais faktais kiekvienam nustatyti ginamas ribas valdų, kurias jam ir kitiems pavyko susikurti[16].

Teisingo elgesio taisyklių taikymo padariniai visada priklauso nuo faktinių aplinkybių, kurių nelemia pačios taisyklės, todėl apie tai, ar taisyklė taikyta teisingai, negalime spręsti iš rezultato, gauto konkrečiai ją taikant. Šiuo požiūriu tai, kas buvo pasakyta apie Johno Locke'o požiūrį į konkurencijos teisingumą, kad „svarbu tik konkurencijos pobūdis, o ne jos baigtis"[17], pasakytina apie liberaliąją teisingumo sampratą ir apie tai, ką teisingumas gali pasiekti spontaninės tvarkos sąlygomis. Faktas, jog vienu, teisingumo požiūriu nepriekaištingu, sandoriu galima įsigyti daug, o kitu, lygiai tokiu pat nepriekaištingu, viską prarasti[18], visai neneigia tokių sandorių teisingumo. Teisingumui nerūpi tie nenumatyti spontaninės tvarkos padariniai, kurių nelėmė kieno nors sąmoningas sprendimas[19].

Šalindamos kai kuriuos netikrumo šaltinius, teisingo elgesio taisyklės tik padeda išvengti konfliktų ir palengvina individų bendradarbiavimą. Tačiau jos kiekvienam individui leidžia veikti pagal jo paties planą ir sprendimą, todėl negali to netikrumo visiškai pašalinti. Jos gali garantuoti tikrumą tik ta prasme, kad, gindamos individo turimas priemones nuo kitų kišimosi, tas priemones jam leidžia traktuoti kaip savo valdą. Tačiau jos negarantuoja jam sėkmės disponuojant tomis priemonėmis, nes sėkmė priklauso ne tik nuo materialių veiksnių, bet ir nuo kitų

individų, kuriais jis kliaunasi, veiksmų. Jos, pavyzdžiui, negarantuoja, jog savo prekę jis galės parduoti už numatytą kainą ar kad galės nusipirkti ką nori.

Ne tik elgesio taisyklės, bet ir jų teisingumo testas yra negatyvus

Judant nuo bendrų tikslų vienijamos gentinės visuomenės (arba teleokratijos) prie taisyklių vienijamos atviros visuomenės (arba nomokratijos) tos taisyklės pamažu nustoja priklausyti nuo konkrečių tikslų ir įveikdamos šį testą jos pamažu tampa abstrakčios ir negatyvios; todėl įstatymų leidėjas, mėginantis kurti taisykles Didžiajai visuomenei, universalizavimo testui privalo pateikti visa, ką jis nori pritaikyti tokiai visuomenei. Teisingumo idėja, kaip ją dabar suprantame, t.y. kaip vienodų taisyklių taikymo visiems principą, laipsniškai iškilo šio proceso eigoje; po to ji tapo gaire judant prie Atvirosios visuomenės, individams suteikiančios laisvę ir lygybę prieš įstatymą. Veiksmų vertinimas pagal taisykles, o ne pagal konkrečius rezultatus, buvo tas žingsnis, padaręs galima Atvirąją visuomenę. Tai buvo sprendimas, kurį žmogus atsitiktinai atrado mėgindamas dorotis su atskiro individo neišmanymu apie daugumą tų faktų, nulemiančių konkrečią Didžiosios visuomenės tvarką.

Tad teisingumas (ir tai reikia pabrėžti) nesiekia nei individualių, nei grupinių interesų subalansavimo konkrečiu atveju; jis nesiekia sukurti ir konkrečios padėties, kuri laikoma teisinga. Jam nerūpi ir padariniai, sukeliami konkrečių veiksmų. Teisingo elgesio taisyklių paisymas dažnai sukelia nenumatytų padarinių, kurie, jeigu jų būtų sąmoningai siekta, būtų laikomi nesuderinamais su teisingumu. Spontaninei tvarkai išlikti reikia tokių pokyčių, kurie, jeigu juos lemtų žmogaus valia, būtų nesuderinami su teisingumu.

Turbūt verta pabrėžti, jog visažinių visuomenėje nebūtų vietos teisingumo idėjai: kiekvienas veiksmas turėtų būti vertinamas kaip priemonė tam tikriems žinomiems rezultatams pasiekti, o visažinystė taip pat reikštų santykinės skirtingų rezultatų svarbos žinojimą. Kaip ir visos kitos abstrakcijos, teisingumo idėja yra mūsų priemonė dorotis su savo neišmanymu – su neišvengiamu konkrečių faktinių žinių stygiumi, kurio visiškai negali pašalinti jokia mokslo pažanga. Kadangi ne tik nežinome bendros hierarchijos, pagal kurią galėtų būti nustatyta santykinė skirtingų individų tikslų svarba, bet ir nežinome visų konkrečių faktų, Didžiosios visuomenės tvarka turi klostytis individams vadovaujantis abstrakčiomis ir nuo tikslų nepriklausomomis taisyklėmis.

Testas, teisingo elgesio taisyklių įveiktas evoliucijos procese, kai jos savo pobūdžiu tapo bendromis (ir paprastai negatyviomis), pats yra negatyvus. Jis reikalauja, kad taisyklės laipsniškai būtų performuojamos taip, jog nebebūtų jokių nuorodų į konkrečius faktus ar padarinius, kurie negalėtų būti žinomi jomis besivadovaujantiems. Šį testą gali įveikti tik tokios taisyklės, kurios nepriklauso nuo tikslų ir apeliuoja tik į tuos faktus, kurie gali būti žinomi arba nesunkiai nustatomi suinteresuotų individų.

Tad teisingo elgesio taisyklių raidą lemia ne „valia", „interesas" ar panašus konkrečių rezultatų siekis, o jos klostosi atkakliai siekiant (Ulpiano *„constans et perpetua voluntas"*)[20] kiekvienos kartos paveldimą taisyklių sistemą padaryti nuoseklesnę. Įstatymų leidėjas, į esamą sistemą tikslingai mėginantis įkomponuoti naujas tos pačios rūšies taisykles, padariusias galimą Atvirąją visuomenę, privalo jas pateikti šiam negatyviam testui išbandyti. Tokią sistemą tobulindamas jos pačios priemonėmis ir siekdamas pagerinti esamos veiksmų tvarkos funkcionavimą, teikdamas naująją taisyklę jis paprastai turės nedidelę pasirinkimo laisvę.

Nuoseklus negatyvaus universalizavimo testo naudojimas, arba būtinybė visuotinai taikyti nustatomas taisykles, taip pat pastangos esamas taisykles keisti ar papildyti, kad neliktų visų jų tarpusavio konfliktų (arba jų konfliktų su dar neartikuliuotais, bet visuotinai pripažįstamais teisingumo principais), ilgainiui gali nulemti visos sistemos transformaciją. Nors negatyvus testas padeda atsirinkti arba modifikuoti taisykles, jis niekada neteikia pozityvaus visos sistemos pagrindimo. Visai nesvarbu (ir paprastai tai nėra žinoma), nuo kokios pradinės taisyklių sistemos ši evoliucija prasideda; net gali būti, kad tam tikra tokių taisyklių sistema bus tiek efektyvesnė už kitas palaikant bendrąją Didžiosios visuomenės tvarką, jog dėl naudos, kurią teikia pokyčiai jos link, sistemose, kur buvo pradėta nuo kito išeities taško, prasidės procesas, panašus į tą, kurį biologai vadina „konvergentine evoliucija". „Žmogiškosios visuomenės reikmės"[21] daugelyje skirtingų epochų ir vietų gali paskatinti tos pačios sistemos, pavyzdžiui, grindžiamos privačia nuosavybe ir kontraktu, nepriklausomą atsiradimą. Tiesą sakant, atrodo, jog visur, kur susiklosto Didžioji visuomenė, jos atsiradimą padaro galimą ta teisingo elgesio taisyklių sistema, kuriai priklauso, anot Davido Hume'o, „trys esminiai prigimties dėsniai – *nuosavybės pastovumo, jos perdavimo savanoriškumo ir pažadų tesėjimo*"[22], arba, kaip rašo šiuolaikinis autorius apibendrindamas esminį visų dabartinių privatinės teisės atmainų turinį, „kontrakto laisvė, nuosavybės neliečiamumas ir kaltininko pareiga atlyginti kitam padarytą žalą"[23].

Tad tie, kuriems patikimi esamos teisingo elgesio taisyklių sistemos artikuliavimo, interpretavimo bei tobulinimo uždaviniai, visada turi ieškoti konkrečių problemų sprendimų, o ne primetinėti sistemai savo nevaržomą valią. Galbūt iš pradžių tie uždaviniai buvo patikimi tiems, kurie taisykles, kad jos tenkintų bendrąjį teisingumo jausmą ir atitiktų esamą taisyklių sistemą, mokėjo formuluoti geriausiai. Naivi konstruktyvistinė visuomeninių institucijų pradžios interpretacija paprastai postu-

luoja, jog teisės taisyklės turėjo būti sukurtos kieno nors valios pastangomis, tačiau tokia interpretacija prieštarauja faktinei teisės raidai ir yra toks pat mitas, kaip visuomenės kildinimas iš visuomeninės sutarties. Tiems, kuriems būdavo patikimas taisyklių formulavimo uždavinys, nebuvo suteikiama beribė galia išradinėti savavališkų taisyklių. Jie būdavo pasirenkami, kadangi jau būdavo parodę sugebėjimą rasti formuluotes, kurios tenkintų visus ir būtų efektyvios. Tiesa, sėkmės atveju jie dažnai įgydavo autoritetą ir jį galėdavo išlaikyti toliau net nieko nebenuveikdami arba net neturėdami pasitikėjimo. Tačiau tai nekeičia fakto, jog savo autoritetą jie įgydavo dėl pripažįstamo gebėjimo efektyviai palaikyti egzistuojančią tvarką ir atrasti tai, kas laikoma teisingumu. Žodžiu, jų autoritetą lemdavo jų tikrasis ar tariamas gebėjimas atrasti teisingumą, o ne jį sukurti.

Teisinės sistemos tobulinimas – tai sudėtinga intelektinio pobūdžio užduotis, kurią galima atlikti tik remiantis tam tikromis taisyklėmis ir judant jų apibrėžtoje sistemoje. Tai užduotis, kuri gali būti atliekama daugiau arba mažiau sėkmingai, tačiau tiems, kuriems ji patikima, ji paprastai nepalieka laisvės vadovautis vien savo valia. Ji veikiau primena tiesos ieškojimus, o ne naujo statinio statybą. Mėginant išnarplioti ir suderinti neartikuliuotų taisyklių įvairovę bei ją transformuoti į eksplicitinių taisyklių sistemą, dažnai kils pripažintų vertybių konfliktų. Kartais dėl bendresnių principų teks atmesti kai kurias pripažintas taisykles. Vadovaujantis principas visada bus teisingumas, t.y. visuotinai taikoma taisyklė, viršesnė už konkrečius norus (net visuotinius).

Nors teisingumo jausmas mums paprastai parodo išeities poziciją, ne visa tai, ką jis padiktuoja konkrečiu atveju, yra neklaidus ir galutinis kriterijus. Tas jausmas gali klysti ir dažnai klysta. Subjektyvaus įsitikinimo, kad tam tikra taisyklė teisinga, pagrindu turi būti pasiryžimas ją taikyti visuotinai, tačiau tai dar nereiškia, jog vėliau nepasitaikys atvejų, kai nenorėsime jos

taikyti – paaiškės, jog anksčiau teisingu laikomas dalykas iš tikrųjų toks nėra; tokiais atvejais gali tekti taisyklę keisti. Dėl tokių intuityvaus teisingumo jausmo ir taisyklių, kurias norime išlaikyti, konfliktų gali reikėti peržiūrėti savo nuomones bei įsitikinimus.

Vėliau dar teks nagrinėti kai kuriuos kitus pripažintų taisyklių pakeitimus, būtinus bendrai tvarkai išsaugoti, jeigu norime, kad teisingo elgesio taisyklės visiems būtų vienodos. Tada pamatysime, jog dažnai padariniai, mums atrodę neteisingi, vis dėlto yra teisingi ta prasme, kad jie yra būtini teisingų veiksmų padariniai. Abstrakčioje tvarkoje, kurios sąlygomis gyvename ir kuriai turime būti dėkingi beveik už visus mūsų civilizacijos laimėjimus, galiausiai turime vadovautis intelektu, o ne vien intuityvia gėrio nuovoka. Mūsų dabartiniai moraliniai įsitikinimai neabejotinai vis dar slepia savyje ištisus klodus arba sluoksnius įsitikinimų, būdingų ankstesnėms žmonių visuomenės evoliucijos stadijoms – iš pradžių nedidelė orda, toliau organizuota gentis, vėliau didesnės klanų grupės ir galiausiai – Didžioji visuomenė. Nors kai kurios taisyklės ar nuomonės, pasireiškiančios vėlesnėse stadijose, vis dar turi remtis ankstesnėmis, kai kurie kiti naujesni elementai jau gali konfliktuoti su išliekančiais senaisiais.

Negatyvus neteisingumo testo pobūdis ir jo reikšmė

Net neturėdami pozityvaus teisingumo kriterijaus, turime negatyvųjį, rodantį, kas yra neteisinga. Šis faktas labai svarbus keliais požiūriais. Visų pirma tai, jog siekis šalinti neteisingumą nėra pakankamas pagrindas visiškai naujai teisės sistemai kurti, tačiau darant ją teisingesnę jis gali būti orientyru esamai teisės sistemai tobulinti. Tad šiame daugiau ar mažiau pripažįstamų taisyklių sistemos tobulinimo procese egzistuos ir „objektyvus" (tarp asmenų galiojantis, nors ir ne universalus, nes ga-

lios tik tiems visuomenės nariams, kurie pripažįsta daugumą kitų jos taisyklių) neteisingumo kriterijus. Tokio neteisingumo kriterijaus gali pakakti krypčiai, kuria turėtų būti plėtojama veikianti teisės sistema, nurodyti, nors jo nepakaktų, jeigu mėgintume konstruoti visiškai naują teisės sistemą.

Čia reikia pabrėžti, jog tik šia negatyvaus kriterijaus prasme savo teisės filosofijoje Immanuelis Kantas kategorinio imperatyvo principą naudojo veikiančios teisės sistemos keitimams vertinti. Į šią aplinkybę dažnai neatsižvelgiama, nes savo moralės teorijoje tą principą jis naudojo taip, tarsi jis būtų pakankamas visai moralinių taisyklių sistemai dedukuoti. Tačiau savo teisės filosofijoje Kantas aiškiai suvokė, jog kategorinis imperatyvas teikia tik būtinąją, bet ne pakankamą teisingumo sąlygą, arba, kalbant mūsų terminais, universalizavimo testas, kuris mums laipsniškai leidžia šalinti neteisingumą, yra negatyvus. Be to, Kantas aiškiau nei daugelis vėlesnių teisės filosofų matė, jog tenkinant šį kriterijų „juridiniai įstatymai [turi] visiškai abstrahuotis nuo mūsų tikslų, ir iš esmės jie tėra negatyvūs ir ribojamieji principai, tik varžantys mūsų naudojimąsi laisve"[24].

Svarbu tai, kad yra akivaizdi paralelė tarp šios teisingumo taisyklių, kaip draudimų, interpretacijos ir šiuolaikinės mokslo filosofijos raidos, ypač Karlo Popperio darbuose[25], kur fizikiniai dėsniai traktuojami kaip draudimai ir tikrinami mėginant juos falsifikuoti, o pats šis testas galiausiai prilygsta visos sistemos vidinio nuoseklumo tikrinimui. Šios dviejų sričių pozicijos panašios dar ir savo nuostata, jog tiesos arba teisingumo visada galime siekti tik nuosekliai šalindami klaidas arba neteisingumą, bet niekada negalime būti tikri, kad pasiekėme galutinę tiesą ar teisingumą.

Lygiai taip pat, kaip negalime būti kuo nors įsitikinę ar ką nors laikyti tiesa vien panorėję, taip ir apie teisingumą negalime spręsti remdamiesi vien savo norais. Nors noras tam tikrą dalyką laikyti teisingu ilgam gali nustumti į šalį protą, yra mąs-

tymo būtinybių, prieš kurias toks noras bus bejėgis. Net jeigu klaidingais argumentais galiu save įtikinti, jog tai, ką norėčiau laikyti teisingumu, ir yra teisingumas, atsakymas į klausimą, ar taip yra iš tikrųjų, bus akivaizdžiai ne noro, bet proto dalykas. Mane saisto ne vien priešinga kitų žmonių nuomonė, ne vien stiprus jausmas, manyje kylantis dėl kokio nors dalyko, bet daugiau būtinybė nuoseklumo, be kurio mąstymas darosi neįmanomas. Ta būtinybė mane verčia tikrinti savo įsitikinimą dėl tam tikro akto teisingumo ir mėginanti išsiaiškinti, ar taisyklė, pagal kurią jį vertinu, suderinama su visomis kitomis taisyklėmis, kurias taip pat pripažįstu.

Priešingas įsitikinimas – kad objektyvūs teisingumo kriterijai turi būti pozityvūs – istoriškai turėjo didelės įtakos. Klasikinis liberalizmas rėmėsi objektyvaus teisingumo idėja. Tačiau teisiniam pozityvizmui pavyko įrodyti, jog jokių pozityvių teisingumo kriterijų nėra, ir iš to jis padarė klaidingą išvadą, kad apskritai negali būti objektyvių teisingumo kriterijų. Tiesą sakant, teisinis pozityvizmas pirmiausia ir buvo nesėkmingų pastangų rasti objektyvų teisingumo kriterijų padarinys[26]. Iš tariamos tokio kriterijaus negalimybės buvo padaryta išvada, jog visos teisingumo problemos tėra valios, norų ir interesų arba emocijų dalykas. Jeigu taip būtų iš tikrųjų, sugriūtų visas klasikinio liberalizmo pamatas[27].

Tačiau prie pozityvizmo išvados galima prieiti tik implicitiškai remiantis klaidinga prielaida, jog objektyvūs teisingumo kriterijai turi būti pozityvūs, t.y. tam tikros prielaidos, iš kurių gali būti logiškai dedukuota visa teisingo elgesio taisyklių sistema. Bet jeigu nereikalaujame, kad teisingumo kriterijus mums teiktų galimybę sukurti visą naujų teisingo elgesio taisyklių sistemą, o apsiribojame negatyviojo neteisingumo kriterijaus nuosekliu taikymu atskiroms paveldėtosios sistemos, kurios dauguma taisyklių yra visuotinai pripažįstamos, dalims, tai galime sutikti su pozityvizmo teze dėl pozityvaus teisingumo kriteri-

jaus negalimumo, ir kartu vis dėlto teigti, kad tolesnis teisingo elgesio taisyklių plėtojimas yra ne savivalės, o vidinės būtinybės dalykas, ir kad iškylančių teisingumo problemų sprendimas yra atradimo, o ne savavališkai skelbiamo dekreto dalykas. Kad nėra pozityvių teisingumo kriterijų, tai dar nereiškia, jog lieka tik niekuo nesaistomos valios alternatyva. Teisingumas vis dėlto gali reikalauti, kad esama sistema būtų plėtojama tik tam tikru būdu, ir gali būti įrodoma, jog siekiant išvengti neteisingumo tam tikras taisykles turime keisti apibrėžtu būdu.

Teisinis pozityvizmas buvo viena svarbiausių jėgų, sugriovusių klasikinį liberalizmą, nes pastarasis remiasi teisingumo samprata, kur nesivadovaujama pragmatiniais konkrečių rezultatų siekiais. Tad teisinis pozityvizmas, taip pat Williamo Jameso[28], Johno Dewey'o[29] ar Vilfredo Pareto[30] konstruktyvistinio pragmatizmo atmainos – tai iš esmės antiliberalios doktrinos pirmučiausia šio žodžio prasme, nors jų pažiūros suteikė pagrindo tam pseudoliberalizmui, kuris mūsų kartos gyvenamuoju laiku pasisavino liberalizmo vardą.

Teisinio pozityvizmo ideologija

Kadangi nėra visiškai aišku, ką tiksliai reiškia terminas „teisinis pozityvizmas" ir kadangi dabar jis vartojamas keliomis skirtingomis prasmėmis[31], šios doktrinos analizę reikėtų pradėti nuo pirminės termino „pozityvioji teisė" reikšmės analizės. Matysime, jog šio termino įtaigojama mintis, esą tikroji teisė – tai tikslingai sukurtoji teisė, vis dar sudaro pozityvistinės doktrinos branduolį ir ja remiasi visos kitos jo doktrinos.

Kaip jau matėme anksčiau[32], termino „pozityvus" vartojimas teisės atžvilgiu kildinamas iš lotynų *positus* („nustatytas") arba *positivus*, kuriais buvo verčiamas graikų *thesei*, apibūdinantis žmogaus tikslingos valios kūrinius kaip kontrastą tam, kas nėra taip sukurta, o yra atsiradę *physei*, gamtiniu būdu. Pastangos visą

teisę kildinti iš tikslingo sumanymo aiškiai matomos nuo pat šiuolaikinio teisinio pozityvizmo pradžios – nuo Thomaso Hobbes'o *„non veritas sed auctoritas facit legem"*[33] ir nuo to, kad įstatymą jis apibrėžia kaip „įsaką to, kuris turi įstatymų leidimo galią"[34]. Turbūt atviriausiai šią idėją išreiškė Jeremy Benthamas savo teze, jog „visą teisės sistemą sudaro ... dvi šakos – viena vertus, yra steiginiai, kurie buvo sukurti deramai įgalintų ir kompetentingų rankų. ... Šią teisės šaką galima išskirti ... įvardijant ją kaip *realią* teisę, kaip realiai egzistuojančią, įstatymų leidėjo sukurtą teisę; Anglijos teisės sistemoje ji jau išskiriama *statutinės* teisės pavadinimu. ... Kita vertus, kitai šakai priklausantys steiginiai ... gali pavadinti nerealia, realiai neegzistuojančia, įsivaizduojama, išsigalvota, tariama, teisėjų kuriama teise. Anglijos teisės sistemoje šią šaką apibūdina neišraiškūs, netikslūs ir netinkami *bendrosios* ir *nerašytosios* teisės pavadinimai"[35]. Būtent iš Benthamo Johnas Austinas perėmė idėją, kad „visą teisę nustato sąmoninga būtybė" ir kad „negali būti teisės be įstatymdavio akto"[36]. Šia pamatine pozityvizmo idėja iš esmės remiasi ir labiausiai išplėtota šiuolaikinė jo atmaina – Hanso Kelseno teisinis pozityvizmas, kur postuluojama, jog „normos, reguliuojančios žmogaus elgesį, gali kilti tik iš žmogaus valios, o ne iš jo proto"[37].

Jeigu tuo siekiama pasakyti, jog visų teisės taisyklių *turinys* yra tikslingo valios akto rezultatas, tai susiduriame su naivaus, empiriškai klaidingo konkstruktyvizmo apraiška. Tačiau teiginyje, kad įstatymų leidėjas „nustato" teisę, slypi esminė dviprasmybė, pozityvistams leidžianti išvengti tam tikrų išvadų, kurios akivaizdžiai atskleistų fiktyvų jų pamatinių prielaidų pobūdį[38]. Teiginys, kad įstatymų leidėjas nustato teisę, gali reikšti tik tai, kad jis instruktuoja teisėsaugos agentūrą apie procedūrą, kurios jai privalu laikytis sprendžiant teisės dalykus. Brandžioje teisinėje sistemoje, kur egzistuoja atskira organizacija, turinti teisėsaugos monopolį, šios organizacijos vadovas (o šiais laikais – įstatymų leidėjas) tokias instrukcijas privalo suteikti savo įsteig-

tos organizacijos agentūroms. Tačiau tai nebūtinai reiškia, kad įstatymų leidėjas nustato teisės *turinį*, ar net kad jis žino tą turinį. Įstatymų leidėjas gali instruktuoti teismus laikytis bendrosios teisės reikalavimų pats menkai išmanydamas tos teisės turinį. Jis gali juos instruktuoti, kad savo sankcionuota jėga jie palaikytų paprotinę, vietos, sąžiningumo (*good faith*) ar teisingumo (*equity*) teisę – visais šiais atvejais taip palaikomos teisės turinys akivaizdžiai nėra sukurtas įstatymų leidėjo. Teigti, kad tokiais atvejais teisė išreiškia įstatymdavio valią, reiškia piktnaudžiauti žodžiais. Jeigu įstatymų leidėjas tik nurodo teismams, kokia teise jie turėtų vadovautis, toks nurodymas pats savaime nieko nepasako apie tai, kaip nustatomas šios teisės turinys. Tačiau, kaip atrodo, pozityvistai įsivaizduoja, jog nustatydami pirmąjį faktą visų brandžių teisinių sistemų atveju jie kartu įrodo, jog įstatymdavio valia nulemia teisės turinį. Iš šios jų išvados išplaukia beveik visos tipinės teisinio pozityvizmo doktrinos.

Akivaizdu, kad jeigu kalbame apie teisines elgesio taisykles ir ypač apie privatinę teisę, tai teisinio pozityvizmo tezė, esą jų turinys visada išreiškia įstatymdavio valią, yra paprasčiausiai klaidinga. Ir, žinoma, privatinės ir ypač bendrosios teisės istorikai tai įrodė ne vieną kartą. Toji tezė tikrai teisinga tik organizacinėms taisyklėms, sudarančioms viešąją teisę; ir gana svarbu tai, kad beveik visi žymiausi šiuolaikiniai teisinio pozityvizmo atstovai buvo viešosios teisės specialistai, be to, dažniausiai socialistai, t.y. žmonės, visą tvarką įsivaizduojantys tik kaip organizaciją ir kurių, kaip atrodo, visiškai nepalietė XVII amžiaus mąstytojų argumentai apie teisingo elgesio taisyklėmis grindžiamos spontaninės tvarkos galimybę.

Štai kodėl pozityvizmas mėgino ištrinti skirtumą tarp teisingo elgesio taisyklių ir organizacinių taisyklių primygtinai teigdamas, kad visa, kas dabar vadinama teise, yra tos pačios rūšies dalykas ir, svarbiausia, kad teisingumo samprata neturi nieko bendra su teise. Iš įžvalgos, kad nėra pozityvių teisingu-

mo kriterijų, pozityvistai daro klaidingą išvadą, kad negali būti objektyvių teisingumo kriterijų (be to, teisingumą jie traktuoja ne kaip teisingo elgesio atributą, o kaip paskirstomojo teisingumo problemą); jie taip pat daro išvadą, iškalbingai suformuluotą Gustavo Radbrucho, kad „jeigu niekas negali išsiaiškinti, kas yra teisinga, kažkas turi nustatyti, kas bus teisėta"[40].

Nesunkiai įrodydami, jog teisės dalis, labiausiai juos dominanti, būtent valdymo organizavimo, arba viešoji, teisė, neturi nieko bendra su teisingumu, jie žengia toliau ir teigia, kad tas pat pasakytina apie visą teisę ir apie teisę, aptarnaujančią spontaninę tvarką. Jie visiškai nepaiso fakto, jog taisyklės, kurios reikalingos spontaninės tvarkos funkcionavimui palaikyti ir taisyklės, kuriomis vadovaujamasi organizacijoje, yra visiškai skirtingos paskirties. Privatinės teisės egzistavimas jiems atrodo tarsi anomalija, kuriai lemta išnykti. Radbruchas tiesiai sako, jog ji tėra „laikinai išliekanti, bet nuolat siaurėjanti laisvosios iniciatyvos sritis visa apimančios viešosios teisės valdose"[41]; o Hanso Kelseno įsitikinimu, „visi tikrieji įstatymai" tėra įsakai pareigūnams taikyti sankcijas tam tikromis sąlygomis[42]. Pozityvistų pastangų dėka mes faktiškai artėjame prie šios padėties: tad jų pranašavimai savotiškai patys save patvirtina.

Pozityvizmo tezė, kad visi tie konkrečios istorinės raidos rezultatai, šiandien *vadinami* „teise", savo pobūdžiu yra vienarūšiai, verčia teoretiką šiam žodžiui teikti vienintelę reikšmę, apimančią visus žodžio „teisė" vartojimo atvejus, ir visa, kas tenkina šį apibrėžimą, be išlygų laikyti teise. Ir vis dėlto po to, kai žmonės ilgus šimtmečius kovojo dėl „teisinės tvarkos", siekdami ne valdžios diktuojamos tvarkos, bet tvarkos, atsirandančios individams vadovaujantis bendromis teisingo elgesio taisyklėmis ir po to, kai terminas „teisė" beveik taip pat ilgai tarnavo tokiems politiniams idealams kaip „teisės viršenybė", teisinė valstybė, *Rechtstaat*, „valdžių atskyrimas", jau nekalbant apie senesnę teisės kaip individo laisvės saugos garantą ir buvo

naudotas konstituciniuose dokumentuose ginant pamatines teises – po to mes jau negalime, jeigu vienos iš Vakarų civilizacijos determinančių nenorime paversti nesąmone, negalime teigti, kaip tai daro Kliunkis Pliumpis arba profesorius Glanville Williams'as[43], kad „bet koks mano vartojamas žodis reiškia būtent tai, ką aš noriu – nei daugiau, nei mažiau![44]" Turime pripažinti, kad bent jau tam tikruose kontekstuose, tarp jų ir juridiniuose, žodis „teisė" turi labai specifinę reikšmę, skirtingą nuo tos jo reikšmės, kuria jis vartojamas kituose kontekstuose, ir kad tai, kas vadinama teise šia specifine prasme, gali skirtis savo ištakomis, pobūdžiu, funkcijomis bei turiniu nuo kitų dalykų, taip pat vadinamų „teise".

Teisę apibrėžus kaip įstatymdavio valios išraišką, ne tik galima laikyti „teise" bet kurią tos valios išraišką nepaisant jos turinio („Teisė gali turėti bet kokį turinį"[45]), bet ir padaryti išvadą, kad turinys nelemia esminio skirtumo tarp įvairių teise vadinamų reikalavimų ir, konkrečiai, kad teisingumas jokia prasme negali determinuoti faktinės teisės, o veikiau teisė determinuoja teisingumą. Priešingai senesnei tradicijai, kuri teisę kildino iš teisingumo[46], ir bent jau kai kurias jos dalis siejo su teisingumo samprata, tezė, kad įstatymų leidėjas yra teisingumo kūrėjas, tapo būdingiausia teisinio pozityvizmo doktrina. Nuo Thomaso Hobbeso „joks įstatymas negali būti neteisingas"[47] iki Hanso Kelseno „teisingumas tėra teisėtumo arba legalumo sinonimas"[48] pozityvistų pastangos visada buvo nukreiptos diskredituoti idėjai, kad teisingumo samprata teikia gaires teisėtumo paieškoms.

„Grynoji teisės teorija"

Ši ašinė teisinio pozityvizmo tezė aiškiai implikuoja, kad steigdamas teismus įstatymų leidėjas ne tik turi nurodyti, kokia teise jie privalo vadovautis, bet ir tai, kad jis sukuria patį šios teisės *turinį* ir jį kurdamas nėra kaip nors ribojamas. Labiau-

siai rafinuota forma (Hanso Kelseno „grynosios teisės teorijoje") šią išvadą mums mėginama įteigti vartojant žodžius labai specifine, bet klaidinama prasme, ir ši vartosena tapo tokia įprasta šios mokyklos šalininkams, jog jie beveik nesuvokia jos neįprastumo.

Pirmiausia, ir svarbiausia, siekdamas nutraukti sąsają tarp „teisės" (*law*) ir „taisyklės" Kelsenas „taisyklę" pakeičia terminu „norma" ir tada, pažeisdamas kalbos logiką[49], vartoja pastarąjį terminą taip, kad jis apima ir jo vadinamąsias „individualias normas", t.y. kiekvieną imperatyvinį ir privalomybės teiginį. Antra, terminą „tvarka" jis vartoja ne faktinei padėčiai apibūdinti, bet „normų" numatomam konkrečiam sutvarkymui[50], taip užkirsdamas kelią įžvalgai, kad kai kurios elgesio taisyklės tam tikromis sąlygomis gali skatinti formavimąsi tvarkos, kuri todėl turi skirtis nuo kitų taisyklių[51]. Trečia, kalbėdamas apie normas, terminą „egzistavimas" jis vartoja kaip „galiojimo" sinonimą, o „galiojimą" apibrėžia kaip loginį aukščiausiosios valdžios valios akto vedinį, arba kaip „bazinę normą"[52]. Ir galiausiai, ketvirta, jis vartoja terminus „kurti", „steigti" arba „nustatyti" (*erzeugen* arba *setzen*) visam tam, kas yra „žmogiškųjų veiksmų rezultatai"[53], todėl ne tik žmogiškojo sumanymo produktai, bet ir tokie spontaniniai dariniai, kaip kalbos, moralės ar etiketo taisyklės jo laikomos „nustatytomis, tai yra, pozityviomis normomis"[54].

Tokia dviejų pastarųjų terminų vartosena sukuria *dvejopą* dviprasmybę. Teiginys, kad norma atsirado tam tikru būdu, gali reikšti ne tik tai, kad *arba* taisyklės turinys atsirado specifiniu būdu, *arba* kad tokiai egzistuojančiai taisyklei galiojimas buvo suteiktas specifiniu būdu; jis taip pat gali reikšti, kad arba šis turinys buvo tikslingai sukurtas racionalaus proceso eigoje, *arba* kad jis yra „žmogiškojo veiksmo, bet ne žmogiškojo sumanymo rezultatas" (yra „natūralus" viena iš tų prasmių, kuria šis žodis buvo vartojamas praeityje).

Šios knygos ribos mums neleidžia nagrinėti keisto teiginio, esą „grynoji teisės teorija" yra „norminis mokslas", arba aiškintis, ką šis terminas reiškia[55]. Matyt, turima galvoje, kad toks mokslas nėra empirinis, tad jis gali pretenduoti į mokslo statusą tik ta prasme, kuria mokslu laikoma logika ir matematika. Faktiškai tas mokslas tėra susikurto „teisės" apibrėžimo eksplikacija, kur normos „egzistavimas" sutapatinamas su jos „galiojimu", o tą galiojimą jai suteikia dedukcinis ryšys su hipotetine „bazine norma"; ir nors taip pat kalbama apie visos normų sistemos, kuriai ji priklauso, faktinį „efektyvumą", jis niekur nėra deramai paaiškintas. Kadangi šis teisės sąvokos apibrėžimas postuluojamas kaip vienintelis galimas ir prasmingas, o „pažinimu" vaizduojama tai, kas tėra pasirinktojo apibrėžimo vediniai, „grynoji teorija" tariasi turinti teisę neigti (arba vaizduoti kaip beprasmiškus) teiginius, kuriuose terminas „teisė" vartojamas kitokia ir siauresne prasme. Tai ypač pasakytina apie svarbią tezę, kad negali būti nubrėžta jokio skirtumo tarp teisinės sistemos, kurioje vyrauja teisės viršenybė (arba teisei paveldus valdymas (*government under the law*, arba *Rechtsstaat*) ir kiekvienos kitos sistemos, ir kad todėl kiekviena teisinė tvarka, net toji, kur valdžios galios visiškai neribojamos, laikytina teisės viršenybės sistema[56].

Išvados, padarytos remiantis apibrėžimais, niekada negali suteikti mums kokių nors žinių apie konkrečius faktų pasaulio objektus. Tačiau tezė, kad terminas „teisė" turi būti vartojamas tik šia specifine prasme ir kad visi kiti įvairių teisės rūšių skirtumai neturi įtakos teisės „mokslui", turi apibrėžtą tikslą – ją keliant siekiama diskredituoti tam tikrą koncepciją, kuria nuo seno vadovavosi įstatymų leidyba bei teismų sprendimai ir kurios poveikyje klostėsi spontaninė laisvosios visuomenės tvarka. Pagal šią koncepciją prievarta yra pateisinama tik tuo atveju, jeigu ji naudojama universalioms teisingo elgesio taisyklėms, vienodai galiojančioms visiems piliečiams, palaikyti. Teisinio

pozityvizmo tikslas – siekiant konkrečių tikslų ar tenkinant atskirus interesus prievartą padaryti tokią pat teisėtą, kaip ir jos naudojimą palaikant spontaninės tvarkos principus.

Tačiau kaip mažai teisinis pozityvizmas padeda suprasti, kas yra teisė, aiškiausiai matyti ten, kur tas klausimas aktualiausias – kai teisėjui tenka spręsti, kokią taisyklę taikyti konkrečiu atveju. Jeigu jam nėra duotas joks specifinis įstatymdavio nurodymas, ką daryti (dažnai jam tenurodoma, kad jis privalo būti teisingas!), tai vien įstatymdavio suteikti įgaliojimai spręsti „įstatymo vardu" jam dar nepasako, kokiu įstatymu jis privalo vadovautis. Teisėją saisto ne tik tam tikros įstatymdavio nustatytos taisyklės, bet ir vidiniai reikalavimai sistemos, kurios kaip visumos niekas nėra sukūręs, kurios atskiros dalys gali būti net neartikuliuotos ir kuri, nors ir plėtodamasi didėjančio nuoseklumo linkme, faktiškai niekada nepasiekia visiško nuoseklumo. Nepriklausomai nuo įstatymdavio valios ar net žinių akivaizdžiai egzistuoja tokia taisyklių sistema, kurios beveik visuotinai laikomasi ir į kurią įstatymų leidėjas dažnai nukreipia teisėją. Šia prasme visiškai pagrįstai galima teigti, jog teisėjas gali būti saistomas teisės, kurios konkretaus turinio nėra apibrėžęs nei įstatymų leidėjas, nei jis pats, kuris todėl egzistuoja nepriklausomai nuo jų abiejų ir jį teisėjui gali pavykti arba nepavykti atrasti, nes jis egzistuoja tik implicitiškai visoje taisyklių sistemoje bei jos santykyje su faktine veiksmų tvarka. Taip pat akivaizdu, jog teisėjas gali padaryti klaidingą sprendimą, kuris, nors ir taptų galiojančiu (įgyti „teisinę galią"), vis dėlto bus suprantamas priešinga teisei prasme. Akivaizdu, kad ten, kur juridinis sprendimas įgyja „teisinę galią", bet kartu „prieštarauja teisei", terminas „teisė" vartojamas dviem skirtingomis prasmėmis, kurios painiojamos, kai teisėjo nustatyta „individuali norma" traktuojama kaip ir taisyklė, kurią jis pažeidžia. Juk atsakymą į klausimą, ar tam tikra taisyklė galioja, teisėjas negali logiškai dedukuoti iš akto, suteikusio jam tos

taisyklės įgyvendinimo (*enforcement*) galią, jis jį gali gauti tik remdamasis taisyklių sistemos, kuri faktiškai egzistuoja nepriklausomai nuo teisėjo ar įstatymdavio valios, implikacijomis.

Kadangi Kelsenas ir jo sekėjai nuolat vartoja „kūrimo" bei panašius terminus procesui, kuriuo suteikiamas galiojimas taisyklėms, įsakams ir net ištisoms taisyklių sistemoms, kurios jau egzistuoja įprasta šio žodžio prasme, apibūdinti (yra žinomos ir jomis vadovaujamasi) ir kurios galbūt egzistavo dar prieš tai ir nepriklausomai nuo įstatymdavio (ar net nebuvo jam žinomos), jie nuolat prieina prie išvadų, neišplaukiančių iš jų prielaidų. Faktas, kad taisyklių sistema, kuriai įstatymo leidėjas suteikia juridinę galią, savo turiniu gali ne tik nebūti jo sumanymo produktas, bet ir egzistuoti nepriklausomai nuo jo valios, ir kad jis nesiruošia ir nemano galįs šią egzistuojančią pripažintų taisyklių sistemą pakeisti visiškai nauja, o visada priima tam tikras įsitvirtinusias taisykles kaip neginčijamas, – šis faktas turi vieną svarbų padarinį. Jis reiškia, jog daugeliu atvejų, kai jis norėtų performuluoti teisinę taisyklę, jis negalėtų sukurti bet kokios geidžiamos taisyklės, nes būtų saistomas esamosios sistemos reikalavimų. Kitaip sakant, *atsakymas į klausimą, kuriai taisyklei racionalu suteikti juridinę galią* arba *kuriai turi būti suteikiama tokia galia, priklausys nuo visumos taisyklių, kurių faktiškai jau laikomasi tam tikroje visuomenėje*. Nors šių dviejų pogrupių taisyklės gali iš dalies sutapti, pirmasis pogrupis gali apimti taisykles, kurioms nebūtina teikti juridinį statusą, nes jų visuotinai laikomasi; antrojo pogrupio taisyklės apims kai kurias taisykles, kurių savanoriškai nebūtų laikomasi, tačiau jų laikytis yra svarbu dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių svarbu laikytis pirmojo pogrupio taisyklių, todėl tie, kurie laikosi pirmųjų, pagrįstai gali reikalauti, kad būtų laikomasi ir pastarųjų.

Žinoma, kol tokioms taisyklėms nėra suteiktas juridinio galiojimo statusas, pagal pozityvistų apibrėžimą jos dar „neegzistuoja" kaip teisinės normos. Iš čia jie daro nepagrįstą išva-

dą, jog taisykles „sukuria" laisva įstatymdavio valia. Tačiau šis teiginys, kurį neatidus skaitytojas veikiausiai laikytų teisingu šių taisyklių turinio atžvilgiu, ir kuris yra įrodomai klaidingas, buvo paverstas tautologija, kurios neįmanoma paneigti pozityvistų priimtais apibrėžimais. Ir vis dėlto juo remiamos tokios tezės, kad pozityviosios teisės taisyklės „kyla iš žmogiškosios valdžios nevaržomos valios"[57], kad „normos, apibrėžiančios žmogiškąjį elgesį, gali kilti tik iš žmogiškosios valios, o ne iš žmogiškojo proto"[58] arba kad „„pozityvioji" teisė reiškia teisę, kurią sukuria laike ir erdvėje lokalizuojami žmogiškųjų būtybių aktai"[59].

Nuolatinis tokių terminų vartojimas sukuria *suggestio falsi* (jo aukomis, atrodo, neretai tampa patys tokios vartosenos autoriai), kad teisės turinį visada lemia ir turi lemti nevaržoma žmogiškoji valia. Tačiau pamatinis klausimas, kuri taisyklė turi būti taikoma konkrečiu atveju, dažnai negali būti išspręstas mėginant atsakymą dedukuoti iš kokio nors valios akto arba bandant jį spręsti valios aktu – jis gali būti išspręstas tik racionaliai svarstant ir parodant, kurios taisyklės konkrečiu atveju tenkina universalizavimo reikalavimą ir nekonfliktuoja su kitomis pripažintomis taisyklėmis. Žodžiu, pamatinis teiginys, kad visa galiojanti teisė yra nustatyta, statutinė teisė, įrodinėjamas taip, kad žodis „nustatyta" apibrėžiamas kaip „galiojanti", o „galiojanti" apibrėžiamas kaip „valdžios faktiškai sankcionuota". Be abejo, ne tai buvo turėta omeny, kai iš pradžių buvo teigta, jog visa galiojanti teisė turi būti „nustatyta" (*posited*); šis teisės apibrėžimas taip pat neatpalaiduoja teisėjo nuo būtinybės spręsti, kas yra teisėta – ta būtinybė net gali jį priversti kreiptis į „prigimtinę teisę", į kurią jį gali orientuoti įstatymdavys, nors ją sudaro taisyklės, egzistuojančios (įprasta šio žodžio prasme) nepriklausomai nuo įstatymdavio valios. Tad faktas, jog egzistuoja procedūra, kuria nustatoma, kas turi būti pripažinta kaip teisinga, dar nereiškia, kad šios procedūros ei-

goje gautos išvados nepriklauso nuo vyraujančios teisingumo sampratos – net jeigu dėl dažniausiai iškylančių problemų tokią nuorodą į bendrus teisingumo principus užgožia konkretaus sprendimo detalės.

Tad reikalavimas, kad terminas „teisė" būtų vartojamas ir interpretuojamas tik teisinių pozityvistų jam suteikta prasme, ir ypač tezė, kad teisės mokslo požiūriu nėra funkcinio skirtumo tarp dviejų rūšių taisyklių, nustatytų įstatymdavio, tarnauja apibrėžtam tikslui. Siekiama pašalinti visus įstatymdavio galios apribojimus, kuriuos numato prielaida, jog jam leistina kurti teisę tik tokia prasme, kuri smarkiai suvaržo jo galią bet kokio turinio įsaką paskelbti teisės taisykle. Kitaip sakant, siekiama sugriauti doktriną, aiškiausiai suformuluotą Johno Locke'o, kad „įstatymų leidimo valdžia – tai galia veikti *apibrėžtu būdu* ... tie, kurie naudojasi šia galia, privalo kurti tik bendras taisykles"[60].

Šiuo požiūriu teisinis pozityvizmas yra gryna socializmo (jeigu šiuo įtakingiausios konstruktyvizmo atmainos vardu pažymėsime visas jo atmainas) ir įstatymų leidimo valdžios visagalybės ideologija. Ji gimusi iš noro visiškai įvaldyti visuomeninę tvarką ir iš įsitikinimo, jog esame pajėgūs tikslingai, bet kuriuo mums geidžiamu būdu kontroliuoti kiekvieną šios visuomeninės tvarkos aspektą.

Grynosios teisės teorijos atveju šį ideologinį jos pobūdį aiškiausiai atskleidžia tas įkarštis, su kuriuo jos sekėjai smerkia kaip nepagrįstas bei ideologiškai motyvuotas tam tikras svarbias savo oponentų išvadas apie teisės prasmę. Teisė ta specifine prasme, kuria šis terminas buvo nuolat, nors ne visada nuosekliai, vartojamas nuo antikos laikų, taip pat ištisos virtinės moderniųjų laikų autorių – nuo Grotiuso iki Locke'o, nuo Hume'o ir Benthamo iki Emilio Brunnerio – buvo suprantama kaip neatskiriama nuo privačios nuosavybės ir kartu kaip nepakeičiama individo laisvės sąlyga. Tačiau nors tokia samprata yra teisinga kalbant apie bendrąsias teisingo elgesio tai-

sykles, kurių pagrindu formuojasi spontanė tvarka, ji, žinoma, nėra teisinga kalbant apie specifinius įsakus, kuriais grindžiamas organizacijos valdymas. Kita vertus, tiems, kurie įstatymdavio galią daro neribotą, individo laisvė tampa „nebeišgebėjamu"[61] dalyku, o laisvė pradeda reikšti tik kolektyvinę bendruomenės laisvę, t.y. demokratiją[62]. Tokiu būdu teisinis pozityvizmas taip pat tapo neribotų demokratijos galių svarbiausiu ideologiniu ramsčiu.

Jeigu daugumos valia nėra ribojama, teisę neišvengiamai pradeda determinuoti vien konkretūs tos daugumos tikslai. „Vadinasi, – teigia Kelsenas, – racionalaus pažinimo požiūriu egzistuoja tik žmogiškųjų būtybių interesai, tad ir tų interesų konfliktai. Juos išspręsti galima arba tenkinant vieną interesą kitu interesu, arba randant konfliktuojančių interesų kompromisą. Neįmanoma įrodyti, kad vienas arba kitas iš šių sprendimų pagrįstas teisingumu"[63].

Iš fakto, jog nėra *pozityvaus* teisingumo testo, daroma išvada, jog apskritai negali būti tokio testo, kuris leistų įvertinti teisinės taisyklės pagrįstumą[64]. Galimybė, kad gali egzistuoti negatyvus testas, leidžiantis eliminuoti tam tikras normas kaip neteisingas, net nesvarstomas.

Tačiau istoriškai būtent teisingumo siekis sukūrė bendrųjų taisyklių sistemą, tapusią spontaninės tvarkos pagrindu ir garantu. Kad tokia tvarka susikurtų, nebūtinai teisingumo idealas turi apibrėžti konkretų turinį taisyklių, kurios gali būti laikomos teisingomis (ar bent jau ne neteisingomis). Reikalingas tik negatyvus testas, leidžiantis laipsniškai eliminuoti taisykles, kurios pasirodo esančios nesuderinamos su teisingumu, nes jos negali būti universalizuotos kitų taisyklių, kurių galiojimas neginčijamas, sistemoje. Tad galima įsivaizduoti, jog šį kriterijų gali patenkinti keletas skirtingų teisingo elgesio taisyklių sistemų. Faktas, jog egzistuoja skirtingos teisingumo sampratos, nepaneigia galimybės, kad negatyvus teisingumo

testas gali būti objektyvus, ir kad jį gali patenkinti kai kurios, tačiau ne visos, tokių taisyklių sistemos. Teisingumo idealo siekis (kaip ir tiesos idealo siekis) suponuoja ne tai, kad jau žinome, kas yra teisingumas (arba tiesa), o tai, kad žinome, ką laikome neteisingumu (arba netiesa). Neteisingumo nebuvimas tėra būtina, bet ne pakankama deramų taisyklių atrankos determinantė. Ar turimų žinių apie konkrečią fizinę aplinką pagrindu nuoseklus šio negatyvaus testo taikymas sužadins, kaip mes spėjome, konverguojančios evoliucijos procesą tiek, kad galiausiai tik viena tokia sistema visiškai tenkins tą testą, – šis klausimas turi likti atviras.

Tai, kad Kelseno grynosios teisės teoriją čia apibūdinome kaip ideologiją, neturi būti traktuojamas kaip priekaištas, nors jos šalininkai jį veikiausiai supras būtent taip. Kadangi bet kuri visuomeninė tvarka remiasi tam tikra ideologija, kiekviena kriterijų formuluotė, leidžianti nuspręsti, kas laikytina derama teisine taisykle tokioje tvarkoje, taip pat bus ideologijos išraiška. Vienintelė priežastis, dėl kurios svarbu parodyti, jog tai pasakytina ir apie grynąją teisės teoriją, yra ta, kad jos autorius vaizduojasi galįs visas kitas teisės teorijas „demaskuoti" kaip ideologijas[65] ir tariasi, kad tik jo teorija nėra ideologija. Šio pobūdžio *Ideologiekritik* kai kurių jo mokinių laikoma net vienu didžiausių Kelseno laimėjimų[66]. Kadangi kiekvieną kultūrinę tvarką gali palaikyti tik ideologija, Kelsenas tik vieną ideologiją pakeičia kita, kuri postuluoja, jog bet kuri sankcionuotos jėgos palaikoma tvarka savo pobūdžiu nesiskiria nuo visų kitų ir kad kiekviena iš jų gali būti pelnytai (ir pagarbiai) vadinama teisine tvarka – vartojant terminą, anksčiau reiškusį apibrėžtos rūšies tvarką, vertinamą dėl to, kad ji garantavo individo laisvę. Nors jo paties sistemoje tas teiginys yra tautologiškai teisingas, jis neturi teisės tvirtinti, kaip jis nuolat daro, jog kitos koncepcijos, kuriose, kaip jis žino[67], terminas „teisė" vartojamas kita prasme, yra klaidingos. Ką reiškia žodis „teisė", galime suprasti tik iš-

siaiškinę tai, ką jį vartodami turėjo omeny formavusieji mūsų visuomeninę tvarką, o ne suteikę jam prasmę, kuri aprėpia visus jo vartojimo atvejus. Tiems žmonėms teisė, žinoma, *nereiškė*, kaip ji reiškia Kelsenui, bet kurią jėgos naudojimo „socialinę techniką"; jiems ji reiškė tik tam tikrą „socialinę techniką", leidžiančią apriboti jėgos naudojimą, ir jai atskirti nuo kitų vartojo terminą „teisė". Jėga sankcionuotų bendrų taisyklių naudojimas siekiant sužadinti savaiminės tvarkos formavimąsi ir komandinis organizacijos valdymas siekiant konkrečių tikslų – šie du dalykai, žinoma, nėra ta pati „socialinė technika". Ir jeigu dėl istorinės raidos ypatybių terminas „teisė" buvo pradėtas vartoti šioms abiem labai skirtingoms „technikoms", tai analitikas neturi didinti painiavos reikalaudamas, kad šie skirtingi žodžio vartojimo būdai būtų suplakami viename apibrėžime.

Tas faktas, kad žmogus neplanuotai sukūrė savaiminę socialinio kosmoso tvarką siekdamas idealo, kurį jis vadino teisingumu ir kuris, nenurodydamas konkrečių teisingų aktų, tik reikalavo ieškoti taisyklių, kurios galėtų būti neprieštaringai taikomos visiems, nuosekliai revizuojant tradicinių taisyklių sistemą, kad būtų šalinami konfliktai tarp atskirų taisyklių, atsirandantys jas apibendrinant, – šis faktas reiškia, kad pati sistema gali būti suprantama, aiškinama ir tobulinama tik atsižvelgiant į šį teisingumo idealą. Būtent šį idealą turėjo omeny žmonės, teisinę tvarką skyrę nuo savavališko valdymo ir reikalavo, kad teisėjai jos laikytųsi.

Visiškai aišku viena, ir tai pripažįsta ne tik tokie ryžtingi pozityvizmo oponentai, kaip Emilis Brunneris[68], bet galiausiai ir tokie visą gyvenimą buvę pozityvistai kaip Gustavas Radbruchas[69], kad būtent pozityvizmo įsivyravimas nuginklavo teisinės tvarkos gynėjus naujo savavališkos valdžios puolimo metu. Po to, kai jie leidosi suviliojami to teisės apibrėžimo, pagal kurį kiekviena valstybinė tvarka yra teisinė, jiems neliko kito pasirinkimo kaip tik vadovautis nuostata, kuriai Kelsenas retros-

pektyviai pritaria, jog „teisės mokslo požiūriu nacių teisė (*Recht*) buvo teisė (*Recht*). Galime dėl to sielotis, tačiau negalime paneigti, kad ji buvo teisė"[70]. Taip – ji buvo laikoma teise, nes teisę taip apibrėžė vyraujanti pozityvistinė koncepcija.

Reikia pripažinti, jog šiuo požiūriu kai kurie komunistai buvo bent atviresni už tokius socialistus kaip Kelsenas, kurie savo specifinį teisės apibrėžimą laikydami vieninteliu teisėtu, darė tariamai faktines išvadas iš to, kas tėra kitas teisės apibrėžimas nei tas, kuriuo remiasi jų oponentai. Ankstyvieji komunistinės teisės teoretikai bent jau atvirai pripažino, kad komunizmas reiškia „socializmo pergalę prieš visą teisę" ir „palaipsnį pačios teisės nunykimą", nes „socialistinėje visuomenėje ... visa teisė virsta administravimu, o visas fiksuotas taisykles keičia praktinės nuožiūros bei naudingumo sumetimai"[71].

Teisė ir moralė

Nors čia negalime aprėpti visų klausimų, susijusių su teisės ir moralės santykio problema, neseniai buvusia plačios diskusijos tema[72], į keletą dalykų vis dėlto turime atkreipti dėmesį, pirmiausia – į šios problematikos ryšį su teisiniu pozityvizmu. Profesoriaus H.L.A. Harto įtakoje, kurio darbuose, kaip man atrodo, pateikta daugeliu požiūrių bene efektyviausia teisinio pozityvizmo kritika, pats šis pavadinimas dabar dažnai vartojamas išreikšti „paprastai minčiai, jog visiškai nėra būtina, kad teisė atspindėtų arba tenkintų tam tikrus moralės reikalavimus"; dėl to pats profesorius Hartas, kuris laikosi šio požiūrio, traktuojamas kaip pozityvistas[73]. Nors atmetu tas pozityvizmo tezes, kurias nagrinėjome paskutiniame skirsnyje, tačiau nematau pagrindo nesutikti su pacituotu profesoriaus Harto teiginiu, jeigu rūpestingai atsižvelgiame į kiekvieno termino tame teiginyje prasmę. Neabejotina, jog daugelio teisės taisyklių nesieja jokie ryšiai su moralės taisyklėmis, o kai ku-

rios iš jų, būdamos neginčijama galiojančios teisės dalimi, gali net prieštarauti pripažintoms moralės taisyklėms. Jo teiginys taip pat neatmeta galimybės, kad kartais teisėjui siekiant išsiaiškinti teisingumą, gali tekti apeliuoti į egzistuojančias moralės taisykles – būtent tais atvejais, kai pačios teisės taisyklės eksplicitiškai apeliuoja į tokias moralines kategorijas kaip „garbingumas" (*good faith*) ir pan., arba implicitiškai suponuoja, kad laikomasi tam tikrų kitų elgesio taisyklių, kurioms praeityje nereikėjo prievartos sankcijos, bet kurių turi būti visuotinai laikomasi tam, kad jau artikuliuotos teisės taisyklės garantuotų tą tvarką, kuriai jos tarnauja. Kiekvienos šalies teisėje gausu tokių nuorodų į vyraujančius moralinius įsitikinimus, ir tik žinodamas tuos moralinius įsitikinimus teisėjas prasmingai gali daryti tokias nuorodas.

Visai kitas dalykas yra tai, ar tam tikrų karštai išpažįstamų ir plačiai paplitusių moralinių įsitikinimų egzistavimas pats savaime teikia pagrindo sankcionuoti prievartinį jų laikymąsi. Atsakymas į šį klausimą, matyt, turėtų būti toks: spontaninės tvarkos sąlygomis prievartos naudojimas gali būti pateisinamas tik tais atvejais, kai prievarta būtina siekiant apsaugoti privačias individo valdas nuo kitų kišimosi, tačiau tokia prievarta neturi būti naudojama kišimuisi į privačias valdas ten, kur ji nėra būtina ginant kitus. Teisė tarnauja visuomeninei, t.y. tarpasmeninių santykių tvarkai palaikyti; tad asmens veiksmai, kurie nekliudo kitų, neturi būti teisinės kontrolės objektas, kad ir kaip jie būtų reglamentuojami papročių bei moralės. Individo laisvė savo valdose bei ten, kur jo veiksmai nekonfliktuoja su kitų individų veiksmų tikslais, svarbi pirmiausia dėl to, kad papročių bei moralės raida yra eksperimentinis procesas ta prasme, kuria negali būti eksperimentinis teisinių taisyklių taikymas, kur naudojama sankcionuota prievartos jėga; vykstant tam procesui tarpusavyje varžosi alternatyvios taisyklės ir efektyvesnių taisyklių atranką ja-

me lemia jomis besivadovaujančių grupių sėkmė – sėkmė taisyklių, kurios galiausiai gali tapti modeliu įstatymų leidybai. Tai nereiškia, jog privatus individų elgesys negali turėti didelės įtakos grupės, kuriai jie priklauso, ateičiai, ypač jos prokreacijai. Tačiau turi likti ginčytina, ar narystė bendruomenėje gali kam nors suteikti teisę reikalauti prokreacinių pastangų iš kitų tos bendruomenės narių, ir ar ne geriau šį dalyką palikti reguliuoti skirtingoms prokreacinėms grupių galimybėms, atsirandančioms laisvės sąlygomis.

Kitas gana svarbus klausimas yra, kaip toli gali siekti vyraujantys moraliniai įsitikinimai, ribojantys ne tik įstatymų leidėjo galias, bet net mastą, kuriuo gali būti realizuojami pripažintieji teisės principai. Šis klausimas ypač svarbus kalbant apie idealą, kuriuo grindžiama Atvirosios visuomenės tvarka – kad tos pačios taisyklės vienodai būtų taikomos visoms žmogiškosioms būtybėms. Esu vienas iš tų, kurie tikisi, jog pamažu artėsime prie šio idealo, nes, mano supratimu, tai yra būtina taikingos visuotinės tvarkos sąlyga. Ir vis dėlto baiminuosi, kad šio idealo įgyvendinimą veikiau trikdys, o ne skatins nekantrūs mėginimai jį spartinti. Pastangos pastūmėti principą toliau tos ribos, iki kurios jį gali palaikyti viešoji nuomonė, gali sukelti reakciją, kuri ilgam užkirstų kelią net kuklesnėms šio pobūdžio pastangoms. Nors žvelgdamas į ateitį kaip į galutinį idealą matau padėtį, kai valstybių sienos nustos būti kliūtimi laisvam žmonių judėjimui, vis dėlto manau, kad bent jau artimiausiu laiku mėginimas jį realizuoti tik naujai sužadintų nacionalistinių emocijų proveržį ir priverstų mus apleisti jau užimtas pozicijas. Net iš principo pripažindamas idealą, kad tos pačios taisyklės turi galioti visiems žmonėms, šiuolaikinis žmogus faktiškai jį pripažįsta tik tiems, kuriuos laiko panašiais į save, ir tik pamažu išmoksta plėsti ratą tų, kuriuos pripažįsta esant savais. Įstatymų leidyba vargiai ar gali paspartinti šį procesą, ji netgi gali pasukti jį atgal ir naujai sužadinti jausmus, kurie šiaip jau blėsta.

Tačiau svarbiausias dalykas, kurį pabaigai reikėtų dar kartą pabrėžti, yra tas, kad skirtumas tarp moralinių ir teisinių taisyklių nėra skirtumas tarp spontaniškai susiklosčiusių ir tikslingai sukurtų; juk dauguma teisinių taisyklių taip pat nėra tikslingo konstravimo produktas. Tai veikiau yra skirtumas tarp taisyklių, kurioms palaikyti taikytina valdžios sankcionuotos prievartos procedūra ir taisyklių, kurioms tokia procedūra netaikytina; tad šis skirtumas prarastų prasmę, jeigu visos pripažintos elgesio taisyklės, tarp jų ir tos, kurios visuomenėje laikomos moralinėmis, būtų palaikomos sankcionuota jėga. Tačiau atsakymą į klausimą, kurios taisyklės turi būti taip sankcionuotos ir, vadinasi, turi priklausyti teisei, lemia ne tik kai kurių taisyklių specifikavimas kaip sankcionuotinų prievartine valdžios galia, jis taip pat dažnai išplaukia iš tam tikros grupės taisyklių tarpusavio priklausomybių, kai kiekvienos jų paisymas reikalingas tam, kad būtų pasiektas jau sankcionuotų prievartos taisyklių tikslas – egzistuojančios veiksmų tvarkos išlikimas. Net jeigu tokios taisyklės sankcionuojamos prievartine galia dėl to, kad palaiko tvarką, kuria visi kliaunasi, tai, žinoma, dar nesuteikia pagrindo tokia pat prievarta sankcionuoti kitas pripažintas taisykles, kurios kitokiu būdu daro įtaką šiai tarpasmeninei veiksmų tvarkai.

Kitaip sakant, gali egzistuoti sistema taisyklių, kurių pagrindu klostosi faktinė veiksmų tvarka; kai kurios iš šių taisyklių gali turėti valdžios sankcionuotą juridinę galią, o kitos gali būti tokios, kurių tik faktiškai laikomasi arba kurios tik implicitiškai glūdi juridiškai galiojančiose taisyklėse ta prasme, kad pastarosios gali pasiekti savo tikslą tik laikantis pirmųjų. Tad kai kurioms taisyklėms suteikiant juridinį statusą, teisėjui turi būti suteikiama galia taip pat traktuoti ir tas taisykles, kurios implicitiškai jose glūdi, net jeigu jos pačios niekada anksčiau nebuvo patvirtintos įstatymdavio ar teismo sankcijos.

„Prigimtinė teisė"

Vienas rimčiausių painiavos šaltinių šioje srityje yra tai, kad visos teisiniam pozityvizmui oponuojančios teorijos suplakamos į vieną ir vienodai įvardijamos klaidinančiu „prigimtinės teisės" teorijų pavadinimu, nors kai kurias iš jų tarpusavyje sieja ne daugiau nei priešiškumas teisiniam pozityvizmui. Šios klaidingos dichotomijos dabar daugiausia laikosi tik pozityvistai, nes jų konstruktyvistinė nuostata teisę leidžia traktuoti tik arba kaip žmogiškojo, arba kaip dieviškojo proto darinį ar kūrinį[74]. Tačiau, kaip matėme, terminas „prigimtinis" (*natural*) anksčiau buvo vartojamas pabrėžti tam, kad teisė yra ne kieno nors racionalaus sumanymo, bet evoliucijos ir natūraliosios atrankos produktas – nenumatytas produktas, kurio funkciją galime išmokti suprasti net jeigu dabartinė jos reikšmė gali būti visiškai nutolusi nuo jos kūrėjų intencijos.

Tad pozicija, kurią užimame šioje knygoje, pozityvistų veikiausiai taip pat bus laikoma „prigimtinės teisės" teorija. Tačiau nors išties plėtojame tą interpretaciją, kurią praeityje kai kurie jos atstovai vadino „prigimtine", šis terminas dabar vartojamas tokia klaidinančia prasme, kad mums reikėtų jo vengti. Tiesa, net ir šiandien terminai „prigimtinis", „gamtinis", „gamta" vartojami keliomis visiškai skirtingomis prasmėmis, tačiau tai yra dar vienas argumentas, kodėl jų reikėtų vengti mokslinėje diskusijoje. Kai vartojame terminus „gamta" arba „gamtinis" tam tikrai nekintamai išorinio, arba materialaus, pasaulio tvarkai apibūdinti, ir ją lyginame su antgamtine, arba dirbtine, tvarka, tai turime omeny visai ką kita, nei tada, kai juos vartojame sakydami, pavyzdžiui, kad tam tikra savybė priklauso objekto prigimčiai[75]. Jeigu pirmąja prasme kultūros reiškiniai yra aiškiai ne prigimtiniai, tai antrąja prasme konkretus kultūros reiškinys gali akivaizdžiai priklausyti tam tikrų kultūros struktūrų prigimčiai.

Nors negali būti jokio pagrindo teisingo elgesio taisykles laikyti prigimtinėmis ta prasme, kad jos sudaro išorinės ir amžinosios tvarkos dalį ar kad jos įkūnytos nekintančioje žmogaus prigimtyje, ar net ta prasme, kad žmogaus protas visiems laikams suformuotas taip, kad neišvengiamai laikysis šių elgesio taisyklių, iš čia dar neišplaukia, kad elgesio taisyklės, kuriomis jis faktiškai vadovaujasi, turi būti jo sąmoningo pasirinkimo rezultatas, arba kad jis gali suformuoti visuomenę tokiu būdu sukurtų taisyklių pagrindu, arba kad šios taisyklės negali būti jam duotos nepriklausomai nuo atskiro individo valios ir šia prasme egzistuoja „objektyviai". Kartais keliama idėja, jog tik tai, kas visuotinai teisinga, gali būti laikoma objektyviu faktu ir, vadinasi, visa, kas specifiškai priklauso konkrečiai visuomenei, negali būti laikoma objektyviu faktu[76]. Tai, žinoma, neišplaukia iš įprastosios termino „objektyvus" reikšmės. Pažiūros bei nuomonės, kurios formuoja visuomenės tvarką, kaip ir pati susiklostanti visuomenės tvarka, nepriklauso nuo kokio nors asmens sprendimo ar valios ir dažnai negali būti pakeista jokiu valios aktu; šia prasme tokie dalykai turi būti laikomi egzistuojančiais objektyviai. Tad tie žmogaus veiksmų padariniai, kurie nėra žmogiškojo sumanymo rezultatas, gali būti mums duoti kaip objektyvi realybė.

Evoliucinis požiūris į teisę (ir kitas visuomenines institucijas), kurį čia giname, turi ne daugiau panašumų su racionalistinėmis prigimtinės teisės teorijomis, negu su teisiniu pozityvizmu. Jis vienodai atmeta teisės, kaip antgamtinės galios konstrukto ir kaip tikslingo kurio nors žmogaus proto konstrukto interpretacijas. Jokia prasme jis neužima vidurio pozicijos tarp teisinio pozityvizmo ir prigimtinės teisės teorijų, nes nuo abiejų skiriasi kitokiu matmeniu nei tas, kuriuo jos skiriasi tarpusavyje.

Čia negalime gilintis į metodologinį argumentą, kurį grynosios teisės teorijos atstovai veikiausiai iškeltų prieš šią poziciją, būtent, kad ji nepriklauso juridiniam „normų mokslui", o pri-

klauso tam, ką jie pavadintų teisės sociologija[77]. Glaustai atsakant į šį argumentą reikia pabrėžti, jog net mėginant nustatyti, kas tam tikroje visuomenėje faktiškai laikoma teise, ne tik mokslininkui, bet ir teisėjui reikalinga teorija, nededukuojanti teisės iš kokios nors fiktyvios „bazinės normos", bet teorija, paaiškinanti šios teisės funkciją; juk teisės, kurią jis mėgina identifikuoti, didžiąją dalį gali sudaryti dar neartikuliuotos taisyklės, atliekančios tą pačią funkciją, kaip ir pripažintos teisės taisyklės, būtent tą, kad jos nuolat padeda atsinaujinti faktiškai egzistuojančiai spontaninei tvarkai.

Teisė ir suverenumas

Nėra būtina ką nors naujo pridurti prie to, kas jau buvo pasakyta anksčiau (1 tomo IV skyriuje) apie suverenumo sąvoką, turinčią lemiamos reikšmės pozityvizmo teisės teorijai. Čia ji mus domina pirmiausia dėl to, kad pozityvizmui ją perinterpretavus kaip neribotą aukščiausiosios įstatymų leidimo valdžios galią, ji tapo vienu pagrindinių ramsčių liaudies suverenumo, arba neribotų demokratijos galių, teorijai. Pozityvistui, teisę apibrėžiančiam taip, kad jos turinį padarytų priklausomą nuo įstatymų leidėjo valios, ši teorija išties tampa logine būtinybe. Jeigu terminas „teisė" vartojamas šia prasme, pagal apibrėžimą negalimas joks teisinis aukščiausiojo įstatymdavio galių ribojimas. Tačiau jeigu įstatymdavio galia kildintina ne iš kokios nors fiktyvios bazinės normos, o iš vyraujančių įsitikinimų apie tai, kokio pobūdžio taisykles jam leista nustatyti, ši jo galia gali būti apribota net be aukštesnės valdžios, galinčios skelbti eksplicitinius valios aktus.

Pozityvistinio argumento logika būtų nepriekaištinga tik tuo atveju, jeigu jo tezė, kad visa teisė kyla iš įstatymdavio valios, reikštų ne vien tai, kaip Kelseno sistemoje, kad jos galiojimą lemia tam tikras tikslingas valios aktas, bet ir tai, kad jis lemia

ir jos turinį. Tačiau iš tikrųjų dažnai taip nėra. Siekdamas palaikyti egzistuojančią spontaninę tvarką įstatymų leidėjas negali suteikti juridinės galios bet kuriai laisvai pasirinktai taisyklei. Jo galia nėra beribė, nes ji remiasi faktu, jog kai kurios iš tų taisyklių, kurias jis sankcionuoja, piliečių yra laikomos teisingomis, o šių taisyklių pripažinimas neišvengiamai riboja jo galią sankcionuoti kitas taisykles.

Suverenumo, kaip ir „valstybės" sąvoka, gali būti nepakeičiama analizuojant tarptautinę teisę, nors nesu tikras, ar pripažinę tą sąvoką kaip išeities tašką kartu nepaverstume beprasmiška pačios tarptautinės teisės idėjos. Tačiau nagrinėjant teisinės tvarkos vidinio pobūdžio problemą, abi šios sąvokos atrodo ne tik nereikalingos, bet ir klaidinančios. Tiesą sakant, visa konstitucionalizmo istorija, bent jau nuo Johno Locke'o laikų, kuri kartu yra ir liberalizmo istorija – tai kovos istorija prieš pozityvistinę suverenumo bei visagalės valstybės idėją.

[1] Žr. Franz Boehm, „Privatrechtsgesellschaft und Marktwirtschaft", *Ordo* XVII, 1966, p. 75–151, ir „Der Rechtsstaat und der soziale Wohlfahrsstaat", kn. *Reden und Schriften*, ed. E. S. Mestmäcker (Karlsruhe, 1960), p. 102 ir toliau.

[2] Teisingumą kaip faktinės dalykų padėties atributą, o ne kaip žmogiškųjų veiksmų atributą, traktuoja, pavyzdžiui, Hanas Kelsenas, *What is Justice?* (California, 1957):

> Teisingumas pirmine prasme – tai galimas, nors ir nebūtinas, socialinės tvarkos, reguliuojančios žmonių tarpusavio santykius, bruožas. Tik išvestine prasme jis yra žmogaus dorybė, nes žmogus elgiasi teisingai, jeigu tas jo elgesys atitinka teisingomis laikomas socialinės tvarkos normas. ... Teisingumas – tai socialinė laimė, kurią garantuoja socialinė tvarka.

Panašiai kalba A. Brechtas, *Political Theory* (Princeton, 1959), p. 146: „Teisingumo postulatai paprastai formuluojami kaip tam tikros pageidautinos dalykų padėties bruožai, pavyzdžiui, kaip padėties, kur vyrautų lygybė arba būtų „daugiau" lygybės, bruožas. ... Net ten, kur jie nėra taip formuluojami, jie gali būti taip interpretuoti."

[3] Plg. H. L. A. Hartas, *The Concept of Law* (Oxford, 1961), p. 195: „Nėra jokių visuotinai pripažintų principų, kurie draustų vartoti žodį "teisė" kalbant apie sistemas, kur nėra centralizuotai organizuotų sankcijų." Hartas nubrėžia svarbų

skirtumą tarp „pirminių taisyklių", kurios „reikalauja, kad žmonės atliktų tam tikrus veiksmus arba susilaikytų nuo jų, nesvarbu, nori jie to ar nenori" (p. 78) ir „antrinių taisyklių – pripažinimo, keitimo bei bylų sprendimo taisyklių", t.y. veiklos taisyklių tos organizacijos, kuri sukurta elgesio taisyklių priežiūrai. Nors šis skirtumas turi didžiulės reikšmės, man sunku patikėti, kad šio skirtumo atsiradimą „galima laikyti žingsniu iš ikiteisinio pasaulio į teisinį" (p. 91) ar kad teisę galima naudingai apibūdinti „kaip prievoles nustatančių pirminių normų ir antrinių normų junginį" (*ibid.*).

[4] Galima būtų be galo aiškintis, ar teisė yra „taisyklių sistema", tačiau iš esmės tai tėra terminijos klausimas. Jeigu kalbant apie „taisyklių sistemą" turimas omeny artikuliuotų taisyklių rinkinys, tai jis, žinoma, neišsemia visos teisės. Ronaldas M. Dworkinas, kuris savo esė *„Is Law a System of Rules?"* (kn. R. S. Summers, ed., *Essays in Legal Philosophy*, Oxford and California, 1968) terminą „sistemą" vartoja kaip „rinkinio" ekvivalentą (p. 52) ir, kaip atrodo, taisyklėmis laiko tik artikuliuotas taisykles, įtikinamai parodo, jog taip suprastų taisyklių sistema būtų ne visa ir savo išbaigtumui reikalautų to, ką jis vadina „principais". (Plg. taip pat Roscoe Pound, „Why Law Day", *Harvard Law School Bulletin*, vol. X, no. 3, 1958, p. 4: „Gyvybinis, tvarusis teisės pagrindas – tai jos principai; būtent jie, o ne taisyklės yra argumentacijos išeities taškas. Principai išlieka santykinai pastovūs arba plėtojasi pastoviomis kryptimis. Taisyklių gyvenimas yra palyginti trumpas. Jos netobulėja; jos yra atšaukiamos arba pakeičiamos kitomis taisyklėmis.") Mano vartosenoje terminas *sistema* žymi tarpusavyje suderintų ir pagal svarbą surikiuotų taisyklių visumą, ir, žinoma, taisyklėmis laikau ne tik artikuliuotas, bet ir dar neartikuliuotas taisykles, kurios implicitiškai priklauso sistemai arba kurios dar turi būti atrastos, kad tam tikros atskiros taisyklės nebūtų prieštaringos. Tad nors iš esmės visiškai sutinku su profesoriaus Dworkino argumentu, vartodamas savo terminus turiu teigti, jog teisė yra artikuliuotų (ir neartikuliuotų) taisyklių sistema (ne vien rinkinys).

[5] Bendru pavidalu ši idėja anglų literatūroje pasirodo bent jau XVIII a., ir ją ypač aiškiai formulavo Williamas Paley savo kn. *Principles of Moral and Political Philosophy* (1785, new ed. London, 1824), p. 348: „bendrieji įstatymai ... kuriami nenumatant, kuriuos žmones jie gali paliesti"; savo šiuolaikiniu pavidalu ji pasirodo kn. C. K. Allen, *Law in the Making* (6th ed., London, 1958), p. 367: „teisės taisyklė, kaip ir kitokios taisyklės, siekia apibendrinti neribotą tam tikros rūšies atvejų skaičių." Sistemiškiausiai ji buvo plėtojama kontinentinėje (daugiausia vokiečių) diskusijoje dėl teisės „materialiąja" ir grynai „formaliąja" prasme skirtumo, apie kurį jau kalbėjome anksčiau (6 skyrius, išnaša 24), ir kurį, kaip atrodo, ten įtvirtino Hermannas Schulze, *Dar Preussische Staatsrecht* (Leipzig, 1877), vol. II, p. 209: „Dem Merkmal der Allgemeinheit ist genügt, wenn sich nur der Regel überhaupt eine Zahl von nicht vorauszusehenden Fällen logisch unterzuordnen hat." (Žr. taip pat *ibid.*, p. 205, kur pateiktos nuorodos į ankstesnius auto-

rius.) Iš vėlesnių darbų žr. ypač Ernst Seligmann, *Der Begriff des Gesetzes im materiellen und formellen Sinn* (Berlin, 1886), p. 63: „In der Tat ist es ein Essentiale des Rechtsgesetzes, dass es abstrakt ist und eine nicht vorauszusehende Anzahl von Fällen ordnet." M. Planiol, *Traité élémentaire de Droit Civil* (12-asis leid., Paris, 1937), p. 69: „la loi est établie en permanence pour un nombre indéterminé d'actes et de faits, ... un decision obligatoire d'une manière permanente, pour un nombre de fois indéterminé." Z. Giacometti, *Die Verfassungsgerichtsbarkeit des schweizerischen Bundesgerichts* (Zürich, 1933), p. 99: „Generell abstrakt ist jede ... an eine unbestimmte Vielheit von Personen für eine unbestimmte Vielheit von Fällen gerichtete Anordnung"; to paties autoriaus *Allgemeine Lehre des rechtsstaatlichen Verwaltungsrechts* (Zürich, 1960), p. 5: „Eine solche Bindung der staatlichen Gewaltenträger an generelle, abstrakte Vorschriften, die für eine unbestimmte Vielheit von Menschen gelten und die eine unbestimmte Vielheit von Tatbeständen regeln ohne Rücksicht auf einen bestimmten Einzelfall oder eine Bestimmte Person. ..." W. Burckhardt, *Einführung in die Rechtswissenschaft* (2-asis leid., Zürich, 1948), p. 200: „Die Pflichten, die das Gesetz den Privaten auferlegt, müssen (im Gegensatz zu den Pflichten der Beamten) zum Voraus für eine unbestimmte Anzahl möglicher Fälle vorgeschrieben sein." H. Kelsen, *Reine Rechtslehre* (2-asis leid., Wien, 1960), p. 362–363: „Generell ist eine Norm, wenn sie ... in einer von vornherein unbestimmten Zahl von gleichen Fällen gilt. ... In dieser Beziehung ist sie dem abstrakten Begriff analog." Donato Donati, „I caratteri della legge in senso materiale," *Revista di Diritto Publico*, 1911 (perspausdinta kn. *Scritti di Diritto Publico*, Padua, 1961, vol. II), p. 11 atskirojo leidinio: „Questa generalità deve intendersi, non già nel senso semplicamente, di *pluralità*, ma in quelle, invece, di universalità. Commando generale, in altre termini, sarebbe, non già quelle che concerne una *pluralità* di persone o di azioni, vale a dire: non quello che concerne un numero di persone o di azioni *determinato* o *determinabile*, ma quello che concerne un numero di persone o di azioni *indeterminato* e *indeterminabile*."

[6] Visi šie teisės siaurąja prasme atributai buvo išryškinti plačioje kontinentinėje diskusijoje dėl teisės „materialiąja" ir "formaliąja" prasme skirtumo, tačiau dažnai buvo klaidingai traktuojami kaip teisei „materialiąja" prasme alternatyvūs ar net su ja nesuderinami kriterijai. Žr. P. Laband, *Staatsrecht des deutschen Reiches* (5 leid., Tübingen, 1911–1914), II, p. 54–56; E. Seligmann, *Der Begriff des Gesetzes im materiellen und formellen Sinn* (Berlin, 1886); A. Haenel, *Studien zum deutschen Staatsrecht*, vol. II: *Gesetz im formellen und materiellen Sinne* (Leipzig, 1888); L. Duguit, *Traité de droit constitutionel* (2 leid., Paris, 1921); R. Carré de Malmberg, *La Loi: Expression de la volonté générale* (Paris, 1931); Donato Donati, „I caratteri della legge in senso materiale", *Rivista di Diritto Publico*, 1911, perspausdinta autoriaus kn. *Scritti di Diritto Publico* (Padua, 1961). Turbūt geriausiai žinomą teisės materialiąja prasme apibrėžimą pateikia Georgas Jellinekas, *Gesetz und Verordnung* (Freiburg, 1887), p. 240:

Hat ein Gesetz den nächsten Zweck, die Sphäre der freien Tätigkeiten von Persönlichkeiten gegeneinander abzugrenzen, ist es der sozialen Schrankenziehung halber erlassen, so enthält es Anordnungen eines Rechtssatzes, ist daher auch ein Gesetz im materiellen Sinn; hat es jedoch einen anderen Zweck, so ist es kein materielles, sondern nur ein formelles Gesetz, das seinen Inhalt nach als Anordnung eines Verwaltungsaktes, oder als ein Rechtsspruch sich charakterisiert.

[7] Žr. citatą iš P. Vinogradoffo, pateiktą šio skyriaus pradžioje, ir ypač F. C. von Savigny, *System des heutigen Römischen Rechts*, vol. I (Berlin, 1840), p. 331 332:

Sollen nun in solcher Berührung freie Wesen nebeneinander bestehen, sich gegenseitig fördernd, nicht hemmend, in ihrer Entwicklung, so ist dieses nur möglich durch Anerkennung einer unsichtbaren Grenze, innerhalb welcher das Dasein, und die Wirksamkeit jedes einzelnen einen sichern, freien Raum gewinne. Die Regel, wodurch jene Grenze und durch die dieser freie Raum bestimmt wird, ist das Recht.

Žr. taip pat P. Laband, *Das Staatsrecht des Deutschen Reiches* (4 leid., Tübingen, 1901), vol. II, p. 64, kur jis priskiria valstybei užduotį „die durch das gesellige Zusammenleben der Menschen gebotenen Schranken und Grenzen der natürlichen Handlungsfreiheit der Einzelnen zu bestimmen." J. C. Carter, *Law, Its Origin, Growth, and Function* (New York and London, 1907), p. 133–134: „Tokiu būdu puoselėjamas ir įtvirtinamas paprotys tapo teisės pradžia. Tiesioginė ir būtina šio apribojimo tendencija buvo apibrėžimas individo veiklos ribų, kuriose kiekvienas individas galėjo laisvai judėti nesukeldamas kitų pasipriešinimo. Čia randame ankstyviausią ir paprasčiausią teisės funkcijos pasireiškimo formą." J. Salmond, *Jurisprudence* (10 ed., by G. Williams, London, 1947), p. 62: „Teisingumo taisyklė apibrėžia individualios laisvės sritį ribomis, kurios suderinamos su bendra žmonių gerove. Tokiu būdu teisingumo taisyklės kiekvienam asmeniui apribotos laisvės srityje, asmuo yra laisvas siekti savo paties interesų pagal išmintingumo taisyklę." H. Lévy-Ullman, *La Définition du droit* (Paris, 1917), p. 165: „Nous définions donc le droit: la delimination de ce que les hommes et leur groupements ont la liberté de faire et ne pas faire, sans encourire une condemnation, une seizie, une mise en jeu particulière de la force." Donato Donati, „I caratteri della legge in senso materiale", *Rivista di Diritto Publico*, 1911 ir perspausdinta autoriaus kn. *Scritti di Diritto Publico* (Padua, 1961), vol. II, p. 23:

La funzione del diritto e infatti sorge e si esplica per la deliminazione delle diverse sfere spettanti a ciascun consociato. La società umana si transforma de società anarchica in società ordinata per questo, che interviene una volontà ordinatrice a determinare la cerchia dell'attività di ciascuno: dell'attività lecita come dell'attività doverosa.

[8] Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (London, 1801), Part VI, sect. ii, introd. vol. II, p. 58:

> Kiekviena valstybė mėgina, kiek išmintis jai leidžia, naudoti visuomenės jėgą neleidžiant savo valdiniams kenkti ar trukdyti vienas kitam. Taisyklės, kurias ji šiam tikslui įveda, sudaro civilinę ir baudžiamąją atskiros valstybės ar šalies teisę.

[9] Neteisingumo pirmenybę jau pabrėžė ir Heraklitas (žr. J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, 4th ed., London, 1930, p. 166) ir ją aiškiai formuluoja Aristotelis *Nikomacho etikoje*, 1134a: „Teisė egzistuoja žmonėms, kurių santykiuose esama neteisingumo." Moderniaisiais laikais ji taip pat dažnai pabrėžiama, žr., pavyzdžiui, La Rochefoucauld, *Maximes* (1665) no. 78: „L'amour de la justice n'est que la crainte de souffrir injustice", ir ji tampa pamatine Davido Hume'o, Immanuelio Kanto ir Adamo Smitho idėja, kuriems teisingo elgesio taisyklės tarnauja pirmiausia kaip individualių valdų delimitavimo ir apsaugos būdas. L. Bagolini, *La Simpatia nella morale e nel diritto* (Bologna, 1952), p. 60 net teigia, kad būdas, kuriuo traktuojama „il probleme de diritto e della giustizia del punto di vista del ingiustizia", yra specifinis Adamo Smitho mąstymo bruožas. Plg. Adamo Smitho *Theory of Moral Sentiments* (1759), part II, sect. II, ch. I, vol. I, p. 165 (1801 m. leid.): „Paprastas teisingumas daugeliu atvejų yra tik negatyvi dorybė ir ji mums tik draudžia skriausti savo kaimyną. Žmogus, kuris tik susilaiko nuo kėsinimosi į kaimyno asmenį, nuosavybę ar gerą vardą, žinoma, nėra itin nusipelnęs pozityviąja prasme. Tačiau jis tenkina visus to, ką vadiname teisingumu, reikalavimus ir daro visa, ką jo bendrapiliečiai gali teisėtai jį priversti daryti arba už ko nedarymą jie galėtų jį bausti. Mes dažnai galime patenkinti visas teisingumo taisykles paprasčiausiai sėdėdami ir nieko nedarydami." Plg. taip pat Adam Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy* (Edinburgh, 1785), p. 189: „Pamatinis moralės dėsnis, jį pirmiausia taikant žmonių veiksmams, draudžia daryti kitam žalą"; John Millar, *An Historical View of the English Government* (London, 1787), cituojamas kn. W. C. Lehmann, *John Millar of Glasgow* (Cambridge, 1960), p. 340: „Teisingumas iš manęs reikalauja tik to, kad susilaikyčiau daryti žalą kaimynui."; panašiai J.-J. Rousseau, *Émile* (1762), Knyga II: „La plus sublime vertu est negative; elle nous instruit de ne jamais faire de mal à personne." Atrodo, jog ši pažiūra buvo plačiai paplitusi ir tarp teisininkų taip, kad F. C. von Savigny, *System des Heutigen Römischen Rechts*, I (Berlin, 1840), p. 332 galėjo sakyti, jog „Viele aber gehen, um den Begriff des Rechts zu finden, von dem entgegengesetzten Standpunkt aus, von dem Begriff des Unrechts. Unrecht ist ihnen Störung der Freiheit durch fremde Freiheit, die der menschlichen Entwicklung hinderlich ist, und daher als ein Übel abgewehrt werden muss."

XIX a. šiam požiūriui atstovavo filosofas Arthuras Schopenhaueris ir ekonomistas Frédéric Bastiat, kuris galbūt netiesiogiai buvo veikiamas pirmojo.

Žr. A. Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena*, II, 9, „Zur Rechtslehre und Politik", in *Sämtliche Werke*, ed. A. Hübscher (Leipzig, 1939). vol. VI, p. 257: „Der Begriff des *Rechts* ist nämlich ebenso wie auch der der *Freiheit* ein *negativer*, sein Inhalt ist eine blosse Negation. Der Begriff des *Unrechts* ist der positive und gleichbeteutend mit Verletzung im weitesten Sinn, also laesio." F. Bastiat, *La Loi* (1850), *Oeuvres Complètes* (Paris, 1854), vol. IV, p. 35: „Cela est si vrai qu'ainsi qu'un des mes amis me le faisait remarquer, dire que le but de la Loi est de faire régner la Justice, c'est de se servir d'une expression qui n'est pas vigoreusement exacte. Il faudrait dire: *La but de la Loi est d'empécher l'Injustice de régner*. En effet, ce n'est pas la Justice qui a une existence propre, c'est l'Injustice. L'un résulte de la absence de l'autre." Plg. taip pat J. S. Mill, *Utilitarianism* (1861, ed. J. Plamenatz, Oxford, 1949), p. 206: „nes teisingumas, kaip dauguma kitų moralinių atributų, geriausiai apibrėžiamas per jo priešybę".

Arčiau mūsų laikų filosofas Maxas Scheleris pabrėžia tą pačią mintį. Žr. jo *Der Formalismus in der Ethik und die materielle Wertethik* (3 leid., 1927), p. 212: „Niemals kann daher (bei genauer Reduktion) die Rechtsordnung sagen, was sein soll (oder was recht ist). Alles, was innerhalb der Rechtsordnung *positiv* gesetzt ist, ist reduziert auf pure Rechtsein- und Unrechtseinverhalte, stets ein *Unrechtseinverhalt*." Plg. taip pat Leonhard Nelson, *Die Rechtswissenschaft ohne Recht* (Leipzig, 1917), p. 133, kur kalbama apie „Auffassung vom Recht ... wonach das Recht ... die Bedeutung einer negativen, den Wert möglicher positiver Zwecke einschränkenden Bedingung hat"; ir *ibid.*, p. 151 apie „Einsicht in den negativen (Werte nur beschränkenden) Charakter des Rechts".

Iš kitų šiuolaikinių autorių žr. L. C. Robbins, *The Theory of Economic Policy* (London, 1952), p. 193: klasikinis liberalas „tarsi siūlo darbo pasidalijimą: valstybė nustato, ko individams neleistina daryti, kad nebūtų tarpusavio trukdymo, o piliečiams paliekama laisvė daryti visa, kas nėra uždrausta. Valstybei skiriama formalių taisyklių nustatymo užduotis, piliečiams – atsakomybė už specifinių veiksmų turinį." K. E. Boulding, *The Organizational Revolution* (New York, 1953), p. 83: „Problema, matyt, ta, kad „teisingumas" yra negatyvi sąvoka, t.y. veiksmą sužadina ne teisingumas, bet neteisingumas arba nepasitenkinimas." McGeorge Bundy, „A Lay View of Due Process", in A. E. Sutherland (ed.), *Government under Law* (Harvard, 1956), p. 365: „Tad manau, kad teisinį procesą geriausia aiškinti ne kaip gryno pozityvaus teisingumo šaltinį, bet veikiau kaip netobulą vaistą nuo akivaizdžių skriaudų. ... Arba galbūt teisę reikėtų traktuoti ne kaip savaiminį gėrį, bet kaip įrankį, kurio vertę lemia ne tiek tai, kas juo padaroma, kiek tai, kam juo užkertamas kelias. ... Reikalaujama [iš teismų] ne to, kad jie vykdytų teisingumą, bet kad jie bent apgintų nuo akivaizdaus neteisingumo." Bernard Mayo, *Ethics and Moral Life* (London, 1958), p. 204: „Su kai kuriomis, galbūt tariamomis išimtimis, ... teisės paskirtis – užkirsti kelią tam tikriems dalykams." H. L. A. Hart, *The Concept of Law* (Oxford, 1961), p. 190: „Bendrasis teisės ir moralės reikalavimas išreiškia ne tiek teiktinas aktyvias paslaugas, kiek

susilaikymą nuo tam tikrų veiksmų, ir jis paprastai formuluojamas negatyviąja draudimų forma." Lon L. Fuller, *The Morality of the Law* (Yale, 1964), p. 42: „Pamatinė visuomeninio gyvenimo moralė, numatydama bendras pareigas kitiems žmonėms ... paprastai reikalauja tik susilaikymo, arba, kaip dabar sakoma, tos pareigos yra iš esmės negatyvios." J. R. Lucas, *The Principles of Politics* (Oford, 1966), p. 130:

> Žmogaus netobulumo akivaizdoje Teisės tvarką artikuliuojame ne kaip absoliutų Teisingumą garantuojančią procedūrą, bet tik kaip užkardą prieš didžiausią neteisingumą. Ne Teisingumas, o veikiau Neteisingumas yra pirmasis politinės filosofijos rūpestis, nes nebūdami visažiniai negalime iš anksto pasakyti, koks visada bus teisingas sprendimas, o gyvendami tarp savo naudos siekiančių žmonių ne visada galime būti tikri, kad jo bus laikomasi; tad apibrėžtumo dėlei laikomės negatyvios nuostatos ir nustatome procedūras, leidžiančias veikiau užkirsti kelią tam tikrų rūšių Neteisingumui, negu garantuoti visų rūšių Teisingumą.

Apie visą šią problematiką žr. E. N. Cahn, *The Sense of Injustice* (New York, 1949), kur „teisingumas" apibrėžiamas (p. 13) kaip „aktyvus procesas atitaisant arba užkertant kelią tam, kas žadina Neteisingumo jausmą". Plg. taip pat lordo Atkino aforizmą, kurį cituoja A. L. Goodhart, *English Law and the Moral Law* (London, 1953), p. 95: „reikalavimas, kad mylėtum savo artimą, teisėje tampa reikalavimu, kad nedarytum žalos savo artimam."

[10] Žr. A. L. Goodhart, *op. cit.*, p. 100 ir J. B. Ames, „Law and Morals", *Harvard Law Review*, XXII, 1908/9, p. 112.

[11] Žr. Vokietijos baudžiamojo kodekso §330c, įtrauktą 1935 m., kuris numato bausmę „kiekvienam, kuris nelaimingo atsitikimo, bendro pavojaus ar nelaimės atvejais nesuteikia pagalbos, kai tokia pagalba reikalinga ir kai jos galima pagrįstai tikėtis, ir ypač kai jis ją gali suteikti be rimto pavojaus pačiam sau ar nepažeisdamas kitų svarbių pareigų."

[12] „Bendras reikalavimas padėti vienas kitam ir rūpintis vienas kitu", kurį Maxas Gluckmanas (*Politics, Law and Ritual in Tribal Society*, London and Chicago, 1965, p. 54) apibūdina kaip gentinės bendruomenės ir ypač giminininės grupės skiriamąjį bruožą, dėl kurio stokos Didžiajai Visuomenei paprastai priekaištaujama, yra išties su ja nesuderinamas, ir jo išsižadėjimas yra dalis tos kainos, kurią tenka mokėti už platesnės taikingos tvarkos atsiradimą. Tokia pareiga gali egzistuoti tik konkretiems pažįstamiems žmonėms, ir nors Didžiojoje Visuomenėje ji gali būti moralinė individo pareiga atskiriems žmonėms, ji negali būti sankcionuojama jėga pagal visiems vienodai galiojančią taisyklę.

[13] Plg. Paul A. Freund, „Social Justice and the Law", in Richard B. Brandt, ed., *Social Justice* (Englewood Cliffs, New Jersey, 1962), p. 96: „Racionalūs lūkesčiai dažniau yra teisės pagrindas, o ne padarinys; jie yra taip pat pozityviosios teisės kritikos, tad ir jos plėtros pagrindas."

[14] I. Kant, *Metaphysik der Sitten, Rechtslehre*. I, 2, § 9: „Bürgerliche Verfassung ist hier allein der rechtliche Zustand, durch welchen jedem das Seine nur gesichert, eigentlich aber nicht ausgemacht oder bestimmt wird. – Alle Garantie setzt also das Seine von jedem (dem es gesichert wird) schon voraus." Johno Laddo vertime (*The Metaphysical Elements of Justice*, Indianapolis, 1965, p. 65): „Pilietinė konstitucija tėra juridinė sąlyga, kuri tik gina kiekvieno asmens nuosavybę, tačiau pati jos nenustato ir neapibrėžia."

[15] R. L. Hale, *Freedom through Law* (California, 1952), p. 15.

[16] Tik šioje interpretacijoje garsioji Ulpiano formulė (*Dig.*, I, 1.10) „Iustitia est constans et perpetua voluntas suum cuique tribuere" gali turėti netautologinę prasmę. Gana įdomu tai, kad Ulpianas šioje frazėje žodžiu *voluntas* pakeitė senesnį terminą, apibūdinantį tam tikrą intelektinę nuostatą: žr. Cicero, *De Inventione*, II, 35, 160: „Iustitia est habitus animi, communi utilitate conservata, suum cuique tribuens dignitatem."

[17] John W. Chapman, „Justice and Fairness", *Nomos* VI, 1963, p. 153.

[18] D. Hume, *An Enquiry concerning the Principles of Morals*, *Works* IV, p. 274:

> Visi nuosavybę reguliuojantys prigimtiniai įstatymai (*natural laws*), taip pat visi pilietiniai įstatymai yra bendro pobūdžio ir atsižvelgia tik į kai kurias esmines jų taikymo atvejų aplinkybes, bet nepaiso paliestų asmenų charakterių, jų padėties, ryšių ar kokių nors konkrečių padarinių, kuriuos gali sukelti šių įstatymų taikymas konkrečiu atveju. Jie be gailesčio atima iš geradario visą jo turtą, jeigu tas turtas buvo įgytas per klaidą, be deramo nuosavybės titulo, ir jį perduoda savanaudiškam šykštuoliui, kuris jau turi sukaupęs didžiulius turtus. Visuomenės interesas reikalauja, kad nuosavybė būtų reguliuojama bendromis ir griežtomis taisyklėmis; ir nors priimamos tik tokios taisyklės, kurios geriausiai pasitarnauja tam visuomenės interesui, jos negali užkirsti kelio visiems vargams arba garantuoti vien gėrybinius kiekvieno jų taikymo padarinius. Pakanka to, kad bendroji jų schema būtų reikalinga pilietinės visuomenės išlikimui ir kad jos privalumai aiškiai nusvertų trūkumus.

[19] Plg. John Rawls, „Constitutional Liberty and the Concept of Justice", *Nomos* VI, *Justice* (New York, 1963), p. 102:

> Kitaip sakant, teisingumo principai jokio specifinio gėrybių pasiskirstymo tarp asmenų su jų konkrečiais norais būdo neišskiria kaip teisingo. Tokio teisingumo siekis būtų klaidingas iš principo, ir bet kuriuo atveju jis negali turėti apibrėžto sprendimo. Teisingumo principai veikiau apibrėžia tuos rėmus, kuriuose turi veikti institucijos bei jungtinės žmonių pastangos tam, kad jose dalyvaujantys asmenys neturėtų pagrindo jomis skųstis. Jeigu sukuriami tokie rėmai, tai susiklostantis pasiskirstymas, kad ir koks jis būtų, turi būti pripažintas kaip teisingas (arba bent ne neteisingas).

[20] Žr. aukščiau, 16 išnašą.

[21] Plg. D. Hume, *Enquiry Works* IV, p. 195: „Visos šios institucijos atsiranda vien dėl žmogiškosios visuomenės reikmių."

[22] D. Hume, *Treatise, Works* II, p. 293.

[23] Leon Duguit, kaip jį reziumuoja J. Walter Jones, *Historical Introduction to the Theory of Law* (Oxford, 1940), p. 114.

[24] Žr. M. J. Gregor, *Laws of Freedom* (London, 1964), p. 81. Plg. taip pat su teiginiu keliomis pastraipomis aukščiau, kad „juridinės taisyklės ... mums paprasčiausiai draudžia siekiant savo tikslų naudotis tam tikromis priemonėmis", ir p. 42, kur Kanto negatyvus teisingo įstatymo testas apibūdinamas kaip „laisvės apribojimas keliant vien formalią sąlygą, kad įstatymas pats sau neprieštarautų".

Ši puiki knyga man parodė, kaip arti savo išvadomis priartėju prie Kanto teisės filosofijos, kurios nebuvau rimtai nagrinėjęs nuo pat studijų laikų. Kol nebuvau skaitęs panelės Gregor knygos, nesuvokiau, jog teisės filosofijoje savo kategorinį imperatyvą Kantas nuosekliai naudoja kaip negatyvų testą, – kitaip nei moralės filosofijoje, kur mėgina, remdamasis juo, dedukuoti pozityvų moralės taisyklių turinį. Mane tai verčia spėti, nors negaliu to įrodyti, jog kategorinio imperatyvo principą Kantas surado ne moralėje ir po to pradėjo jį taikyti teisei, o veikiau, kad pamatinę idėją jis atrado Hume'o teisės viršenybės koncepcijoje ir vėliau ją pritaikė moralei. Tačiau nors jo pateiktoji teisės viršenybės idealo raidos analizė, pabrėžianti negatyvų ir nuo tikslų nepriklausomą teisės taisyklių pobūdį, man atrodo vienas didžiausių jo laimėjimų, jo mėginimas dalyką, kuris teisėje yra egzistuojančių taisyklių teisingumo testas, paversti prielaida, iš kurios dedukuojama moralės taisyklių sistema, man atrodo, pasmerktas žlugti.

[25] Karl R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (London, 1955), *The Open Society and its Enemies* (ypač 4 leid., Princeton, 1963) ir *Conjectures and Refutations* (2nd ed., London, 1965).

[26] Plg., pavyzdžiui, G. Radbrucho teiginį, cituojamą toliau, 69 išnašoje.

[27] Išsamią šios raidos analizę pateikia John H. Hallowell, *The Decline of Liberalism as an Ideology with Particular Reference to German Politico-Legal Thought* (California, 1943), ypač p. 77 ir 111, ir toliau. Hallowellas aiškiai parodo, kaip XIX a. pabaigoje žymiausi liberalieji teisės teoretikai Vokietijoje pripažindami teisinį pozityvizmą, kuris visą teisę traktavo kaip įstatymdavio kūrinį ir kuriam rūpėjo tik įstatyminių aktų konstitucingumas, o ne priimamų taisyklių pobūdis, prarado bet kokią galimybę pasipriešinti *Rechtsstaat* idėjos formalistinei interpretacijai ir kartu diskreditavo liberalizmą šia sąsaja su teisiniu pozityvizmu, su kuriuo jis iš esmės yra nesuderinamas. Šio fakto pripažinimą galima rasti ir ankstyvuose Carlo Schmitto rašiniuose, ypač jo *Die geistesgeschichtliche Lage des deutschen Parlamentarismus* (2 leid., München, 1926), p. 26:

> Konstitutionelles und absolutistisches Denken haben also an dem Gesetzesbegriff ihren Prüfstein, aber natürlich nicht an dem, was man in Deut-

schland seit Laband Gesetz im formellen Sinn nennt und wonach alles, was unter der Mitwirkung der Volksvertretung zustandekommt, Gesetz heisst, sondern an einem nach logischen Merkmalen bestimmten Satz. Das entscheidende Merkmal bleibt immer, ob das Gesetz ein genereller, rationaler Satz ist, oder Massnahme, konkrete Eizelverfügung, Befehl.

[28] William James, *Pragmatism* (pakart. leid., New York, 1940), p. 222: „Žodžiu, „tiesa" tėra mūsų mąstymo įrankis, panašiai kaip „teisingumas" tėra veiklos įrankis."

[29] John Dewey and James Tuft, *Ethics* (New York, 1908 ir vėlesni leidimai); John Dewey, *Human Nature and Conduct* (New York, 1922 ir vėlesni leidimai) ir *Liberalism and Social Action* (New York, 1963 m. leidimas).

[30] Vilfredo Pareto, *The Mind and Society* (London and New York, 1935), § 1210: „Kai asmuo sako "Tas dalykas neteisingas", jis turi omeny, jog tas dalykas žeidžia jo jausmus, nes jo jausmai yra jam įprastoje socialinėje pusiausvyroje."

[31] Plg. H. L. A. Hart, *op. cit.*, p. 253.

[32] Žr. I tomą, p. 20.

[33] Thomas Hobbesas, *Leviathan*, ch. 26, lotyniškasis leidimas (London, 1651), p. 143.

[34] Thomas Hobbesas, *Dialogue of the Common Laws* (1681), Works, vol. VI, p. 26.

[35] Jeremy Bentham, *Constitutional Code* (1827), Works, vol. IX, p. 8; taip pat plg. *The Theory of Legislation*, ed. C. K. Ogden (London, 1931), p. 8: „Pirmykštė, taip pat ir įprastoji žodžio *įstatymas* reikšmė yra ... įstatymdavio įsakas."

[36] John Austin, *Lectures on Jurisprudence*, 4 leid. (London, 1879), vol. I, p. 88 ir 555. Plg. taip pat l.c., p. 773: „Politinių valdinių teisės ir pareigos, taip pat privačių asmenų teisės ir pareigos yra to paties autoriaus – Suverenios valstybės – kūrinys"; taip pat *The Province of Jurisprudence Determined*, ed. H. L. A. Hart (London, 1954), p. 124: „Griežtai kalbant, visa teisė tikrąja šio žodžio prasme yra *pozityvi*, nes ją nustato individualus arba kolektyvinis autorius, arba ji egzistuoja tik dėka individualaus ar kolektyvinio autoriaus nustatymo (*position*)."

[37] Hans Kelsen, *What is Justice?* (California, 1967), p. 20. Kelseno darbai, į kuriuos toliau dažnai nurodinėsime, bus žymimi pagal jų publikavimo metus, būtent:

1935, „The Pure Theory of Law", *Law Quarterly Review*, 51.

1945, *General Theory of Law and State* (Harvard).

1957, *What is Justice?* (California).

1960, *Reine Rechtslehre*, 2 leid. (Vienna).

[38] Kelsenas pats pakartotinai pabrėžia, jog „neįmanoma „norėti" to, ko nežinai" (1949, p. 34, panašiai 1957, p. 273), tačiau po to, kaip matysime, jis tylomis apeina šį sunkumą, iškylantį mažiau rafinuotoms pozityvizmo formoms, įstatymdavio „valią" apribodamas taisyklės įgalinimo aktu; tad įstatymdavys, paskelbdamas tam tikrą „normą", nebūtinai turi žinoti savo „sukurtojo" įstatymo turinį.

Turbūt pirmasis autorius, pasinaudojęs šia gudrybe, buvo Thomas Hobbesas, žr. *Leviathan*, ch. XXVI: „Įstatymų leidėjas nėra tas, kurio galia įstatymai buvo pirmąkart sukurti, bet tas, kurio galia jie dabar yra įstatymai."

[39] Koncepcija, traktuojanti teisę kaip suvereno įsaką, buvo teisės istorikų kritikos objektas bent jau nuo H. S. Maine'o laikų. Plg., pavyzdžiui, H. Kantorowicz, *The Definition of Law* (Cambridge, 1958), p. 35: „Visa teisės mokslo istorija, ypač Italijos glosatorių bei Vokietijos pandektistų darbuose, būtų nesuprantama, jeigu teisė būtų traktuojama kaip suvereno įsakų visuma."

[40] Gustav Radbruch, *Rechtsphilosophie* (6 leid., Stuttgart, 1963), p. 179: „Vermag niemand festzustellen, was gerecht ist, so muss jemand festsetzen, was rechtens sein soll." Plg. taip pat A. Brecht, *Political Theory* (Princeton, 1959), p. 147: „Mokslas ... negali spręsti, kokia dalykų padėtis *yra* realiai teisinga. Nuomonės šiuo klausimu skiriasi ir mokslas negali šio nesutarimo objektyviai išspręsti."

[41] Gustav Radbruch, „Vom individualistischen zum sozialen Recht" (1930), perspausdinta kn. *Der Mensch im Recht* (Göttingen, 1957), p. 39: „Für eine soziale Rechtsordnung [ist] das Privatrecht ... nur ein vorläufig ausgesparter und in sich immer verkleinernder Spielraum für die Privatinitiative innerhalb des allumfassenden öffentlichen Rechts." Plg. taip pat jo *Rechtsphilosophie*, p. 224: „Der Sozialismus würde ein fast völliges Aufgehen des privaten Rechts im öffentlichen Recht bedeuten."

[42] H. A. L. Hart, *The Concept of Law* (Oxford, 1961), p. 35, kur komentuojamas H. Kelseno teiginys jo kn. *Central Theory of Law and State* (Harvard, 1945), p. 63: „Negalima vogti. Kas pavogs, tas bus baudžiamas. ... Pirmoji norma, jeigu ji apskritai egzistuoja, yra implikuota antrojoje, kuri ir yra vienintelė tikroji norma. ... Įstatymas yra pirminė norma, numatanti sankciją." Plg. taip pat Kelsen, 1957, p. 248, kur privati nuosavybė apibūdinama kaip „viešoji funkcija *par excellence*", o „specifinės „privačių" interesų srities" idėja apibūdinama kaip „ideologinė".

[43] Glanville Williams, „The Controversy concerning the Word „Law"", *British Year Book of International Law*, XXII, 1945, ištaisytas variantas perspausdintas kn. P. Laslett (ed.), *Philosophy, Politics, and Society* (Oxford, 1956); taip pat „Language and the Law", *Law Quarterly Review* LXI ir LXII, 1945 ir 1946.

[44] Lewis Carroll, *Through the Looking Glass*, ch. VI.

[45] H. Kelsen, „The Pure Theory of Law", *Harvard Law Review*, LI, 1935, p. 517: „Bet koks turinys gali būti teisėtas; nėra jokio žmogiškosios elgsenos būdo, kuris negalėtų funkcionuoti kaip teisinės normos turinys"; taip pat *General Theory of Law and State* (Harvard, 1945), p. 113: „Teisinės normos gali turėti bet kokį turinį."

[46] Plg. su citatomis iš Pauluso ir Accursiuso aukščiau, I tomas, 4 skyrius, skyriaus epigrafo išnaša.

[47] Thomas Hobbesas, *Leviathan*, Pt. I, ch. 13.

[48] H. Kelsen, „The Pure Theory of Law", *Law Quarterly Review*, vol. 50, 1934, p. 482.

[49] E. Bodenheimer, *Jurisprudence* (Harvard, 1962), p. 169 ne be pagrindo apibūdina šią vartoseną kaip *contradictio in adjecto*.

[50] Tai, žinoma, sena to termino teisinė vartosena, kurią tarp socialinių teoretikų išpopuliarino Maxas Weberis, kurio įtakingas darbas „Legal Order and Economic Order" (kn. *Max Weber of Law in Economy and Society*, ed. Max Rheinstein (Harvard, 1954), ch. I, sec. 5; plg. taip pat ch. II, sec. 1) mūsų tikslų požiūriu yra visiškai bevertis, nes Weberiui „tvarka" visada reiškia kažką, kas „galioja" arba yra „privaloma", kas turi būti sankcionuota arba numatyta teisinės maksimos. Kitaip sakant, tvarka jam egzistuoja tik kaip organizacija, ir niekada neiškyla spontaninės tvarkos egzistavimo problema. Kaip dauguma pozityvistų arba socialistų, šiuo požiūriu jis mąsto antropomorfiškai ir pripažindamas tvarką tik kaip *taxis*, bet ne kaip *nomos*, pats sau užkerta kelią į tikrąją teorinę visuomenės mokslo problematiką.

[51] Plg., pavyzdžiui, Kelsen, 1945, p. 3: „Teisė yra žmogiškosios elgsenos tvarka, o „tvarka" yra taisyklių sistema"; ibid., p. 98: „tvarka, normų sistema. Būtent ši tvarka, arba – kas yra tas pat – ši organizacija ...; 1960, p. 32: Eine „Ordnung" ist ein System von Normen, deren Einheit dadurch konstituiert wird, dass sie alle denselben Geltungsgrund haben"; *Demokratie und Sozialismus* (Vienna, 1967), p. 100, išnaša: „So wie ja die Jurisprudenz nichts anderes ist als eine Ordnungslehre."

Vienoje vietoje Kelsenas pateikia gana adekvatų ir pagrindžiamą „natūraliosios" tvarkos apibūdinimą, tačiau leidžia suprasti, jog pačiu tuo apibūdinimu jis atskleidžia metafizinį ir neempirinį jos pobūdį. Savo esė „Die Idee des Naturrechts" (1928), perspausdintame jo *Aufsätze zur Ideologiekritik*, ed. E. Topitsch (Neuwied, 1964), p. 75 jis rašo:

> Unter einer „natürlichen" Ordnung ist eine solche gemeint, die nicht auf dem menschlichen und darum unzulänglichen Willen beruht, die nicht „willkürlich" geschaffen ist, sondern die sich gleichsam „von selbst", aus einer irgendwie objektiv gegebenen, d.h. aber unabhängig vom subjektiv-menschlichen Willen existenten, dem Menschen aber doch irgendwie fassbaren, vom Menschen erkannten Grundtatsache, aus einem vom menschlichen Verstand nicht ursprünglich produzierten, aber von ihm doch reproduzierbaren Grundprinzip ergibt. Diese objektive Tatsache, dieses Grundprinzip, ist die „Natur", oder in einem religiös-personifikativen Austruck „Gott".

Jeigu „tvarka" čia interpretuojama kaip faktinė veiksmų tvarka, „objektyvi" kaip egzistuojanti nepriklausomai nuo *kurio nors vieno* asmens valios, o „nesukurta žmogaus valios" kaip žmogaus veiksmų, bet ne žmogaus sumanymo padarinys, šis apibūdinimas (išskyrus paskutinį sakinį) tampa ne tik empiriškai prasmingu teiginiu, bet teiginiu, kuris išreiškia fakto tiesą spontaninės tvarkos atžvilgiu.

[52] Kelsen, 1945, p. 40: „Teisinės normos egzistavimas tapatus jos galiojimui." Plg. taip pat ibid., p. 30, 155 ir 170; 1957, p. 267: „Kai sakome, jog norma „egzistuoja", turime omeny, kad ta norma galioja." Panašiai 1960, p. 9: Žodžiu „galiojimas" išreiškiame specifinį tam tikros normos egzistavimą."

[53] Kelsen 1945, p. 115–122.

[54] Kelsen 1960, p. 9: „Da der Tatbestand der Gewohnheit durch Akte menschlichen Verhaltens konstituiert wird, sind auch die durch die Gewohnheit erzeugten Normen durch Akte menschlichen Verhaltens gesetzt, und sohin, wie die Normen, die der subjektive Sinn von Gesetzgebungsakten sind, *gesetzte*, das heisst *positive* Normen."

Sunku patikėti, jog toliau pateikiamose frazėse mano išsskirti žodžiai vartojami nuosekliai jais išreiškiant arba taisyklės įgalinimą, arba taisyklės turinio apibrėžimą: 1945, p. 113: „Teisės norma yra galiojanti, jeigu buvo sukurta laikantis tam tikros taisyklės"; *ibid.*, p. 392: pozityviosios teisės taisyklės *„kildinamos iš* žmogiškosios valdžios savivalės akto"; 1957, p. 138: „žmogaus *sukurta* ... pozityvioji teisė"; *ibid.*, p. 25: „Norma priklauso tam tikrai teisinei tvarkai, jeigu ji *atsirado* specifiniu būdu"; *ibid.*, p. 251: „paprotinė teisė – tai teisė, *sukurta* specifiniu būdu"; *ibid.*, p. 289: „visuomeninė tvarka, kurią apibūdina terminas „teisė", mėgina *nulemti tokį žmonių elgesį*, kurį *įstatymdavys* laiko pageidautinu"; – šiais atvejais aiškiai kalbama apie teisės (įstatymo) *turinio* apibrėžimą. Straipsnyje „On the Pure Theory of Law", *Israel Law Review*, I, 1966, p. 2: „Tam, kad teisinė norma būtų „pozityvi", ... ji turi būti „nustatyta" (*posited*), t.y. paskelbta, priimta arba, kalbant metaforiškai, „sukurta" žmogiškosios būtybės veiksmu"; *Aufsätze zur Ideologiekritik*, ed. E. Topitsch (Neuwied, 1965), p. 85: „Die Normen des positiven Rechtes gelten ... weil sie auf eine bestimmte Art erzeugt, von einem bestimmten Menschen *gesetzt* sind." Ir turiu prisipažinti, jog visiškai nesuprantu, ką gali reikšti tokie teiginiai, kaip žemiau pateikiamas iš „Die Lehre von den drei Gewalten oder Funktionen des Staates", *Kant-Festschrift der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* (Berlin, 1924), p. 220: „Auch das sogenannte Gewohnheitsrecht wird gesetzt, ist "positiv", ist Produkt einer Rechtserzeugung, Rechtsschöpfung, wenn auch keiner Rechts*satzung*", kuris, suprantant jį neperkeltine prasme, sako, jog paprotinė teisė, nors ir „nustatyta", nėra teisės nustatymo padarinys.

[55] Tokia analizė parodytų, kad Kelseno įsivaizduojamas „mokslas", „siekiantis atrasti pačios teisės prigimtį" (1957, p. 226), remiasi tuo, ką Karlas Popperis pavadino „metodologiniu esencializmu, t.y. teorija, esą mokslas siekia atskleisti reiškinių esmes ir jas apibūdinti apibrėžimais" (K. Popper, *The Open Society and its Enemies*, naujasis leid., Princeton, 1963, vol. I, p. 32). Dėl šios priežasties Kelsenas „pažinimu" laiko tai, kas tėra apibrėžimo vediniai ir vaizduojasi turįs teisę laikyti klaidingais (arba beprasmiškais) visus teiginius, kuriuose terminas „teisė" vartojamas kitokia ir siauresne prasme nei ta, kurią jis jam suteikia ir kurią laiko vienintele teisėta. Tad „grynoji teisės teorija" yra

vienas iš tų pseudomokslų, tokių kaip marksizmas ir froidizmas, kurie vaizduojasi esą nepaneigiami, nes visi jų teiginiai teisingi pagal apibrėžimą, tačiau nieko nesako apie faktinę dalykų padėtį. Taigi Kelsenas neturi jokio pagrindo vadinti, kaip jis nuolat daro, klaidingais ar beprasmiškais teiginius, kuriuose terminas „teisė" vartojamas skirtinga prasme.

[56] Teiginys, kad kiekviena valstybė yra teisinė (*Rechtsstaat*) arba kad teisės viršenybė yra būtinas kiekvienos valstybės bruožas, yra vienas dažniausiai kartojamų teiginių Kelseno darbuose. Žr., pavyzdžiui, *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (Tübingen, 1911), p. 249; *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff* (Tübingen, 1922), p. 190; 1935, p. 486; 1960, p. 314.

[57] Kelsen, 1946, p. 392.

[58] Kelsen, 1957, p. 20.

[59] Kelsen, 1957, p. 295.

[60] M. J. C. Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers* (Oxford, 1967), p. 63, kuris iš esmės remiasi Johno Locke'o teiginiu „Jie privalo valdyti *paskelbtais nustatytais* įstatymais, kurie nebūtų keičiami pavieniais atvejais, o būtų vienas įstatymas turtingam ir vargšui, dvaro favoritui ir kaimo artojui" (*Second Treatise of Government*, XI, § 142).

[61] Hans Kelsen, *Vom Wesen und Wert der Demokratie* (Tübingen, 1920), p. 10: „Die im Grunde genommen unrettbare Freiheit des Individuums", 2-ajame 1929 m. leidime tai virsta „im Grunde unmögliche Freiheit des Individuums".

[62] Kelsen, 1957, p. 32: „pačia savo prigimtimi demokratija reiškia laisvę."

[63] Kelsen, 1957, p. 21 ir toliau. Beveik tas pats teiginys, kaip 1945, p. 13.

[64] Plg. *ibid.*, p. 295: „Tas, kuris kalba apie tokio [t.y. bet kurio pozityvaus] „įstatymo" neteisingumą, turi tai įrodyti; tačiau toks įrodymas praktiškai neįmanomas, nes nėra jokio objektyvaus teisingumo kriterijaus."

[65] Pavyzdžiui, „Was ist die Reine Rechtslehre?" kn. *Demokratie und Rechtsstaat, Festschrift für Z. Giacometti* (Zürich, 1953), p. 155: „Von den vielen in der traditionellen Jurisprudenz vorgetragenen Doktrinen, die die Reine Rechtslehre als politische Ideologien aufgezeigt hat. ..."

[66] Žr. redaktoriaus įvadą į Hans Kelsen, *Aufsätze zur Ideologiekritik*, ed. E. Topitsch (Neuwied, 1964).

[67] Pavyzdžiui, „Die Lehre von den drei Gewalten oder Funktionen des Staates" in *Kant-Festschrift zu Kant's 200 Geburtstag*, Internationale Vereinigung für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie (Berlin, 1924), p. 219: „Dagegen muss angenommen werden, dass im Gezetzgebungsbegriff der Gewaltenlehre unter „Gesetz" nur die generelle Norm verstanden sein soll. ... Bei dem Worte „Gesetz" denkt man eben nur oder doch vornehmlich an generelle oder abstrakte Normen"; taip pat 1945, p. 270: „Kalbėdami apie „įstatymų leidybą" kaip apie tam tikrą funkciją, ją galime suprasti ne kitaip, kaip bendrų teisinių normų kūrybą."

[68] E. Brunner, *Justice and the Social Order* (New York, 1945), p. 7: „Totalitarinė valstybė yra ne kas kita, kaip teisinis pozityvizmas politinėje praktikoje."

[69] G. Radbruch, *Rechtsphilosophie* (4 leid., hrsg. von E. Wolf, Stuttgart, 1950), p. 355: „Diese Auffassung vom Gesetz und seiner Geltung (wir nennen sie die positivistische Lehre) hat die Juristen wie das Volk wehrlos gemacht gegen Gesetze noch so willkürlichen und verbrecherischen Inhalts. Sie setzt letzten Endes das Recht der Macht gleich, nur wo die Macht ist, ist das Recht." Žr. taip pat to paties veikalo p. 352:

> Der Positivismus hat in der Tat mit seiner Überzeugung „Gesetz ist Gesetz" den deutschen Juristenstand wehrlos gemacht gegen Gesetze willkürlichen und verbrecherlischen Inhalts. Dabei ist der Positivismus gar nicht in der Lage, aus eigener Kraft die Geltung von Gesetzen zu begründen. Er glaubt die Geltung von Gesetzen schon damit erwiesen zu haben, dass es die Macht besessen hat, sich durchzusetzen.

[70] Hansas Kelsenas kn. *Das Naturrecht in der politischen Theorie*, red. F. M. Schmoelz (Salzburg, 1963), p. 148.

Pagal šį požiūrį bet kuris teisėjas, būdamas priklausomas nuo absoliutaus monarcho, paklusdavo jo įsakymui bylą spręsti priešingai nei reikalavo visų pripažįstamos teisingumo taisyklės, vis dėlto turėtų būti laikomas veikęs vadovaudamasis teise. Teisėjai, kurie nacių valdymo laikais, spaudžiami valstybinės prievartos, paklusdavo tokiems įsakymams, galbūt gali susilaukti mūsų užuojautos; tačiau sukeliama tik painiava, kai tvirtinama, jog jų veiksmai atitiko teisę.

Gana charakteringa, jog šią sampratą perėmė (veikiausiai per britų socialistinius teisininkus – plg. *The Constitution of Liberty*, ch. 16, sec. 5) H. J. Laski savo kn. *The State in Theory and Practice*, London, 1934, p. 177: „Hitlerio valstybė, lygiai taip pat kaip Britanija ar Prancūzija, yra Rechtsstaat ta prasme, kad diktatoriaus galia Fiureriui buvo suteikta teisiniu būdu."

[71] Nuorodos bei kitos citatos pateikiamos mano knygoje *The Constitution of Liberty* (London and Chicago, 1960), p. 240 bei išnašose; žr. Kelseno komentarus jo kn. *The Communist Theory of Law* (New York, 1955).

[72] Daugiausia sąryšyje su britų *Report of the Committee on Homosexual Offences and Prostitution* (London, Cmd 247, 1957), kuris visuomenėje žinomas kaip Wolfendeno raportas, bei komentarais apie jį, kuriuos lordas Devlinas išdėstė savo Britų akademijos paskaitoje „The Enforcement of Morals", Proceedings of the British Academy, XLV, 1959 (taip pat išleista atskirai). Žr. ypač H. L. A. Hart, *Law, Liberty, and Morality* (Oxford, 1963), taip pat Lon L. Fuller, *The Morality of Law* (Yale, 1964).

[73] R. M. Dworkin, „The Model of Rules", *University of Chicago Law Review*, vol. 35, 1967, perspausdinta kn. Robert S. Summers, *Essays in Legal Philosophy* (Oxford, 1968).

[74] Filosofinių pozityvistų nesugebėjimas suvokti trečios galimybės šalia tos, kad taisyklės išrandamos sąmoningomis žmogaus pastangomis ir kad jas sukuria antgamtinis protas, labai aiškiai atsiskleidžia Augusto Comte'o frazėje kn. *Système de la Politique Positive* (Paris, 1854), vol. I, p. 356 apie „La superiorité nécessaire de la moral demontré sur la morale revellée". Būtent šią koncepciją vėl sutinkame pas Kelseną, kai savo „On the Pure Theory of Law", *Israel Law Review*, I, 1966, p. 2, išnaša jis teigia, jog „Prigimtinė teisė galiausiai yra dieviškoji teisė, nes jeigu tariama, kad prigimtis sukuria teisę, ji turi turėti valią, o toji valia gali būti tik Dievo, pasireiškianti Jo sukurtoje prigimtyje." Toji koncepcija dar ryškiau atsiskleidžia jo straipsnyje, kurį jis nurodo šioje vietoje, būtent „Die Grundlage der Naturrechtslehre", *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, XIII, 1963.

[75] Plg. David Hume, *Treatise*, Part II, sec. II, *Works* II, p. 258:

> Kur išradimas yra akivaizdus ir absoliučiai būtinas, jį galima deramai vadinti natūraliu, kaip ir bet ką kita, kas tiesiogiai atsiranda iš pirmykščių principų, be minties ar refleksijos įsikišimo. Nors teisingumo taisyklės yra *dirbtinės*, jos nėra *savavališkos*. Ir jas deramai galima vadinti *prigimtiniais dėsniais*, jeigu sąvoką „prigimtinis" suprantame kaip tai, kas bendra bet kuriai rūšiai, ar net jeigu ją susiaurinę turime omeny tai, kas yra neatskiriama nuo tam tikros rūšies.

Plg. taip pat Karl Popper, *The Open Society and its Enemies* (4 leid., Princeton, 1963), I, p. 60 ir toliau, ypač p. 64: „Beveik visi nesusipratimai kyla dėl vieno pamatinio nesusipratimo, būtent dėl įsitikinimo, jog „konvencija" implikuoja „savavališkumą".

[76] Plg., pavyzdžiui, E. Westermarck, *Ethical Relativity* (London, 1932), p. 183: „Objektyvumas implikuoja universalumą."

[77] Šiais požiūriais ankstyvuosiuose Kelseno darbuose *Über Grenzen juristischer und soziologischer Methode* (Tübingen, 1911) ir *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff* (Tübingen, 1922) geriausiai atsiskleidžia jo teisės „mokslo" samprata.

[78] Plg. Maffeo Pantaleoni, *Erotemi di Economia* (Bari, 1925), vol. I, p. 112. „Quella disposizione che crea un *ordine*, è la disposizione giusta; essa è quella che crea un stato di diritto. Ma, la creazione di un ordine, or di un ordinamento, è appunto ciò stesso che esclude il caso, l'arbitrio o il cappricio l'incalcolabile l'insaputo il mutevole senza regola." Taip pat Ludwig von Mises, *Theory and History* (Yale, 1957), p. 54: „Galutinis teisingumo kriterijus yra tarnavimas visuomeninio bendradarbiavimo išlikimui"; Max Rheinstein, "The Relations of Morals and Law", *Journal of Public Law*, I, 1952, p. 298: „Teisingas įstatymas yra tas, kuris įrodomai turi tendenciją lengvinti ar bent netrukdyti atsirasti ir išlikti taikiai visuomenės tvarkai."

9

„SOCIALINIS", ARBA PASKIRSTOMASIS, TEISINGUMAS

> Nuopelno idėja, tiek dėl jos vidinio neapibrėžtumo, tiek dėl kiekvieno individo polinkio save pervertinti, yra tokia nepatikima, kad iš jos negali išplaukti jokia apibrėžta elgesio taisyklė.
>
> David Hume*

> Tačiau aprūpinimas (*Wohlfahrt*) neturi jokio principo – nei tam, kuris jį gauna, nei tam kuris jį skiria (vienas gali jį skirti vienaip, kitas – kitaip), nes jis priklauso nuo valios empirinio turinio ir todėl negali būti išreikštas taisykle.
>
> Immanuel Kant*

„Socialinio teisingumo" sąvoka

Ankstesniuose skyriuose teisingumo idėją turėjau ginti kaip nepakeičiamą visos teisės pagrindą, o dabar turiu stoti prieš piktnaudžiavimą šiuo žodžiu, kuris gresia sunaikinti teisės sampra-

* Pirmoji citata paimta iš David Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, sect. III, part II, *Works* IV, p. 187, ir ji čia turi būti pateikta savo kontekste:

> Akivaizdžiausia pirmoji mintis būtų skirti daugiausia turto didžiausiai dorybei ir suteikti kiekvienam galimybę daryti gera pagal savąjį supratimą. ... Tačiau jeigu žmonija vadovautųsi tokiu įstatymu, tai dėl dorovinių nuopelnų neapibrėžtumo, kurį lemia ne tik jų prigimtinis neaiškumas, bet ir kiekvieno asmens savimana, iš jo negalima būtų išvesti jokios apibrėžtos elgesio taisyklės; o tai iškart suardytų visuomenę.

Antroji citata paimta iš Immanuelio Kanto (*Der Streit der Fakultäten* (1798), sect. 2, § 6, išnaša 2), kuri originalo kalba atrodo taip: „Wohlfahrt aber hat kein

tą, teisę padariusią individo laisvės garantu. Vargu ar reikėtų stebėtis tuo, kad daugelio žmonių sąveikos rezultatams, net tiems, kurių niekada nebuvo numatyta arba siekta, taikoma ta pati teisingumo samprata, kuri susiklostė individų tarpasmeninių santykių kontekste. „Socialinis" teisingumas (kartais ir „ekonominis") buvo pradėtas laikyti atributu, kuriuo privalo pasižymėti visuomenės „veiksmai" arba tai, kaip visuomenė privalo „traktuoti" individus bei jų grupes. Kaip ir kitais pirmykščio mąstymo atvejais, kai pirmąkart buvo pastebėta tam tikra procesų tvarka, taip ir spontaniniai rinkos tvarkos rezultatai buvo interpretuojami taip, tarsi kokia nors protinga būtybė juos tikslingai kurtų arba taip, tarsi konkreti nauda ar žala, kurią atskiri individai iš jų gauna, būtų nulemti sąmoningų valios aktų ir, vadinasi, galėtų būti reguliuojami moralės taisyklių. Tad ši „socialinio" teisingumo samprata – tai tiesioginis padarinys to antropomorfizmo arba personifikavimo, kuriuo naivus mąstymas mėgina aiškinti savaiminės tvarkos procesus. Mūsų proto nebrandumo ženklas yra tas, kad iki šiol nesame išsivadavę iš šių pirmykščių sąvokų ir iš beasmenio proceso, tenkinančio daugiau žmogiškųjų poreikių nei galėtų tenkinti kokia nors tikslingai sukurta žmogiškoji organizacija, ir tebereikalaujame, kad jis atitiktų tas moralines normas, kuriomis žmonės išmoko vadovautis savo individualiuose veiksmuose[1].

Terminas „socialinis teisingumas" šia prasme pradėtas vartoti palyginti neseniai ir jo amžius, matyt, tik šiek tiek viršija šimtą metų. Kartkartėmis jis būdavo vartojamas dar seniau – įtvirtinant teisingo individualaus elgesio taisykles apibūdinti organizuotoms pastangoms[2], ir šiandieną jis kartais vartojamas aka-

Prinzip, weder für den der sie empfängt, noch für den der sie austeilt (der eine setzt sie hierin, der andere darin); weil es dabei auf das *Materiale* des Willens ankommt, welches empirisch und so einer allgemeinen Regel unfähig ist." Šiek tiek kitokį šios ištraukos vertimą į anglų kalbą galima rasti kn. *Kant's Political Writings*, ed. H. Reiss, trs. H. B. Nisbett (Cambridge, 1970), p. 183, išnaša.

deminėse diskusijose iškylantiems visuomenės institucijų rezultatams vertinti[3]. Tačiau toji prasmė, kuria jis paprastai vartojamas nuolat į jį apeliuojant viešose diskusijose ir kuria jis bus nagrinėjamas šiame skyriuje, iš esmės yra ta pati prasmė, kuriai išreikšti nuo seno vartojamas terminas „paskirstomasis, arba distributyvinis, teisingumas". Atrodo, kad jo vartojimas šia prasme paplito tada, kai (ir iš dalies dėl to, kad) Johnas Stuartas Millis šiuos du terminus eksplicitiškai traktavo kaip lygiaverčius tokiuose savo teiginiuose:

> visuomenė privalo vienodai palankiai traktuoti visus tuos, kurie nusipelno būti palankiai traktuojami, t.y. kurie vienodai nusipelno absoliučia prasme. Tai yra aukščiausias abstraktus socialinio ir paskirstomojo teisingumo idealas; į jį turi orientuotis visos institucijos, ir visų pirma – visų dorų piliečių pastangos[4]

taip pat:

> visuotinai pripažįstama, jog yra teisinga, kad kiekvienas asmuo gautų tą (gera ar bloga), ko nusipelnęs; ir neteisinga, kad jis gautų gera, arba patirtų bloga, kurių nėra pelnęs. Tai yra bene aiškiausia ir tiksliausia teisingumo idėjos forma, kurią suvokia kiekvienas protas. Kadangi ji liečia nuopelno idėją, reikia išsiaiškinti, ką reiškia nuopelnas[5].

Reikšminga tai, kad pirmoji ištrauka pasirodo pastraipoje, kur apibūdinama viena iš penkių teisingumo prasmių, išskiriamų Millio; iš jų keturios kalba apie individo teisingo elgesio taisykles, o ši kalba apie faktinę dalykų padėtį, kuri gali būti, bet nebūtinai yra sąmoningo žmogiškojo sprendimo rezultatas. Tačiau atrodo, kad Millis visai nesuvokė nei tos aplinkybės, jog šia prasme teisingumas kalba apie visai kitokias situacijas, palyginti su tomis, kurioms taikomos kitos keturios šio žodžio prasmės, nei to, kad jo „socialinio teisingumo" samprata veda tiesiai į gryną socializmą.

Šio pobūdžio teiginiai, kurie eksplicitiškai sieja „socialinį ir paskirstomąjį teisingumą" su tuo, kaip visuomenė „traktuoja" individus pagal jų „nuopelnus", aiškiausiai parodo, kaip jis ski-

riasi nuo paprasto teisingumo ir kartu atskleidžia pačios sąvokos beprasmiškumo priežastį: „socialinio teisingumo" reikalavimas adresuojamas ne individui, bet visuomenei, tačiau visuomenė griežtąja prasme, kuria ji turi būti skiriama nuo valdžios aparato, negali vadovautis jokiu specifiniu tikslu; tad „socialinio teisingumo" reikalavimas tampa reikalavimu visuomenės nariams organizuotis taip, kad visuomenės produktą leistų apibrėžtai padalyti tarp skirtingų individų arba grupių. Svarbiausias tokiu atveju iškylantis klausimas – ar egzistuoja moralinė pareiga paklusti galiai, kuri, siekdama tos specifinės paskirstymo konfigūracijos, kuri laikoma teisinga, koordinuoja visuomenės narių pastangas.

Jeigu postuluojame tokios galios egzistavimą, tai klausimas, kaip turimi ištekliai turi būti paskirstomi įvairiems poreikiams, išties tampa teisingumo klausimu – nors ir ne tokiu, kurį galėtų išspręsti esama moralė. Net prielaida, nuo kurios pradeda dauguma šiuolaikinių „socialinio teisingumo" teoretikų, būtent, kad toks teisingumas reikalautų lygių dalių visiems ir kad atitolimas nuo šio principo pateisinamas tik kokiomis nors ypatingomis aplinkybėmis, atrodytų pagrįsta[6]. Tačiau pirminis klausimas yra tas, ar moralu žmones priversti paklusti valdymo galiai, kurią tektų naudoti siekiant sukurti tam tikrą gėrybių paskirstymo individams būdą, ir jį galima būtų prasmingai apibūdinti kaip teisingą arba neteisingą.

Žinoma, tas būdas, kuriuo gėrybes paskirsto rinkos mechanizmas, daugeliu atvejų turėtų būti laikomas labai neteisingu, *jeigu* jis būtų sąmoningo gėrybių skirstymo atskiriems žmonėms rezultatas. Tačiau jis toks nėra. Individams tenkančios dalys yra padarinys proceso, kurio poveikio atskiriems žmonėms niekas nesiekė ir nenumatė tada, kai pirmąkart iškilo atitinkamos institucijos tokios, kurioms buvo leista išlikti, nes buvo atrasta, kad jos padidina visų arba daugumos poreikių tenkinimo galimybes. Reikalauti teisingumo iš tokio proceso akivaizdžiai bū-

tų absurdiška, o tokioje visuomenėje išskirti kai kuriuos žmones kaip turinčius teisę į specifinę visuomenės produkto dalį, būtų aiškiai neteisinga.

Visuomenės vaizduotės pasidavimas „socialinio teisingumo" kerams

Ir vis dėlto apeliavimas į „socialinį teisingumą" jau tapo plačiausiai taikomu ir veiksmingiausiu politiniu argumentu. Beveik kiekvienas reikalavimas, kad valdžia imtųsi veiksmų atskirų grupių naudai, keliamas „socialinio teisingumo" vardu, ir jeigu tam tikrą priemonę galima pavaizduoti kaip „socialinio teisingumo" dalyką, pasipriešinimas jai greit išblėsta. Žmonės gali nesutarti dėl konkrečių priemonių, kurių reikalauja „socialinis teisingumas", tačiau kad jis yra tas standartas, į kurį privalo orientuotis politinis veiksmas ir kad toji frazė turi apibrėžtą prasmę – šie dalykai beveik niekada neginčijami. Todėl šiandien turbūt nėra nė vieno politinio judėjimo ar politiko, kuris neapeliuotų į „socialinį teisingumą" siekdamas paramos savo propaguojamoms priemonėms.

Taip pat negalima paneigti, jog „socialinio teisingumo" reikalavimai jau smarkiai yra pakeitę visuomeninę tvarką ir toliau ją keičia kryptimi, kurios ją kėlusieji nenumatė. Nors ši frazė, be abejo, kartkartėmis padėdavo šalinti teisinę diskriminaciją, labai abejotina, ar paskirstymo teisingumo reikalavimai visuomenę padarė nors kiek teisingesnę ir ar jie sumažino socialinį nepasitenkinimą.

Pati ši frazė, žinoma, nuo pat pradžių reiškė pamatinius socializmo siekius. Nors klasikinis socializmas paprastai apibrėžiamas kaip reikalavimas suvisuomeninti gamybos priemones, šis suvisuomeninimas visų pirma jam buvo priemonė turto paskirstymo „teisingumui" garantuoti, o vėliau, atradę, jog kur kas geriau ir su mažesniu pasipriešinimu šį perskirstymą galima vykdyti apmokestinimo (bei iš mokesčių finansuojamų vals-

tybinių paslaugų) priemonėmis, socialistai ir praktiškai padėjo į lentyną savo ankstesnius reikalavimus, o „socialinio teisingumo" įgyvendinimas tapo jų didžiausia viltimi. Galima net sakyti, jog svarbiausias skirtumas tarp visuomeninės tvarkos, kurios siekė klasikinis liberalizmas, ir tos visuomenės, į kurią ji dabar keičiama, yra tas, kad pirmoji vadovavosi teisingo individualaus elgesio principais, o naujoji visuomenė tenkina „socialinio teisingumo" reikalavimus, arba, kitaip, kad pirmoji reikalavo iš individų teisingo elgesio, o antroji vis daugiau ir daugiau teisingumo pareigą užkrauna valdžiai, suteikdama jai galią įsakinėti žmonėms, ką jie privalo daryti.

Ta frazė galėjo padaryti tokį poveikį todėl, kad iš socialistų pamažu ją perėmė ne tik visi kiti politiniai judėjimai, bet ir dauguma moralės mokytojų bei skelbėjų. Ją, pavyzdžiui, perėmė dauguma visų krikščioniškųjų denominacijų dvasininkijos, kuri, kaip atrodo, prarasdama tikėjimą antgamtiniu apreiškumu, prieglobsčio ir paguodos ėmė ieškoti naujoje „socialinėje" religijoje, pakeičiančioje dangiškąjį teisingumo pažadą žemiškuoju, ir kuri viliasi, kad taip ji galės tęsti savo gerų darbų misiją. Romos katalikų bažnyčia pabrėžtinai „socialinį teisingumą" padarė savo oficialiosios doktrinos dalimi[7]; tačiau nuo jos neatsilieka kitos krikščionių denominacijos, kurių tarnai, atrodo, lenktyniauja tarpusavyje švaistydamiesi šiais žemiškesniais pažadais; taip pat atrodo, jog šie pažadai teikia pagrindą atsinaujinusioms ekumeninėms pastangoms.

Žinoma, ne mažiau garsiai „socialinį teisingumą" savo pagrindiniu tikslu skelbia įvairūs šiuolaikiniai autoritariniai bei diktatoriniai režimai. Galime pasiremti autoritetingu Andrejaus Sacharovo žodžiu, kad milijonai žmonių Rusijoje yra teroro, „besidangstančio socialinio teisingumo šūkiais", aukos.

„Socialinio teisingumo" išpažinimas faktiškai tapo pagrindiniu moralinių emocijų katalizatoriumi, skiriamuoju gero žmogaus bruožu, pripažintu moralinio sąžiningumo bruožu. Net

jeigu žmonės ir susipainioja mėgindami pasakyti, kuris iš prieštaringų reikalavimų, keliamų jo vardu, yra pagrįstas, beveik niekas neabejoja, kad pats terminas turi apibrėžtą prasmę, išreiškia kilnų idealą ir atkreipia dėmesį į rimtas esamos visuomeninės tvarkos ydas, kurias būtina kuo skubiausiai taisyti. Dar visai neseniai būtų buvęs bergždžias užsiėmimas daugybėje literatūros ieškoti kokio nors suprantamo to termino apibrėžimo, tačiau dabar atrodo, kad nei paprastiems žmonėms, nei intelektualams nekyla abejonių, kad toji frazė yra aiškiai apibrėžta ir suprantama.

Tačiau beveik visuotinis tam tikro įsitikinimo pripažinimas neįrodo, kad jis pagrįstas ar net prasmingas – ne daugiau nei visuotinis tikėjimas raganomis bei šmėklomis galėjo pagrįsti jų buvimą. „Socialinio teisingumo" atveju susiduriame su tokia kvazireliginio prietaro atmaina, kurią turėtume palikti šventoje ramybėje, jeigu ji teiktų vien palaimą ją išpažįstantiems, tačiau su ja turime kovoti, kai ji tampa dingstimi prievartauti kitus žmones. O vyraujantis įsitikinimas „socialiniu teisingumu" dabar yra turbūt rimčiausia grėsmė daugumai kitų laisvos civilizacijos vertybių.

Nežinia, ar Edwardas Gibbonas buvo teisus, tačiau neabejotina, kad tam tikri moraliniai ir religiniai įsitikinimai gali sunaikinti civilizaciją ir kad ten, kur tokios doktrinos paplinta, ne tik patys švenčiausi įsitikinimai, bet ir garbingiausi moralės mokytojai, kartais net šventuoliai, kurių nesavanaudiškumu negalima abejoti, gali tapti rimtu pavojumi vertybėms, kurias tie patys žmonės laiko nepajudinamomis.

Atrodo, vyrauja įsitikinimas, kad „socialinis teisingumas" tėra nauja moralinė vertybė, kurią turime pridėti prie vertybių, kurias nuo seno pripažįstame ir kad ji nesunkiai gali būti įkomponuota į esamų moralių taisyklių sistemą. Nepakankamai suvokiamas dalykas yra tai, kad norint suteikti šiai frazei apibrėžtą prasmę reikės visiškai pakeisti visuomeninės tvarkos pobūdį

ir kad kai kurios iš vertybių, kuriomis ji buvo grindžiama, turės būti paaukotos. Būtent šis mūsų visuomenės pakeitimas fundamentaliai kitokio tipo visuomene dabar vyksta pamažėle ir todėl nesusivokiant, į kur jis neišvengiamai veda. Būtent dėl įsitikinimo, kad šitaip galima būtų pasiekti „socialinį teisingumą", žmonės valdžiai į rankas įdavė tokias galias, kurių ji dabar nepajėgi išsižadėti nuolat gausėjant reikalavimams, keliamiems atskirų interesų grupių „socialinio teisingumo" sezamui.

Esu įsitikinęs, jog galiausiai bus suprasta, kad „socialinis teisingumas" tėra miražas, suviliojęs žmones išsižadėti daugelio vertybių, kurios praeityje įkvėpė civilizacijos kilimą – tai tėra mėginimas patenkinti geismą, paveldėtą iš mažų grupių tradicijų, neturinčių prasmės laisvų žmonių Didžiojoje visuomenėje. Deja, šiam miglotam geismui, tapusiam vienu stipriausių akstinų geros valios žmonių veiklumui, lemta būti ne tik nuviltam. Žinoma, liūdna jau ir tai. Tačiau kaip ir kitais atvejais mėginant pasiekti nepasiekiamybę, šis geismas taip pat sukels labai nepageidaujamų padarinių ir, konkrečiai, jis sunaikins asmens laisvę – būtinąją sąlygą, kuriai esant tik ir gali klestėti tradicinės moralinės vertybės.

Teisingumo sąvoka netaikytina spontaninių procesų rezultatams

Dabar mums būtina aiškiai atskirti du visiškai skirtingus klausimus, kurie kyla „socialiniam teisingumui" rinkos sąlygomis.

Pirma, ar rinka grindžiamoje ekonomikoje „socialinio teisingumo" sąvoka turi kokią nors prasmę arba turinį?

Antra, ar įmanoma išsaugoti rinką jai primetus („socialinio teisingumo" ar kitokiais sumetimais) tam tikrą pajamų paskirstymo schemą, grindžiamą atskirų individų arba jų grupių indėlio ar poreikių vertinimu, kurį atliktų ir realizuotų tam tikra valdžia?

Atsakymas į kiekvieną iš šių klausimų yra griežtas „ne".

Būtent visuotinis įsitikinimas „socialinio teisingumo" sąvokos pagrįstumu kiekvieną šiuolaikinę visuomenę skatina vis didesnėmis pastangomis spręsti antrąją problemą; dėl to susiklosto savotiška saviakceleracijos tendencija: kuo labiau individų arba grupių padėtis darosi priklausoma nuo valdžios veiksmų, tuo labiau jos reikalauja, kad valdžia įgyvendintų vienokią ar kitokią paskirstomojo teisingumo schemą, o kuo labiau valdžia mėgina realizuoti kokią nors geidžiamą paskirstymo schemą, tuo labiau ji turi kontroliuoti skirtingų individų bei grupių padėtį. Kol tikėjimas „socialiniu teisingumu" valdo politinį veiksmą, vykstant šiam procesui neišvengiamai bus žengiama link totalitarinės sistemos.

Iš pradžių susikaupkime prie termino „socialinis teisingumas" prasmės, tiksliau – prie jos nebuvimo, ir tik vėliau panagrinėsime tuos padarinius visuomenės struktūrai, kuriuos sukelia *bet kokie* mėginimai primesti jai išankstinę paskirstymo schemą.

Daugeliui žmonių teiginys, jog laisvoje visuomenėje (kitaip nei bet kurioje prievartinėje organizacijoje) socialinio teisingumo sąvoka yra visiškai tuščia ir beprasmiška, veikiausiai pasirodys tiesiog neįtikėtinas. Argi nesame nuolat skaudinami, kai matome, kaip neteisingai gyvenimas elgiasi su kai kuriais žmonėmis arba kai matome, kaip kenčia geri ir klesti blogi žmonės? Ir argi mūsų neapima savotiškas dermės jausmas, kai patiriame, jog atlygis atitinka įdėtas pastangas arba sudėtas aukas?

Pirmoji įžvalga, kuri turėtų sukelti abejonių šiuo įsitikinimu, yra ta, kad patiriame tokius pat jausmus skirtingų likimų žmonėms, kur to skirtumo akivaizdžiai nelemia jokia žmogiškoji valia ir kur būtų absurdiška patį likimą kaltinti neteisingumu. Ir vis dėlto mes kalbame apie neteisingumą matydami, kaip nesėkmių lavina užgriūna vieną šeimą, o kitą nuolat lydi vien sėkmė, kai pagirtinos pastangos žlunga dėl kokio nors nelemto

atsitiktinumo, ir ypač tada, kai iš daugelio žmonių, kurių pastangos mums atrodo vienodai vertingos, vieni susilaukia didžiausios sėkmės, o kiti patiria visišką žlugimą. Tikra tragedija matyti, kaip žlunga didžiausios tėvų pastangos išauklėti savo vaikus arba nutrūksta jauno žmogaus karjera, arba veltui nueina tyrinėtojo ir mokslininko pastangos patraukti dėmesį savo atradimais. Mes protestuojame prieš tokį likimą net nežinodami, ką galėtume dėl jo kaltinti ir kaip galėtume tokioms nesėkmėms užkirsti kelią.

Panašų neteisingumo pojūtį mumyse sukelia materialių gėrybių paskirstymas laisvų žmonių visuomenėje. Nors šiuo atveju esame mažiau linkę jį priskirti sau, mūsų skundimasis rinkos padarinių neteisingumu faktiškai nereiškia, kad skundžiamės kurio nors individo neteisingu elgesiu; nėra atsakymo į klausimą, *kas* elgėsi neteisingai. Visuomenė tapo ta naująja dievybe, kuriai reiškiame savo nuoskaudas ir iš kurios reikalaujame žalos atlyginimo, kai ji nepatenkina jos sukurtų lūkesčių. Tokiu atveju nėra jokio individo ar žmonių grupės, kurią nesėkmės ištiktasis galėtų pagrįstai apkaltinti; ir nėra jokių teisingo individų elgesio taisyklių, kurios garantuotų egzistuojančią tvarką ir kartu užkirstų kelią tokioms nesėkmėms.

Vienintelis kaltinimas, kuris slypi už tokio skundimosi, yra tai, kad toleruojame sistemą, kurioje kiekvienam leidžiama pačiam pasirinkti savo veiklą ir kurioje todėl niekas negali turėti nei galios, nei pareigos pasirūpinti tuo, kad mūsų veiklos rezultatai atitiktų mūsų norus. Sistemoje, kurioje kiekvienam leista naudotis savo žiniomis savo paties tikslams[9], „socialinio teisingumo" sąvoka yra visiškai tuščia ir beprasmė, nes čia niekas negali nei nustatyti santykinių įvairių žmonių pajamų, nei garantuoti, kad jos visai nepriklausytų nuo atsitiktinių veiksnių. „Socialinis teisingumas" gali turėti prasmę tik reguliuojamoje, arba „komandinėje" ekonomikoje (pavyzdžiui, kariuomenėje), kur individams įsakoma, kas jiems privalu daryti; ir visos „so-

cialinio teisingumo" koncepcijos gali būti realizuojamos tik tokio centralizuoto valdymo sistemoje. Šio pobūdžio sistema suponuoja, kad žmonės vadovaujasi specifiniais įsakais, o ne teisingo individualaus elgesio taisyklėmis. Tiesą sakant, jokia teisingo individualaus elgesio taisyklių sistema, vadinasi ir jokia laisva individų veikla negalėtų duoti rezultato, kuris patenkintų kurį nors paskirstomojo teisingumo principą.

Žinoma, neklystame jausdami, kad laisvos visuomenės procesų padariniai įvairiems individams nepasiskirsto pagal kokį nors atpažįstamą teisingumo principą. Klystame tik tada, kai iš to darome išvadą, jog jie prieštarauja teisingumui ar kad kažkas dėl jų kaltas. Laisvoje visuomenėje, kur įvairių individų ir grupių padėtis nėra kieno nors sumanymo rezultatas (ir negalėtų toks būti, jeigu joje vadovaujamasi bendrais principais), pajamų arba atlygio skirtumai paprasčiausiai negali būti apibūdinami kaip teisingi ar neteisingi. Be abejo, gali būti individualių veiksmų, kuriais siekiama paveikti konkrečias pajamas ar atlygį ir kurie gali būti teisingi arba neteisingi. Tačiau nėra jokių individualaus elgesio principų, kurie sukurtų tokią paskirstymo schemą, kurią pačią savaime galima būtų vadinti teisinga, tad ir joks individas negali žinoti, ką jam privalu daryti, kad kiti jo visuomenės nariai gautų teisingas pajamas.

Ekonominio lošimo, kur teisingumo sąvoka taikoma tik lošėjams, bet ne rezultatams, prasmė

Jau matėme, kad teisingumas yra žmogiškojo elgesio atributas, kurio išmokome reikalauti todėl, kad tam tikro pobūdžio elgesys padeda klostytis ir išsilaikyti gėrybinei veiksmų tvarkai. Tad teisingumo atributas gali būti priskiriamas numatomiems žmogaus veiksmų rezultatams, bet ne tokioms aplinkybėms, kurių nelemia jokių žmonių sprendimai. Teisingumas reikalauja, kad „traktuojant" kitą asmenį ar asmenis, t.y. vei-

kiant taip, kad tai gali atsiliepti kitų asmenų gerovei, būtų laikomasi tam tikrų bendrų elgesio taisyklių. Akivaizdu, kad toks reikalavimas netaikytinas būdui, kuriuo beasmenis rinkos procesas skirsto gėrybes bei paslaugas atskiriems žmonėms: jis nelaikytinas teisingu ar neteisingu, nes jo rezultatų nėra nei siekiama, nei jie yra numatomi ir priklauso nuo daugybės aplinkybių, kurių visuma nėra žinoma jokiam individui. Žinoma, individų elgesys tame procese gali būti teisingas arba neteisingas; ir kadangi jų visiškai teisingi veiksmai turės nesiektų ir nenumatytų padarinių kitiems, šie padariniai nelaikytini teisingais ar neteisingais.

Šios procedūros sutinkame laikytis ir reikalaujame, kad būtų laikomasi bendrų elgesio taisyklių, kurios smarkiai padidino visų galimybes tenkinti savo norus, tačiau už tai visi individai ir grupės turi mokėti galimos nepelnytos nesėkmės kainą. Pripažinus šią procedūrą skirtingų individų ir grupių pajamos, arba atlygis, nustoja priklausyti nuo kieno nors sąmoningos kontrolės. Tai vienintelė procedūra, iki šiol atrasta, leidžianti informaciją, išsklaidytą tarp milijonų žmonių, efektyviai išnaudoti visų labui – ir išnaudoti visiems garantuojant asmens laisvę, kuri etikos požiūriu vertinga pati savaime. Toji procedūra niekada nebuvo „projektuota", nors kartą atradę, kaip ji didina žmonių efektyvumą grupėse, kuriose ji susiklosto, pamažu išmokome ją tobulinti.

Kaip suprato Adamas Smithas (o iki jo, matyt, jau antikos stoikai)[10], ši procedūra visais svarbiais požiūriais (išskyrus tą, kad ji paprastai nėra vien laisvalaikio malonumo dalykas) yra visiškai analogiška lošimui, kuriame sėkmę lemia iš dalies sugebėjimai, iš dalies – atsitiktinumas. Vėliau ją apibūdinsime kaip katalaktikos lošimą. Kaip ir visi lošimai, ji vyksta pagal taisykles, reguliuojančias individualių dalyvių, su jų skirtingais tikslais, sugebėjimais bei žiniomis, veiksmus; todėl jos rezultatas bus nenumatomas, ir nuolat bus laimėtojų bei pralaimė-

tojų. Nors, kaip ir lošime, pagrįstai reikalaujame, kad ji vyktų sąžiningai ir kad niekas nesukčiautų, būtų beprasmiška reikalauti, kad jos rezultatai skirtingiems dalyviams būtų teisingi. Juos neišvengiamai lems iš dalies sugebėjimai, iš dalies – laimė. Aplinkybės, kurios asmens paslaugas daro daugiau ar mažiau vertingomis kitiems jo visuomenės nariams arba jį verčia keisti savo pastangų kryptį, dažnai nėra jokio žmogaus sumanymo ar numatymo dalykas.

Tolesniame skyriuje turėsime grįžti prie klausimo, kokią prasmę turi ši atradimo procedūra – būtent taip galima apibūdinti konkurencinį lošimą rinkoje. Čia svarbu tik pabrėžti, kad procedūros, kur naudojama daugiau informacijos nei jos gali turėti bet kuris atskiras individas ar agentūra, rezultatai atskiriems individams bei grupėms negali būti numatomi ir todėl jie dažnai skiriasi nuo vilčių bei siekių, lėmusių pastangų kryptį bei intensyvumą; ir kad galime efektyviai išnaudoti šias išsklaidytas žinias, tik jeigu (kaip vienas iš pirmųjų aiškiai pamatė Adamas Smithas)[11] leidžiame veikti neigiamo atgalinio ryšio principui, kuris reiškia, jog kai kam tenka patirti nepelnytų nusivylimų.

Vėliau taip pat matysime, jog kainų, tad ir įvairių individų bei grupių pajamų skirtingumo reikšmę rinkos tvarkai pirmiausia lemia ne kainų padariniai jas gaunantiems, bet jų padariniai tiems, kuriems jos tarnauja kaip signalas keisti savo pastangų kryptį. Kainų funkcija – ne tiek atlyginti žmonėms už tai, ką jie *padarė*, kiek juos informuoti apie tai, ką jie, siekdami savo ir kartu bendros naudos, *turi daryti*. Matysime taip pat, jog tam, kad išliktų reikiamos paskatos pokyčiams, būtiniems rinkos tvarkai išlikti, dažnai bus neišvengiama, kad atlygis už žmonių pastangas *neatitiks* pripažintų jų nuopelnų, – jis veikiau turės jiems parodyti, jog nepaisant savo didžiausių pastangų ir dėl priežasčių, kurių jie negalėjo žinoti, jų pastangoms lemta būti daugiau arba mažiau sėkmingesnėms, negu jie turėjo pagrindo

tikėtis. Spontaninės tvarkos sąlygomis klausimas, ar individas tinkamai veikia, negali visada būti vien jo nuopelno klausimas, nes jis sprendžiamas nepriklausomai nuo to, ką tas individas privalėjo ar galėjo žinoti apie jos tinkamumą.

Žodžiu, žmonėms gali būti leista patiems spręsti, kuo jiems užsiimti, tik jeigu atlygis, kurio jie gali tikėtis, atitinka jų paslaugų vertę tiems visuomenės nariams, kurie jas gauna; ir *ši jų paslaugų vertė tiems žmonėms dažnai neturės jokio ryšio su jų asmeniniais nuopelnais ar poreikiais.* Atlygis už nuopelnus ir nurodymas, ką individas turi daryti tiek savo paties, tiek ir kitų interesų labui – tai skirtingi dalykai. Geriausią atlygį garantuoja ne geri ketinimai ar poreikiai, bet darymas to, kas faktiškai suteikia daugiausia naudos kitiems, nepaisant to darymo motyvų. Iš tų, kurie mėgino įkopti į Everestą arba pasiekti Mėnulį, šloviname ne tuos, kurie tam skyrė daugiausia pastangų, o tuos, kurie ten pateko pirmieji.

Nesugebėjimas suprasti, jog šiame kontekste beprasmiška kalbėti apie rezultatų teisingumą ar neteisingumą, iš dalies paaiškinamas termino „paskirstymas" (*distribution*) konotacijomis, kurios klaidinančiai sugestionuoja paskirstymo veikla užsiimantį agentą, nuo kurio valios ar pasirinkimo priklauso santykinė įvairių asmenų ar grupių padėtis[12]. Tačiau, žinoma, čia nėra tokio agento, ir mes leidžiame beasmeniam procesui lemti gėrybių pasiskirstymą būtent todėl, kad taip leidžiame klostytis santykinių kainų struktūrai, apibrėžiančiai bendrojo produkto dydį bei struktūrą ir garantuojančiai, jog kiekvienam individui tenkanti jo dalis, nulemta atsitiktinumo ar sugebėjimų, bus didžiausia, kokią tik galime pasiekti.

Čia mums netikslinga gilintis į sugebėjimų ir atsitiktinumo santykinę reikšmę santykinių pajamų determinacijos procese. Ji, žinoma, labai skirsis priklausomai nuo verslo pobūdžio, vietos ir laiko aplinkybių ir ypač nuo visuomenės konkurencingumo bei verslumo lygio. Apskritai manau, kad nors kiekviename

atskirame versle arba profesijoje atitikimas tarp individualių sugebėjimų ir verslo sėkmės yra didesnis nei paprastai pripažįstama, santykinę visų tam tikro verslo ar profesijos narių padėtį dažniau veikia aplinkybės, kurių jie negali kontroliuoti ar žinoti. (Tai gali būti viena iš priežasčių, kodėl vadinamasis „socialinis" neteisingumas paprastai laikomas didesniu esamos tvarkos trūkumu negu individų nesėkmės.)[13] Tačiau svarbiausias dalykas nėra tai, kad kainų mechanizmas daugmaž užtikrina atlygio atitikimą sugebėjimus bei pastangas, o tai, kad net ten, kur aiškiai matome didžiulę laimingo atsitiktinumo reikšmę ir negalime suprasti, kodėl laimė nuolat šypsosi vieniems, o ne kitiems, bendro intereso labui vis dėlto svarbu laikytis prielaidos, kad kai kurių žmonių sėkmė praeityje didina tikimybę, kad ji juos lydės ir ateityje, ir kad todėl verta šiuos žmones skatinti tęsti savo pastangas.

Tariamoji tikėjimo atlygio teisingumu būtinybė

Pasak vieno gana įtakingo argumento, žmonės net su didele materialios padėties nelygybe susitaiko tik tuo atveju, jeigu mano, kad skirtingi individai gauna maždaug tiek, kiek nusipelno, ir jie rinkos tvarką palaiko tik todėl ir tik tol, kol tiki, jog atlygio skirtumai daugiau ar mažiau atitinka nuopelnų skirtumus, – tad laisvos visuomenės išlikimas remiasi įsitikinimu, jog tam tikras „socialinis teisingumas" vis dėlto galioja[14]. Tačiau rinkos tvarka klostėsi ne tokių įsitikinimų pagrindu ir iš pradžių ji nebuvo grindžiama tokiais argumentais. Rinkos tvarka galėjo paplisti (pirmieji jos ūgliai nuvyto viduramžiais ir iš dalies buvo sunaikinti valdžios įvestų apribojimų) tik tada, kai po tūkstantmečius trukusių bergždžių pastangų išsiaiškinti, kas yra teisingos kainos arba teisingi atlygiai, vėlyvieji scholastai visas jas atmetė kaip tuščią formalizmą ir iškėlė idėją, jog kainos, kurios klostosi mainų pusėms teisingai elgiantis rinkoje, t.y. konku-

rencinės kainos, kurios klostosi be apgaulės, monopolio ir prievartos, tenkina visus galimus teisingumo reikalavimus[15]. Būtent šia tradicija remdamasis Johnas Locke'as bei jo bendraamžiai iškėlė klasikinę liberaliąją teisingumo koncepciją, kurios požiūriu, kaip buvo taikliai pastebėta, teisinga arba neteisinga gali būti tik tai, „kokiu būdu vyksta konkurencija, o ne tai, kokie yra jos rezultatai"[16].

Neabejotina tiesa, kad ypač tarp sėkmingiausiai veikusių rinkos tvarkos sąlygomis įsivyravo stiprus tikėjimas individualaus verslo moraliniu pagrįstumu ir kad jau po to, kai pamatiniai tokios tvarkos principai buvo nuodugniai išdėstyti ir įteisinti katalikų moralės filosofų, tas tikėjimas anglosaksų pasaulyje susilaukė stiprios kalvinizmo doktrinos paramos. Ir išties svarbu, kad rinkos tvarkos (arba laisvojo verslo visuomenėje, klaidinančiai vadinamoje „kapitalizmu") sąlygomis individai būtų įsitikinę, jog jų gerovė visų pirma priklauso nuo jų pačių sprendimų ir pastangų. Tiesą sakant, vargiai ar kokia nors kita aplinkybė suteikia individui daugiau energijos ir sumanumo galių negu įsitikinimas, jog būtent nuo jo paties daugiausia priklauso jo siekių sėkmė ir nesėkmė. Šį įsitikinimą dažnai skatina švietimas bei vyraujanti viešoji nuomonė – ir jis neblogai pasitarnauja tai visuomenei, kurioje įsivyrauja, nes dauguma jos narių turi naudos iš materialinės bei moralinės pažangos, generuojamos tokiu tikėjimu besivadovaujančių individų. Tačiau taip pat neabejotina ir tai, jog perdėtas tikėjimas šia bendrybe skatina tuos, kurie patiria nesėkmę, nors save laiko (galbūt net pagrįstai) ne mažiau gabiais, traktuoti ją kaip provokacinį pasityčiojimą.

Deja, ypač Jungtinėse Valstijose tokie populiarūs autoriai kaip Samuelis Smilesas ir Horatio Algeris, o vėliau ir sociologas W. G. Sumneris gynė laisvos verslininkystės sistemą dėl to, kad ji visada atlygina pagal nuopelnus; tačiau rinkos tvarkos ateičiai nieko gera nežada tai, kad šio pobūdžio idėjos li-

ko vieninteliai plačiajai visuomenei suprantami argumentai jos naudai. Tapusios verslininko savigarbos pagrindu jos dažnai jam suteikia savimanos aurą, kuri toli gražu neprisideda prie jo populiarumo.

Tad susiduriame su rimta dilema – ar jaunuomenei reikėtų diegti įsitikinimą, jog sėkmę garantuoja atkaklios pastangos, ar veikiau reikėtų pabrėžti tą neišvengiamą faktą, jog sėkmė nebūtinai lydi verčiausius žmones; kitaip sakant, ar turime leisti įsivyrauti pažiūroms tų grupių, kurios perdėtai tiki gabiųjų ir darbščiųjų sėkme ir dėl to daug pasitarnauja likusiai visuomenei, ar išsižadėjus tokių, tik iš dalies teisingų pažiūrų, dauguma žmonių toleruotų tą pajamų skirtingumą, kurį iš dalies lemia asmens pastangos, bet veikia ir grynas atsitiktinumas.

Tariamoji „visuomeninė vertė"

Bergždžios viduramžių pastangos rasti teisingas kainas bei teisingus atlyginimus, kurios galiausiai buvo nutrauktos supratus, jog teisinga gali būti laikoma tik „natūrali" kaina, susiklosčiusi konkurencinėje rinkoje, kur ji priklauso ne nuo kokių nors žmogiškųjų įstatymų ar įsakų, bet nuo daugybės įvairiausių aplinkybių, kurias iš anksto galėtų žinoti nebent Dievas[17], – šios pastangos vis dėlto nebuvo paskutinis mėginimas rasti šį filosofinį akmenį. Jos atgimė moderniaisiais laikais ne tik kaip bendri „socialinio teisingumo" reikalavimai, bet ir kaip atkaklios, nors tokios pat bergždžios, pastangos rasti teisingumo kriterijus sprendžiant darbo atlyginimo ginčus. Beveik šimtmetį trukę daugelio iškilių vyrų ir moterų mėginimai įvairiuose pasaulio kraštuose rasti principus, pagal kuriuos būtų galima nustatyti teisingą atlyginimų dydį nesukūrė, kaip dauguma jų pripažįsta, jokios taisyklės, kuria galima būtų pasiremti[18]. Tad gana keista, kai pamatai, jog toks patyręs arbitras kaip ledi Wootton, pripažindama, jog arbitrai „sprendžia neišsprendžiamą problemą mė-

gindami rasti teisingumą etiniame vakuume", nes „šiame kontekste niekas nežino, kas yra teisingumas", vis dėlto daro išvadą, jog tuos kriterijus turi nustatyti įstatymas, ir ji reikalauja, kad visų atlyginimų bei pajamų dydis būtų nustatomas politiniu sprendimu[19]. Turbūt neįmanoma nusivažiuoti toliau nei iliuzija, jog Parlamentas gali nustatyti teisingumą, ir netikiu, kad autorė išties norėtų ginti čia implikuojamą kraupų principą, kad visus atlyginimus privalo nustatyti valdžia.

Idėja, kad teisingumo ir neteisingumo kategorijos gali būti prasmingai taikomos rinkoje besiklostantiems atlyginimams, turi dar vieną šaltinį. Turiu omeny idėją, kad įvairios paslaugos turi apibrėžtą ir patikrinamą „vertę visuomenei" ir kad faktinis atlyginimas už jas paprastai skiriasi nuo tos vertės. Tačiau nors „visuomeninės vertės" sąvoka kartais neapdairiai vartojama net ekonomistų, griežtai kalbant nėra tokio dalyko kaip „vertė visuomenei", ir pati ši frazė, kaip ir terminas „socialinis teisingumas", implikuoja savotišką antropomorfizmą arba visuomenės suasmeninimą. Paslaugos gali turėti vertę tik konkretiems žmonėms (arba organizacijai), ir kiekviena konkreti paslauga turės labai skirtingą vertę skirtingiems tos pačios visuomenės nariams. Traktuoti jas kitaip, reiškia žvelgti į visuomenę ne kaip į spontaninę laisvų žmonių tvarką, bet kaip į organizaciją, kurios nariai verčiami tarnauti bendrai tikslų hierarchijai, o tai neišvengiamai būtų totalitarinė sistema, kurioje individo laisvei nebūtų vietos.

Dažnai knieti kalbėti apie žmogaus „vertę visuomenei", o ne apie jo vertę kitiems jo visuomenės nariams, tačiau tokia kalbėsena labai klaidina. Pavyzdžiui, jeigu žmogus, aprūpindamas degtukais milijonus kitų žmonių gauna 200 tūkstančių dolerių metinių pajamų, tai ar jo vertė „visuomenei" didesnė nei to žmogaus, kuris skleidžia išmintį arba rafinuotą skonį keletui tūkstančių žmonių ir taip per metus užsidirba 20 tūkstančių dolerių? Net Bethoveno sonatos atlikimas, Leonardo piešinys ar

Šekspyro drama turi vertę ne „visuomenei", o tik tiems, kurie šiuos dalykus išmano ir vertina. Vargu ar galima prasmingai teigti, jog boksininkas ar populiarus dainininkas daugiau vertas visuomenei negu virtuozas violončelistas ar baleto šokėjas, nors pirmieji teikia paslaugas milijonams, o pastarieji tik daug mažesnėms grupėms. Reikalo esmė ne ta, kad tikrosios vertės tarpusavyje skiriasi, o ta, kad vertės, kurias skirtingi žmonės teikia įvairioms paslaugoms, nėra bendramatės; visa, ką kalbos apie „visuomeninę vertę" reiškia, tėra tai, kad kai kurie žmonės faktiškai gauna didesnę bendrą pinigų sumą iš didesnio žmonių skaičiaus negu kiti[20].

Pajamos, rinkoje gaunamos skirtingų individų, dažniausiai nepriklauso nuo santykinės jų paslaugų vertės kuriam nors atskiram individui. Žinoma, jeigu tam tikra prekių grupė vartojama tik vieno asmens, jis pirks jų tiek, kad santykinė ribinių, arba paskutiniųjų, jų vienetų vertė prilygs jų santykinėms kainoms; tačiau daugelis prekių nėra vartojamos to paties asmens: antai santykinės kainos prekių, vartojamų tik vyrų, ir prekių, vartojamų tik moterų, neatitiks šių prekių santykinės vertės kuriam nors konkrečiam individui.

Tad pajamas, kurias individai arba jų grupės gauna rinkoje, lemia tai, kokią vertę šioms paslaugoms teikia tie, kurie jas gauna (arba, tiksliau, tie, kurių mažiausia paklausa dar gali būti patenkinta esama pasiūla), o ne kokia nors fiktyvi jų „vertė visuomenei".

Kitas priekaištų šaltinis dėl šio atlygio principo tariamojo neteisingumo yra tas, kad atlygis dažnai būna didesnis už tą, kurio pakaktų suinteresuoti tiekėjui teikti savo paslaugas. Taip yra iš tikrųjų, tačiau ši padėtis būtina tam, kad visi, teikiantys tą pačią paslaugą, gautų tą patį atlyginimą; tam, kad paslauga būtų plėtojama tol, kol jos kaina neviršija jos kaštų; tam, kad kiekvienas norintis ją pirkti arba parduoti pagal esamą jos kainą galėtų tai padaryti. Padarinys yra tai, kad visi, išskyrus ri-

binius pardavėjus, gauna naudos, viršijančios tą naudą, kuri galėtų juos paskatinti teikti šią paslaugą – lygiai taip pat visi, išskyrus ribinius pirkėjus, gauna tai, ką jie perka, už mažesnę kainą nei ta, kurią yra pasirengę mokėti. Tad atlyginimas rinkoje beveik niekada neatrodo teisingas ta prasme, kuria kas nors mėgintų teisingai atsilyginti kitiems už kaštus, patirtus teikiant jam kokią nors paslaugą.

Beje, nagrinėjant skirtingų grupių požiūrį į atlygį už įvairias paslaugas taip pat matyti, jog daugumos žmonių neerzina didesnės kitų žmonių pajamos, išskyrus pajamas, kurios gaunamos iš jiems nesuprantamos arba net kenksminga laikomos veiklos. Man neteko pažinti paprastų žmonių, kuriuos erzintų didžiulės boksininko ar toreodoro, futbolo, kino ar džiazo žvaigždės pajamos – dažnai net atrodo, jog jie patiria malonumą stebėdami tokių figūrų demonstruojamą prabangą bei išlaidumą, prieš kurį blanksta pramonės magnatų ar finansinių šulų išlaidumas. Protestai dėl neteisingumo kyla tada, kai dauguma žmonių nesupranta veiklos naudingumo, ir dažnai dėl to, kad ją klaidingai laiko kenksminga (antipatija „spekuliantui" – kurią paprastai papildo įsitikinimas, jog tik nesąžininga veikla galima įsigyti tiek daug pinigų), ir ypač tada, kai didelės pajamos yra kaupiamos (vėlgi dėl klaidingo įsitikinimo, jog geriau būtų jas išleisti, o ne investuoti). Tačiau, žinoma, sudėtinga šiuolaikinės Didžiosios visuomenės struktūra nustotų funkcionuoti, jeigu kiekvienos veiklos pajamų lygis būtų nustatomas pagal tai, kaip ją vertina dauguma – tiesą sakant, net jeigu jis priklausytų nuo kurio nors atskiro individo supratimo apie visų veiklos rūšių šioje sistemoje santykinę svarbą sistemos funkcionavimui.

Svarbiausia ne tai, kad masės paprastai nežino, kokią vertę žmogaus paslaugos turi kitiems jo visuomenės nariams ir kad būtent jų prietarai neišvengiamai lemtų valdžios sprendimus. Svarbiausia tai, kad niekas tos vertės nežino kitaip kaip tik per rinką. Be abejo, tai, kaip mes vertiname atskiras veiklos rūšis,

dažnai skiriasi nuo to, kaip jas vertina rinka; ir tada aimanuojame dėl tokios padėties neteisingumo. Tačiau jeigu iškeltume klausimą, kokie turėtų būti santykiniai žmonių atlyginimai – kiek turėtų gauti auklė ir skerdikas, šachtininkas ir aukščiausiojo teismo teisėjas, povandenininkas ar šiukšlininkas, naujo verslo organizatorius ir žokėjus, mokesčių inspektorius ir gyvybes gelbstinčių vaistų išradėjas, lėktuvo pilotas ar matematikos profesorius – apeliavimas į „socialinį teisingumą" neduotų mums jokio atsakymo; tad jeigu tą frazę vis dėlto vartojame, tai ne daugiau kaip neargumentuotą insinuaciją, jog kiti privalo su mūsų nuomone sutikti.

Gali būti paprieštarauta, kad nors terminas „socialinis teisingumas" neturi griežtos prasmės, tai nėra lemiamas jo trūkumas, nes padėtis šiuo atveju gali būti panaši į anksčiau aptartąją paprasto teisingumo atveju: galbūt nežinome, kas yra „socialiai teisinga", tačiau visai neblogai žinome, kas yra „socialiai neteisinga"; tad atrasdamai ir nuolat šalindami „socialinį neteisingumą" pamažu artėjame prie „socialinio teisingumo". Tačiau tai neišsprendžia svarbiausios problemos. Negali būti jokio testo, kuris leistų atrasti, kas yra „socialiai neteisinga", nes nėra subjekto, kuris tokį neteisingumą gali vykdyti, ir nėra individualaus elgesio taisyklių, kurių paisymas rinkos sąlygomis garantuotų individams bei grupėms materialią padėtį, kuri kaip tokia (kaip skirtinga nuo ją determinuojančios procedūros) mums atrodytų teisinga[21]. Pati sąvoka priklauso ne klaidos, o beprasmybės kategorijai, panašiai kaip terminas „doras akmuo".

Žodžio „socialinis" prasmė

Siekiant išsiaiškinti „socialinio teisingumo" prasmę, kartais mėginama remtis atributo „socialinis" analize. Deja, mėginimas tokią analizę atlikti taip pat baigiasi painiava, ne mažesne nei toji, kuri gaubia patį „socialinį teisingumą"[22]. Be abejo, iš pra-

džių „socialinis" turėjo aiškią prasmę (analogišką tokiems būdvardžiams kaip „nacionalinis", „gentinis" arba „organizacinis") išreikšdamas vienokią ar kitokią struktūrinę ar funkcinę visuomenės charakteristiką. Šia prasme teisingumas yra akivaizdžiai socialinis reiškinys, tad prie šio daiktavardžio prijungę būdvardį „socialinis", gauname gryną pleonazmą[23], panašų į „socialinę kalbą"; tiesa, iš pradžių kartais jis būdavo vartojamas vyraujančias teisingumo idėjas siekiant atskirti nuo atskirų asmenų ar grupių išpažįstamų idėjų.

Tačiau „socialinis teisingumas", kaip jis vartojamas šiandien, nėra „socialinis" ta prasme, kuria kalbama apie „socialines normas" – tai nėra nei tam tikra individų veiklos praktika, susiklostanti socialinės evoliucijos eigoje, nei socialinio proceso produktas, o veikiau konstruktas, kurį mėginama primesti visuomenei. Būdvardyje „socialinis" implikuota nuoroda į visą visuomenę arba į visų jos narių interesus leido šiam žodžiui pamažu įgyti moralinio vertingumo konotacijų. Jį plačiai ėmus vartoti trečiame XIX amžiaus ketvirtyje, buvo apeliuojama į valdančiąsias klases jas raginant labiau pasirūpinti nepasiturinčiųjų masėmis, į kurių interesus iki tol nebuvo reikiamai atsižvelgiama[24]. „Socialinis klausimas" buvo keliamas apeliuojant į aukštesniųjų klasių sąžinę ir raginant prisiimti atsakomybę už apleistųjų visuomenės sluoksnių gerovę, tai buvo tarsi būdas leisti prabilti tiems interesams, kurie tada dar beveik neturėjo jokios įtakos valdžios taryboms. „Socialinė politika" (arba *Sozialpolitik*, kalbant kalba šalies, kuri tuomet buvo šio sąjūdžio priešakyje) tapo pirmuoju politinės darbotvarkės klausimu, svarbiausiuoju visų pažangių ir geravalių žmonių rūpesčiu, o žodis „socialinis" pamažu pradėjo išstumti tokius terminus kaip „etinis" ar net paprasčiausiai „geras".

Iš pradžių pasireiškusi kaip apeliavimas į žmonių sąžinę ir raginimas pasirūpinti varguoliais bei pripažinti juos savo visuomenės nariais, ši idėja laipsniškai pradėjo reikšti reikalavi-

mą, kad „visuomenė" prisiimtų atsakomybę už materialinę visų jos narių padėtį, už tai, kad kiekvienas gautų, kas jam „priklauso". Ji pradėjo implikuoti, jog visuomenės procesai, siekiant konkrečių rezultatų, turi būti sąmoningai valdomi ir, personifikuodama visuomenę, vaizdavo ją kaip sąmoningą subjektą, galintį savo veiksmuose vadovautis moraliniais principais[25]. „Socialinis" vis labiau buvo siejamas su aukščiausia dorybe – išskirtinai gero žmogaus atributu, taip pat su idealu, kuriuo turi vadovautis kolektyvinis veiksmas.

Nors šios raidos procese be galo išsiplėtė termino „socialinis" taikymo sritis, tai jam nesuteikė reikiamos naujos prasmės. Jis netgi beveik visiškai prarado savo pirmykštę aprašomąją reikšmę, ir Amerikos sociologai vietoje jo buvo priversti sukurti naują terminą *„societal"*. Galiausiai susidarė situacija, kai „socialinis" faktiškai gali būti vartojamas bet kokiam veiksmui norint jį pavaizduoti kaip visuomeniškai naudingą, ir kartu jis ėmė funkcionuoti taip, kad panaikina bet kurio termino, prie kurio jungiamas, prasmės apibrėžtumą. Tokių junginių pavyzdžiu gali būti ne tik „socialinis teisingumas", bet ir „socialinė demokratija", „socialinė rinkos ekonomika"[26] ar „socialinė teisinė valstybė" (vokiškai *sozialer Rechtstaat*). „Teisingumas", „demokratija", „rinkos ekonomika" ar *Rechtstaat* patys savaime turi visiškai aiškią prasmę, tačiau prie jų prijungus būdvardį „socialinis" jie netenka beveik viso prasmės apibrėžtumo. Tiesą sakant, šis žodis tapo vienu svarbiausiu painiavos politiniame diskurse šaltiniu, ir vargu ar jau įmanoma atkurti kokį nors prasmingą jo vartojimo būdą.

Turbūt nėra ribų kalbos logikos laužymui, kai jis tarnauja kokio nors idealo propagavimui, tad „socialinio teisingumo" pavyzdys neseniai leido gimti frazei „globalinis teisingumas"! Jo priešybė „globalinis neteisingumas" ekumeniniame Amerikos religinių vadų susitikime buvo apibrėžtas kaip tas neteisingumas, kurį „apibūdina nuodėmės matmuo ekonominėse, so-

cialinėse, lyčių bei klasinėse globalinės visuomenės struktūrose"[27]! Atrodo, jog įsitikinimas savo teisuoliškumu labiau nei bet kuri kita priežastis skatina netvarkingą mąstymą ir net intelektinį nesąžiningumą.

„Socialinis teisingumas" ir lygybė

Labiausiai įprasti mėginimai suteikti „socialinio teisingumo" sąvokai apibrėžtą prasmę remiasi egalitarizmo argumentu, esą kiekvienas nukrypimas nuo materialios visų lygybės turi būti teisinamas kokiu nors pripažintu bendru interesu, kuriam tokia nelygybė pasitarnauja[28]. Argumentas grindžiamas tariama analogija su situacija, kur žmogiškasis agentas dalija visiems atlygį ir kur teisingumas išties gali reikalauti, kad šie atlygiai būtų nustatomi pagal pripažintą bendrąją taisyklę. Tačiau pajamos rinkos sistemoje, nors žmonės yra linkę jas traktuoti kaip atlygį, neatlieka atlygio funkcijos. Jų tikslas (jei galima vartoti šį terminą kalbant apie vaidmenį, kuris nebuvo sukurtas, o atsirado dėl to, kad lengvino žmogiškąsias pastangas, žmonėms dažniausiai nesuvokiant, kokiu būdu tai vyksta) – veikiau parodyti žmonėms, ką jie turi daryti, kad išliktų toji tvarka, kuria jie visi kliaunasi. Žinoma, kainas, rinkoje mokamas už įvairias darbo paslaugas bei už kitus gamybos veiksnius, kad individų pastangos būtų suderintos tarpusavyje, veikia pastangų, darbštumo, įgūdžių, poreikių ir panašūs veiksniai, tačiau jų negali determinuoti kuris nors vienas iš jų; o teisingumo sąvokos taikymas paprasčiausiai neturi prasmės[29], jeigu kalbame apie dydį, kurį determinuoja ne kieno nors noras ar valia, bet įvairiausios aplinkybės, kurių visumos niekas nežino.

Teiginys, kad bet kokia pajamų nelygybė turi būti teisinama atitinkama nuopelnų nelygybe, tikrai nebūtų laikomas akivaizdžia tiesa fermerių, pirklių ar amatininkų visuomenėje, t.y. ten, kur aiškiai matyti, jog sėkmė ir nesėkmė tik iš dalies priklauso

nuo sugebėjimų ir darbštumo, iš dalies ją lemia grynas atsitiktinumas, kuris gali užklupti kiekvieną, nors, žinoma, net tokiose visuomenėse žmonės skųsdavosi Dievui arba apvaizdai savo likimo neteisingumu. Ir nors žmonės nenoriai susitaiko su faktu, kad jų pajamos iš dalies priklauso nuo gryno atsitiktinumo, tokia padėtis būtina tam, kad rinkos tvarka greitai galėtų prisitaikyti prie neišvengiamų ir nenumatomų pokyčių ir kad individai galėtų patys spręsti, ką jiems daryti. Dabar vyraujanti nuostata galėjo atsirasti tik tokioje visuomenėje, kur daugelis jos narių dirba organizacijose ir gauna sutartą atlyginimą už išdirbtą laiką. Tokioje visuomenėje skirtingi žmonių likimai bus aiškinami ne kaip beasmenio mechanizmo, orientuojančio žmonių pastangas, funkcionavimo padarinys, bet kaip kokios nors žmogiškosios galios, privalančios gėrybes skirstyti pagal nuopelnus, sprendimo rezultatas.

Materialiosios lygybės postulatas būtų natūralus išeities taškas, jeigu skirtingiems individams ar grupėms priklausanti gėrybių dalis iš tiesų būtų nulemiama sąmoningo žmogiškojo sprendimo. Visuomenėje, kur tokia padėtis būtų neginčijamas faktas, teisingumas išties reikalautų, kad priemonių, tenkinančių žmogiškuosius poreikius, paskirstymas būtų vykdomas pagal kokį nors vieningą principą – pagal nuopelnus arba pagal poreikius (arba pagal kokią nors jų kombinaciją) ir kad jeigu tas principas neįteisina vienokios ar kitokios nelygybės, atskiriems individams tenkančios dalys būtų lygios. Vyraujantys materialiosios lygybės reikalavimai bene dažniausiai grindžiami įsitikinimu, jog esama nelygybė yra kieno nors sprendimo padarinys – įsitikinimu, kuris būtų visiškai klaidingas grynosios rinkos sąlygomis ir kuris yra tik iš dalies pagrįstas intervencionistinėje „mišrioje" ekonomikoje, šiandieną egzistuojančioje daugelyje šalių. Savo ruožtu šią, dabar labiausiai paplitusią ekonominės tvarkos formą, daugiausia nulėmė valstybinės priemonės, kurių buvo griebtasi įvykdyti įsivaizduojamo „socialinio teisingumo" reikalavimams.

Kai tenka rinktis tarp tikrosios rinkos tvarkos, kur paskirstymas nevyksta ir negali vykti pagal kokį nors materialaus teisingumo standartą, ir sistemos, kur valdžia naudoja savo galias tokiam standartui įgyvendinti, turime spręsti ne klausimą, ar valdžia privalo naudoti tas galias, kurias ji turi naudoti kiekvienoje sistemoje, o klausimą, ar valdžiai leistina turėti ir naudoti papildomas galias nustatant atskirų visuomenės narių gaunamą gėrybių dalį. Kitaip sakant, „socialinis teisingumas" reikalauja ne vien to, kad valdžia laikytųsi tam tikro bendro principo vykdydama užduotis, jai priklausančias kiekvienoje sistemoje, jis dar reikalauja griebtis papildomos veiklos ir prisiimti naują atsakomybę – žodžiu, kad valdžia pradėtų vykdyti užduotis, nebūtinas teisėtumui ir tvarkai palaikyti bei kai kuriems kolektyviniams poreikiams, kurių rinka netenkina, patenkinti.

Didžioji problema yra ta, ar šis naujasis lygybės reikalavimas neprieštarauja elgesio taisyklių, kurias valdžia privalo palaikyti laisvoje visuomenėje, taikymo visiems lygybei. Juk egzistuoja didelis skirtumas tarp valdžios, kuri savo veikloje visus piliečius traktuoja vienodai pagal tas pačias taisykles, ir valdžios, kuri imasi reikiamų žygių išlyginti (arba padaryti mažiau nelygią) materialiąją piliečių padėtį. Išties gali kilti labai rimtas konfliktas tarp šių dviejų tikslų. Kadangi žmonės skirsis daugeliu savo atributų, kurių valdžia negali pakeisti, siekdama jiems garantuoti tą pačią materialiąją padėtį, valdžia turės juos traktuoti labai skirtingai. Norėdama garantuoti tą pačią materialiąją padėtį žmonėms, kurie smarkiai skiriasi savo energingumu, sumanumu, įgūdžiais, žiniomis bei atkaklumu, taip pat savo fizine bei socialine aplinka, valdžia turėtų juos traktuoti labai nelygiai ir mėginti kompensuoti tuos jų trūkumus ar negalias, kurių ji negali tiesiogiai pakeisti. Kita vertus, lygybė paslaugų, kurias valdžia galėtų parūpinti visiems, akivaizdžiai vestų prie piliečių materialinės nelygybės.

Tačiau tai nėra vienintelė ar net svarbiausia priežastis, kodėl valdžia, siekianti garantuoti savo piliečiams vienodą materialinę padėtį (ar kokią nors kitą konkrečią materialinių gėrybių paskirstymo schemą), turėtų juos traktuoti labai nevienodai. Taip elgtis ji būtų priversta, nes tokioje sistemoje jai tektų nurodinėti, ką žmonės turi daryti. Jeigu pajamos, kurių individas gali tikėtis, nustoja rodyti, kaip savo pastangas kreipti didžiausios paklausos linkme, jeigu jos pradeda atspindėti ne tų paslaugų vertę kitiems visuomenės nariams, o tariamus to individo moralinius nuopelnus, jos praranda tą orientavimo funkciją, kurią turi rinkoje, ir, vadinasi, šią funkciją turės pakeisti ir atstoti nurodinėjančios valdžios įsakai. Tačiau spręsdama, kokias užduotis derėtų skirti įvairioms grupėms ar individams, centrinio planavimo įstaiga turėtų vadovautis vien efektyvumo sumetimais ir, norėdama pasiekti savo tikslų, ji turėtų jiems nustatyti labai skirtingas pareigas bei prievoles. Individai galėtų būti traktuojami pagal vienodas atlygio taisykles, bet ne pagal skirtingus darbus, kuriuos jie būtų verčiami dirbti. Skirdamas žmonėms konkrečius darbus centrinis planavimo organas turės vadovautis efektyvumo, o ne teisingumo ar lygybės principais. Ne mažiau nei rinkos sąlygomis, bendrojo intereso labui individams teks susitaikyti su didele nelygybe – tačiau čia tą nelygybę lems ne individų sąveika beasmeniame procese, o neginčytinas valdžios sprendimas.

Kaip jau aiškėja vis labiau platėjančiose rūpybos politikos (*welfare*) srityse, valdžiai, kuriai paskiriama užduotis individams garantuoti tam tikrus rezultatus, turi būti suteikta iš esmės nevaržoma galia versti individus daryti tai, kas laikoma būtina tokiems rezultatams pasiekti. Visiška žmonių daugumos lygybė gali reikšti tik lygų plačiųjų masių pajungimą elito, tvarkančio jų reikalus, viešpatavimui. Teisių lygybė apribotos valdžios sąlygomis – tai galima ir būtina individo laisvės sąlyga, tačiau materialios lygybės reikalavimą gali patenkinti tik totalitarine galia disponuojanti valdžia[30].

Neklystame manydami, kad laisvos visuomenės ekonominių procesų padariniai atskiriems individams bei grupėms nepasiskirto pagal kokį nors atpažįstamą teisingumo principą, o klystame tada, kai iš to padarome išvadą, jog jie neteisingi ir kad kažkas už juos atsako arba kažkas turi būti dėl jų kaltinamas. Laisvoje visuomenėje, kur skirtingų individų bei grupių padėtis nėra kieno nors sumanymo padarinys (ir kur ji negalėtų būti pakeista pagal kokį nors bendro taikymo principą), pajamų skirtumai negali būti prasmingai apibūdinami kaip teisingi arba neteisingi. Be abejo, yra daugybė individualių veiksmų, kuriais siekiama paveikti konkrečias pajamas, ir tokie veiksmai gali būti neteisingi. Tačiau nėra jokių individualaus elgesio principų, kurie generuotų tokį gėrybių paskirstymo būdą, kuris pats savaime galėtų būti vadinamas teisingu; tad joks individas negali žinoti, ką reikėtų daryti, kad bendrapiliečiams galėtų garantuoti teisingas pajamas.

Visa mūsų moralė – tai individualaus elgesio taisyklių sistema, ir Didžiojoje visuomenėje joks tokiomis taisyklėmis besivadovaujantis elgesys ir jokie jomis besivadovaujančių individų sprendimai negalėtų sukurti rezultatų, kurie mums atrodytų teisingi ta prasme, kuria gali būti teisingos arba neteisingos dalybos – paprasčiausiai todėl, kad tokioje visuomenėje niekas neturi nei galios, nei žinių, kurios jam leistų garantuoti, jog tie, kuriems darys poveikį jo veiksmai, gaus tai, ką, jų supratimu, jiems dera gauti. Kita vertus, jokiam individui, kuriam pagal kokį nors pripažintą „socialinio teisingumo" principą garantuotos pajamos, negalima leisti pačiam spręsti, ką jam daryti – pajamos, parodančios tam tikros rūšies darbo paslaugų paklausą šia prasme negalėtų būti teisingos, nes jų poreikis paprastai priklausytų nuo visiškai nenumatomų veiksnių, o ne nuo jas teikiančių žmonių gerų norų ar pastangų. Ir valdžia, kuri nustatinėtų pajamas mėgindama tokiu būdu apriboti kiekviename darbe dirbančiųjų skaičių įsivaizduojamu būtinu jų kiekiu, ne-

galėtų šių pajamų padaryti „teisingomis", t.y. tokiomis, kurios atitiktų dirbančiųjų nuopelnus, poreikius ar panašius reikalavimus; ji paprasčiausiai turėtų siūlyti tiek, kiek būtina norint pritraukti arba išlaikyti tam tikrą žmonių skaičių tam tikros rūšies veikloje.

„Galimybių lygybė"

Be abejo, negalima nepripažinti, kad esamos rinkos tvarkos sąlygomis dažnai labai skiriasi ne tik įvairių individų rezultatai, bet ir pradiniai jų šansai; tuos šansus nulemia jų fizinė bei socialinė aplinka, kurios jie patys negali kontroliuoti, nors daugelį tos aplinkos aspektų gali pakeisti kai kurie valdžios veiksmai. Lygių galimybių arba lygių starto sąlygų (*Startgerechtigkeit*) reikalavimai pripažįstami ir palaikomi net daugelio tų, kurie šiaip jau yra palankiai nusiteikę laisvosios rinkos atžvilgiu. Iš tiesų, jeigu kalbama apie tas galimybes, kurioms turi įtakos valdžios sprendimai (pavyzdžiui, paskyrimai viešosioms pareigoms ir pan.), tai šis reikalavimas buvo vienas svarbiausių klasikinio liberalizmo reikalavimų, įprastai reiškiamų prancūzų kalbos formuluote *la carrière ouverte aux talents*. Galima taip pat sutikti su idėja, jog valdžia turėtų pasirūpinti vaikų, kurie dar nėra atsakingi piliečiai, lavinimu, nors labai abejotina, ar ji turėtų užsiimti pačiu švietimu.

Tačiau visa tai toli gražu nesukuria realios galimybių lygybės net vienodų sugebėjimų žmonėms. Norėdama tokią lygybę pasiekti ar garantuoti bent apylygius visų šansus, valdžia turėtų kontroliuoti visų individų fizinę ir socialinę aplinką; ir kuo sėkmingesnės būtų šios jos pastangos, tuo ryžtingiau būtų keliamas teisėtas reikalavimas, kad remiantis tuo pačiu principu būtų šalinami išliekantys nelygybės veiksniai – kai kuriems individams kompensuojama jų negalia arba užkraunama papildoma našta vis dar santykinai geresnėje padėtyje esantiems in-

dividams. Procesas turėtų tęstis, kol valdžia savo atsakomybėn praktiškai perimtų kiekvieną aplinkybę, galinčią daryti poveikį kurio nors individo gerovei. Nors ir labai patraukliai iš pradžių skamba lygių galimybių idėja, jeigu ji būtų plėtojama toliau tų paslaugų, kurios ir šiaip jau turi būti teikiamos valdžios, ji taptų visiškai iliuziniu idealu, o kiekvienas mėginimas jį realizuoti baigtųsi grynu košmaru.

„Socialinis teisingumas" ir teisei pavaldi laisvė

Idėja, kad žmonės turi būti atlyginami pagal jų nuopelnus arba pagal jų paslaugų vertę „visuomenei", suponuoja valdžią, kuri ne tik dalija atlygį, bet ir skiria individams užduotis, už kurių vykdymą jie tą atlygį gauna. Kitaip sakant, kad būtų galima įgyvendinti „socialinį teisingumą", individai turėtų paklusti ne tik bendroms taisyklėms, bet ir specifiniams, konkrečiai jiems skirtiems įsakams. Visuomeninė tvarka, kurioje individams įsakinėjama aptarnaujant vieningą tikslų sistemą, yra organizacija, o ne spontaninė rinkos tvarka; tai nėra sistema, kur individas yra laisvas, nes jį saisto tik bendros teisingo elgesio taisyklės, o tai yra sistema, kur visi priklauso nuo specifinių valdžios nurodymų.

Kartais, atrodo, įsivaizduojama, jog „socialinis teisingumas" gali būti realizuotas vien pakeitus individualaus elgesio taisykles. Tačiau negali būti tokių taisyklių arba principų, kuriais individams vadovaujantis Didžiojoje visuomenėje bendrasis jų veiklos rezultatas pasireikštų tokiu gėrybių pasiskirstymu, kurį galima būtų apibūdinti kaip materialiai teisingą, arba apskritai kokį nors specifinį ir numatomą gėrybių ir blogybių pasiskirstymą tarp atskirų žmonių ir grupių. Kad rinkos procese susiklostytų konkreti tokio pasiskirstymo konfigūracija, kiekvienas gamintojas turėtų žinoti ne tik tai, kam jo pastangos turės naudos (ar darys nuostolių), bet ir tai, ko-

kiu mastu visų kitų žmonių gerovė, kuriai daro įtaką jo veikla, bus veikiama paslaugų, kurias jie gauna iš kitų visuomenės narių. Kaip jau matėme anksčiau, atitinkamos elgesio taisyklės gali nulemti tik formalią savaime susiklostančią veiksmų tvarką, bet ne konkrečią naudą, jos teikiamą atskiroms grupėms ar individams.

Šis gana akivaizdus faktas vis dėlto turi būti išryškintas, kadangi net kai kurie iškiliausi juristai laikosi nuomonės, jog individualų, arba komutatyvinį, teisingumą pakeitus „socialiniu", arba paskirstomuoju, teisingumu, nebūtų sunaikinta teisei pavaldi individo laisvė (*freedom under the law*). Antai garsus vokiečių teisės filosofas Gustavas Radbruchas skelbė, jog „socialistinė bendruomenė vis dėlto būtų *Rechtsstaat* [t.y. joje galiotų teisės viršenybė], nors *Rechtsstaat* tokiu atveju vadovautųsi ne komutatyviniu, o distributyviniu teisingumu"[31]. Pranešama, kad Prancūzijoje „siūloma kai kuriuos aukštus pareigūnus įpareigoti „spręsti" nacionalinių pajamų paskirstymo klausimą, panašiai kaip teisėjai sprendžia juridinius klausimus"[32]. Tačiau puoselėjant tokias idėjas neatsižvelgiama į faktą, jog jokia konkreti paskirstymo konfigūracija negali būti sukurta vien individams laikantis teisingo elgesio taisyklių, ir kad konkretūs numatomi rezultatai gali būti sukurti tik pagal konkrečias vietos bei laiko aplinkybes tikslingai koordinuojant visą individų veiklą. Kitaip sakant, keliant tokias idėjas faktiškai reikalaujama, kad atskiriems individams būtų neleidžiama savo tikslų siekti veikiant savo žinių pagrindu (o tai ir yra laisvės esmė), bet jie būtų verčiami veikti taip, kad valdžios disponuojamos žinios būtų reikalingos jos pasirinktiems tikslams realizuoti.

Tad paskirstomasis teisingumas, kurio siekia socializmas, nėra suderinamas nei su teisės viršenybe, nei su ta individo laisve, kurią siekia garantuoti teisės viršenybė. Paskirstomojo teisingumo taisyklės vienos kitų atžvilgiu negali būti lygių indivi-

dų bendrabūvio taisyklėmis; jos turi būti viršesniųjų elgesio taisyklėmis pavaldinių atžvilgiu. Nors kai kurie socialistai jau seniai padarė neišvengiamą išvadą, jog „pamatiniai formaliosios teisės principai, pagal kuriuos kiekvienas teisminis atvejis turi būti sprendžiamas vadovaujantis bendrais racionaliais principais ... galioja tik kapitalizmo konkurencinės fazės metu"[33], o komunistai, jeigu jie išvis rimtai traktavo socialistus, net skelbė, kad „komunizmas reiškia ne socialistinės teisės pergalę, bet socializmo pergalę prieš visą teisę, nes panaikinus klases su jų antagonistiniais interesais visa teisė visiškai išnyks"[34], tačiau kai prieš tris dešimtis metų šių eilučių autorius šią pamatinę mintį iškėlė diskusijoje dėl socialistinės ekonominės politikos padarinių[35], jis susilaukė pasipiktinimo ir aštrios kritikos. Tačiau svarbiausiąjį dalyką implikuoja paties Radbrucho pabrėžiamas faktas, jog perėjimas nuo komutatyvinio prie distributyvinio teisingumo reiškia palaipsnį privatinės teisės keitimą viešąja teise[36], nes viešąją teisę sudaro ne privačių piliečių elgesio taisyklės, o viešųjų pareigūnų elgesio taisyklės organizacijoje. Kaip pats Radbruchas pabrėžia, viešoji teisė subordinuoja piliečius valdžiai[37]. Tik jeigu teisė interpretuojama ne kaip bendros teisingo elgesio taisyklės, o vien kaip valdžios įsakai (arba įstatymdavio teikiama tokių įsakų sankcija), priemonės, naudojamos distributyvinio, arba paskirstomojo, teisingumo labui, gali būti vaizduojamos kaip suderinamos su teisės viršenybe. Tačiau tuo pačiu metu ši teisės samprata pradeda reikšti tik gryną legalumą ir individo laisvei nustoja teikti tą saugą, kurią iš pradžių ji buvo pašaukta teikti.

Nėra priežasčių, neleidžiančių valdžiai laisvos visuomenės sąlygomis garantuoti individui saugą nuo visiško skurdo minimalių pajamų, arba nustatytų „grindų", žemiau kurių niekas negali smukti, pavidalu. Toks draudimas nuo nelaimės gali būti naudingas visiems; ir jis gali būti suvokiamas kaip akivaizdi visų moralinė pareiga organizuotomis pastangomis padėti vi-

siems, negalintiems savimi pasirūpinti. Tokių vienodų minimalių pajamų parūpinimas, veikiant už rinkos ribų, visiems, dėl kokių nors priežasčių nepajėgiantiems joje užsidirbti pragyvenimui, nebūtinai reiškia laisvės ribojimą ar konfliktą su teisės viršenybe. Mums rūpimos problemos iškyla tik tada, kai atlygis už paslaugas būna nustatomas valdžios, o beasmeniai rinkos mechanizmai, orientuojantys individualių pastangų kryptį, suspenduojami.

Bene skaudžiausią neteisingumo jausmą, nukreiptą ne į atskirus asmenis, bet į „sistemą", žadina neturėjimas tų galimybių savo sugebėjimams plėtoti, kurias turi kiti. Tokia padėtis gali būti nulemta socialinės arba fizinės aplinkos skirtumų, ir kai kurie jų veikiausiai neišvengiami. Svarbiausieji yra neatsiejami nuo šeimos institucijos. Šeima ne tik tenkina stiprų psichologinį poreikį, paprastai ji tarnauja ir kaip svarbių kultūrinių vertybių perdavimo institucija. Neabejotina, jog tie, kurie auga be šeimos arba nepalankiomis šeimyninėmis aplinkybėmis, atsiduria labai nepalankioje padėtyje; ir tik nedaugelis ginčytų, jog kokia nors viešoji institucija tais atvejais turėtų, kiek tai išvis įmanoma, padėti nelaimėliams vaikams, kai jie nesulaukia giminių ar artimųjų paramos. Tačiau kažin ar daugelis rimtai mano (nors taip manė Platonas), jog jiems galime visiškai kompensuoti šią netektį, ir turbūt dar mažiau yra tokių, kurie manytų, jog kadangi ši gėrybė negali būti garantuota visiems, ji turi, lygybės dėlei, būti atimta iš tų, kurie dabar ja mėgaujasi. Taip pat nemanau, kad net materiali lygybė galėtų kompensuoti visų gebėjimų mėgautis bei domėtis savo kultūrine aplinka skirtumus, kuriuos lemia tinkamas vaiko lavinimas šeimoje.

Žinoma, yra ir kitokių nepataisomos nelygybės atmainų, kurios, kaip ir ekonominė nelygybė, atrodo nepagrįstos, tačiau jos mažiau erzina, nes neatrodo, tarsi būtų žmogaus valios arba institucijų, kurios galėtų būti pakeistos, padarinys.

Erdvinės „socialinio teisingumo" valdos

Neabejotina, jog moraliniai jausmai, besireiškiantys „socialinio teisingumo" reikalavimais, kyla iš nuostatos, kuria primityvesnėmis sąlygomis individas vadovaujasi mažos žmonių grupės, kuriai jis pats priklauso, atžvilgiu. Asmeniškai pažįstamam savo grupės nariui galėjo būti pripažįstama paramos bei veiksmų derinimo prie jo poreikių pareiga. Tai buvo galima dėl to, kad tas asmuo kartu su jo aplinkybėmis buvo žinomas. Padėtis visiškai pasikeičia Didžiojoje, arba Atvirojoje, visuomenėje. Čia kiekvieno paslaugos paprastai yra skirtos visiškai nepažįstamiems asmenims. Didesnis šios visuomenės produktyvumas priklauso nuo tokio plataus darbo pasidalijimo, kurio negali apžvelgti joks atskiras asmuo. Mainų santykių plėtra, peržengianti palyginti mažų grupių veiklos ribas ir įtraukianti daugybę vienas kitą nepažįstančių žmonių, tapo galima dėl to, kad nepažįstamam ir net svetimam asmeniui buvo pradėta teikti ta pati teisingo elgesio taisyklių sauga, kuri pirmiau buvo teikiama tik pažįstamiems mažos grupės nariams.

Šis bendrų teisingo elgesio taisyklių taikymas santykiams su visais žmonėmis pagrįstai laikomas vienu didžiausių liberalios visuomenės laimėjimų. Tačiau viena, į ką paprastai neatsižvelgiama, yra tai, kad vienodų taisyklių plėtra santykiams su visais žmonėmis (peržengianti tokias labiausiai sutelktas grupes kaip šeima arba bičiulių ratas) reikalauja silpninti bent jau kai kurias iš tų taisyklių, kurios galioja mažesnės grupės nariams. Kad teisinės pareigos nepažįstamiesiems arba svetimiesiems nesiskirtų nuo pareigų kaimynui, to paties kaimo ar miestelio gyventojams, tos pareigos turėjo būti susilpnintos tiek, kad vienodai galėtų būti taikomos ir svetimiesiems. Be abejo, žmonės visada norės priklausyti ir mažesnėms grupėms, ir savo noru prisiims didesnes pareigas rinktinių draugų ar kompanionų atžvilgiu. Tačiau teisei pavaldžios laisvės sistemoje tokie moraliniai įsipareigojimai kai kuriems žmonėms niekada negali tapti

juridiškai galiojančiomis pareigomis, nes tokioje sistemoje individo pasirinkimas žmonių, kurių atžvilgiu jis nori prisiimti ypatingus moralinius įsipareigojimus, turi būti paliktas jo paties nuožiūrai ir negali būti diktuojamas įstatymo. Didžiajai visuomenei skirtų taisyklių sistema, kuri, bent jau iš principo, taikytina visiems kitiems žmonėms, savo turiniu neišvengiamai turi būti siauresnė negu mažai grupei taikoma sistema.

Tik santykinai mažose grupėse, kurių nariai žino vienas kito veiklos pobūdį bei svarbą, gali rastis bendras sutarimas dėl skirtingiems nariams deramo statuso ar materialinės padėties. Tokiose mažose bendruomenėse individo įsitikinimas dėl jam deramo statuso bus lydimas pareigos kitiems jausmo; tai nebus vien įsitikinimas, kad kažkas privalo jam parūpinti deramą atlygį. „Socialinio teisingumo" reikalavimai paprastai, nors ne visada raiškiu būdu, adresuojami nacionalinei valdžiai, t.y. agentūrai, disponuojančiai reikiama galia. Tačiau abejotina, ar kuriose nors šalyse, išskyrus nebent mažiausias, nacionaliniu mastu galėtų būti taikomi standartai, kurie susiklosto konkrečios, individui pažįstamos vietovės sąlygomis; ir beveik tikra, kad tik nedaugelis žmonių sutiktų svetimšaliams teikti tokią pat teisę į tam tikro lygio pajamas, kokią jie paprastai pripažįsta savo bendrapiliečiams.

Tiesa, pastaruoju metu susirūpinimas neturtingųjų šalių gyventojais paskatino turtingesniųjų šalių elektoratą pritarti gana dosnioms materialinės paramos programoms, skirtoms toms šalims; tačiau vargu ar galima teigti, jog šiuo atveju didelės reikšmės turėjo teisingumo sumetimai. Tiesą sakant, abejotina, ar kokia nors apčiuopiama parama būtų išvis teikiama, jeigu besivaržančios valstybės nebūtų siekusios įtraukti kuo daugiau besivystančių šalių į savo įtakos sferą. Taip pat verta pažymėti, jog šiuolaikinė technologija, atverianti tokios paramos galimybę, atsirado tik todėl, kad kai kurios šalys sugebėjo sukaupti didžiulius turtus, kai tuo laiku likusioje pasaulio dalyje beveik niekas nesikeitė.

Tačiau svarbiausia tai, kad jeigu žvelgiame už savo nacionalinių valstybių ribų ir ypač už ribų to, ką laikome savo civilizacija, tai jau nemėginame vaizduotis žiną, kas būtų „socialiai teisinga"; ir būtent tos grupės, kurios savo valstybių ribose garsiausiai reikalauja „socialinio teisingumo" (profesinės sąjungos ir pan.), paprastai pirmos atmeta tokius reikalavimus, jeigu jie keliami dėl svetimtaučių. Tarptautinių santykių lygiu akivaizdžiai matyti, jog nėra jokių pripažintų „socialinio teisingumo" standartų ar kokių nors žinomų principų, kuriais toks standartas galėtų būti grindžiamas; tuo tarpu nacionalinės valstybės lygiu dauguma žmonių vis dar mano, kad idėja, kurią jie žino iš tarpusavio santykių sutelktoje bendruomenėje, bent iš dalies turi galioti nacionalinei politikai ar būdui, kuriuo naudojamos valdžios galios. Faktiškai šiame lygmenyje ji tampa grynu apgaulės įrankiu, kurio efektyvumą, veikiant geravalių žmonių nuostatas, sėkmingai išmoko eksploatuoti organizuotų interesų grupės.

Šiuo požiūriu mažos grupės galimybės iš esmės skiriasi nuo Didžiosios visuomenės galimybių. Mažoje grupėje individas gali žinoti savo veiksmų padarinius atskiriems grupės nariams, o taisyklės gali ne tik drausti daryti jiems žalą, bet ir reikalauti, kad vienokiu ar kitokiu būdu jiems būtų talkinama. Didžiojoje visuomenėje daugelis individo veiklos padarinių kitiems visuomenės nariams lieka visiškoje nežinioje. Todėl ne specifiniai konkretaus veiksmo padariniai, o tik taisyklės, apibrėžiančios draudžiamus arba reikalaujamus veiksmus, gali nustatyti individo veiklos gaires. Kalbant konkrečiau, individas dažnai nežinos, kurie konkretūs žmonės turi naudos iš to, ką jis daro, tad jis nežinos, ar tenkina primygtiniausius poreikius, ar tik prisideda prie prabangos kūrimo. Jis negali siekti teisingų rezultatų nežinodamas, kam jo veiksmai turės poveikio.

Nuo mažos grupės perėjimas prie Didžiosios, arba Atvirosios, visuomenės – taip pat požiūris į kitą individą kaip į

žmogiškąją būtybę, o ne kaip į pažįstamą draugą ar priešą – reikalauja siaurinti pareigų diapazoną kitų žmonių atžvilgiu.

Tam, kad individo teisinės pareigos būtų vienodos visiems, įskaitant nepažįstamąjį ir net svetimšalį (ir didesnės tik tais atvejais, kai jis savo noru prisiima įsipareigojimus arba yra siejamas su kitais tokiais fiziniais ryšiais, kaip tėvų ir vaikų ryšiai), juridiškai galiojančios jo pareigos kaimynui ir draugui neturi būti didesnės už tas, kurios galioja jo santykiams su nepažįstamuoju. Kitaip sakant, visos pareigos, grindžiamos asmenine pažintimi bei konkrečių aplinkybių žinojimu, turi netekti juridinės galios. Tokiu būdu pareiga laikytis tam tikrų elgesio taisyklių santykiuose su tolydžio didėjančiu žmonių ratu ir galiausiai santykiuose su visais žmonėmis silpnina mažos grupės narių tarpusavio pareigas. Mūsų paveldėtos ir iš dalies net įgimtos moralinės emocijos dažnai gali būti nepritaikomos Atvirajai Visuomenei (abstrakčiai visuomenei), o tas „moralinis socializmas", kuris įmanomas mažoje grupėje ir kuris dažnai tenkina giliai įsišaknijusį instinktą, gali būti neįmanomas Didžiojoje visuomenėje. Altruistinis elgesys siekiant pagelbėti pažįstamam bičiuliui gali būti labai vertingas mažoje grupėje, tačiau jis nebūtinai bus vertingas Atviroje visuomenėje, ir jis net gali būti žalingas (pavyzdžiu gali būti reikalavimas, kad to paties verslo nariai susilaikytų nuo tarpusavio konkurencijos)[38].

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti paradoksalu, kad moralės pažanga turi reikšti specifinių pareigų kitiems žmonėms siaurėjimą; tačiau jeigu tikime, jog vienodas visų žmonių traktavimas, teikiantis turbūt vienintelį šansą taikai, yra svarbiau už konkrečią pagalbą akivaizdaus vargo atveju, privalome šios pažangos siekti. Žinoma, tokiu būdu savo racionaliai įžvalgai leidžiame stelbti paveldėtus instinktus. Tačiau didysis moralinis nuotykis, į kurį šiuolaikinis žmogus leidosi žengdamas į Atvirąją visuomenę, atsiduria pavojuje, kai tokios visuomenės nariams pradedama reikalauti taikyti taisykles, derančias taikyti tik gentinės grupės nariams.

Atlygis, tariamai priklausantis už nemalonų darbą

Skaitytojas veikiausiai tikisi, kad smulkiau nagrinėsiu konkrečius reikalavimus, paprastai keliamus apeliuojant į „socialinį teisingumą". Tačiau kaip mane išmokė karti patirtis, ši užduotis būtų ne tik begalinė, bet ir visiškai beprasmiška. Iš to, kas jau sakyta, turėjo tapti aišku, jog nėra jokių praktiškai įgyvendinamų asmens nuopelnais arba poreikiais grindžiamų standartų, kuriais rinkos sąlygomis galėtų būti vykdomas materialinių gėrybių skirstymas, ir juo labiau nėra jokio principo, kuris leistų sutaikyti visus šiuos skirtingus reikalavimus. Todėl apsiribosiu analize dviejų argumentų, kuriuose labai dažnai apeliuojama į „socialinį teisingumą". Pirmasis paprastai figūruoja teoriniuose svarstymuose siekiant parodyti rinkos vykdomo paskirstymo neteisingumą, nors jo pagrindu praktiškai nesiimama jokių veiksmų; o antrasis yra tas, kur bene dažniausiai apeliavimas į socialinį teisingumą paskatina valdžios veiksmus.

Padėtis, į kurią įprasta nurodinėti siekiant parodyti rinkos tvarkos neteisingumą, yra ta, kad nemaloniausi darbai paprastai menkiausiai atlyginami. Leidžiama suprasti, jog teisingoje visuomenėje tiems, kurie kasa šachtų tunelius, krečia kaminus arba valo nutekamųjų vandenų šulinius, būtų atlyginama geriau už tuos, kuriems darbas teikia malonumo.

Žinoma, būtų neteisinga, jeigu žmonės, gebantys ne blogiau už kitus atlikti kitokius darbus, be papildomo atlygio būtų verčiami atlikti šias nemalonias užduotis. Pavyzdžiui, jeigu tokioje organizacijoje, kaip kariuomenė, dviems vienodų gabumų žmonėms būtų skiriamos skirtingos užduotys – viena iš jų maloni, o kita itin nemaloni – teisingumas aiškiai reikalautų, kad atliekantis nemalonią užduotį gautų papildomą atlygį.

Tačiau padėtis visai kitokia ten, kur žmonės pragyvenimui gali užsidirbti parduodami savo paslaugas už jas daugiausiai mokantiems. Šiuo atveju auka, kurią konkretus individas sude-

da teikdamas tokią paslaugą, neturi jokios reikšmės; svarbu tik (ribinė) paslaugos vertė pirkėjams. Taip yra ne tik todėl, kad aukos, kurias įvairūs žmonės sudeda teikdami tos pačios rūšies paslaugas, dažnai esti labai nevienodos, arba todėl, kad neįmanoma atsižvelgti į visas priežastis, dėl kurių kai kurie individai pajėgia teikti tik mažiau vertingas paslaugas negu kiti; juk tie, kurių gebėjimai, tad ir atlygiai, būtų maži jiems atliekant patrauklesnes užduotis, suvoks, jog daugiau gali užsidirbti atlikdami mažiau patrauklias užduotis, kurių nesiima sėkmingiau besiverčiantys žmonės. Pats faktas, jog šių nemalonesnių darbų vengia tie, kurie gali parduoti pirkėjų labiau vertinamas paslaugas, atveria galimybę tiems, kurių gebėjimai mažiau vertinami, užsidirbti daugiau nei šiaip jau jie galėtų.

Kad tie, kurie savo bendrapiliečiams sugeba pasiūlyti tik nedaug vertingų paslaugų, gali būti priversti patirti daugiau vargo ir padėti daugiau pastangų nei kiti, kurie galbūt net patiria malonumą teikdami paslaugas, už kurias jiems gerai mokama, – tai yra būtinas padarinys kiekvienos sistemos, kur atlygis priklauso nuo paslaugų vertės vartotojui, o ne nuo kokių nors jų tiekėjo nuopelnų. Jis pasireikš bet kurioje visuomeninėje santvarkoje, kurioje individas gali laisvai pasirinkti savo užsiėmimą, ir kur joks užsiėmimas nėra jam primetamas valdžios.

Tad tik tuo atveju teisingumas galėtų reikalauti, kad šachtininkui, šiukšlininkui ar skerdyklos darbininkui būtų atlyginama daugiau nei dirbantiems malonesnius darbus, jeigu tai būtų reikalinga pritraukiant pakankamą žmonių skaičių tokiems darbams atlikti arba jeigu tam tikras žmogiškasis subjektas sąmoningai būtų paskyręs jiems tuos darbus. Rinkos sąlygomis žmogui gali tekti nelaimė gimti ir augti kaimelyje, kur daugumai gyventojų žvejyba (o moterims – žuvies valymas) yra vienintelis pragyvenimo šaltinis, tačiau būtų beprasmiška tokią padėtį apibūdinti kaip neteisingą. Kas tokiu atveju pažeidžia teisingumą? Juo labiau kad nesant šios vietos verslo galimybės šie žmo-

nės veikiausiai nebūtų net gimę; dauguma tokio kaimo gyventojų dėl paties savo egzistavimo turėtų būti dėkingi galimybei, kuri leido jų tėvams bei protėviams gimdyti ir auginti vaikus.

Piktinimasis dėl įprastos padėties praradimo

Vienas iš apeliavimo į „socialinį teisingumą" būdų, praktikoje turintis bene didžiausią įtaką, nedažnai svarstomas literatūroje. Didžiausią kišimąsi į rinkos tvarką tariamojo „socialinio teisingumo" dingstimi sankcionavo idėja, jog žmonės turi būti apsaugoti nuo to, kad nepelnytai gali prarasti savo įprastą materialinę padėtį. Turbūt joks kitas „socialinio teisingumo" argumentas neturėjo tokios įtakos, kaip „tvirtas ir beveik visuotinis įsitikinimas, jog neteisinga nuvilti teisėtus materialinės gerovės lūkesčius. Jeigu čia ir iškyla kokių nors nesutarimų, tai tik dėl klausimo, kurie iš tų lūkesčių teisėti." Kaip teigia tas pats autorius, vyrauja įsitikinimas, „kad net didžiausios klasės turi teisę į tai, jog jokie dideli ir staigūs pokyčiai neblogins jų padėties"[39].

Įsitikinimas, jog nuo seno turėta padėtis teikia teisėtą pagrindą lūkesčiams, jog ji tokia išliks ir ateityje, dažnai esti konkretesnių „socialinio teisingumo" kriterijų pakaitalas. Kur tie lūkesčiai nuviliami ir atlygis atitinkamai nustoja prilygti išeikvotoms pastangoms, toks pokytis laikomas neteisingu net nemėginant parodyti, ar tie, kuriems tai atsitinka, galėjo teisingumo vardu reikalauti savo įprastųjų pajamų. Beveik visada, kai didelės žmonių grupės pajamos sunyksta dėl aplinkybių kaitos, kurios jie negalėjo pakeisti ar numatyti, tokia padėtis laikoma neteisinga. Tačiau šio pobūdžio likimo smūgiai, nepelnytai žeidžiantys įvairias grupes, yra neatskiriama rinkos orientacinio mechanizmo dalis. Būtent taip veikia kibernetinis neigiamojo atgalinio ryšio principas, kuriuo remiasi rinkos tvarka. Tik per pokyčius, parodančius, jog tam tikros veiklos mas-

tai turi būti siaurinami, visų pastangos nuolat gali būti derinamos prie didesnės faktų įvairovės nei gali būti žinoma atskiram individui ar agentūrai; tik jų dėka įmanomas tas išskaidytų žinių naudojimas, kuriuo remiasi visa Didžiosios visuomenės gerovė. Negalėtume kliautis sistema, kurioje individai verčiami reaguoti į jiems nežinomus įvykius, jeigu neleistume keistis atskirų grupių paslaugų vertei, nors tokia kaita gali būti visiškai nesusijusi su tų grupių narių nuopelnais. Kad kai kurie žmonės iš savo karčios patirties turi suprasti, jog savo pastangas pakreipė klaidinga linkme ir turi ieškoti kitur pelningesnės veiklos – šis faktas yra būtinoji dalis proceso, kur prisitaikymas prie nuolat kintančių aplinkybių reikalingas vien tam, kad išliktų esamas gerovės lygis. Tas pat pasakytina apie pasipiktinimą, kurį žmonėms dažnai kelia lygiai taip pat nepelnytai didelės pajamos, gaunamos tų, kuriems aplinkybės susiklosto palankiau negu jie galėjo tikėtis.

Skriaudos pojūtis, kurį žmonės patiria, kai sumažėja arba apskritai išnyksta jiems įprastos pajamos, atsiranda visų pirma dėl įsitikinimo, kad jie yra dorai pelnę tas pajamas ir, vadinasi, ir toliau dirbdami taip pat darbščiai ir sąžiningai, jie turi teisę į to pajamų srauto tęstinumą. Tačiau idėja, esą turime moralinę teisę į tai, ką sąžiningai pelnėme praeityje, tėra iliuzija. Teisingumas būtų pažeistas tik tuo atveju, jeigu kas nors iš mūsų atimtų pajamas, kurias įsigijome laikydamiesi žaidimo taisyklių.

Būtent todėl, kad rinkos kosmose nuolat gauname naudos, kurios nesame pelnę jokia moraline prasme, privalome pripažinti ir nepelnytą savo pajamų mažėjimą. Vienintelę moralinę teisę į tai, ką rinka mums duoda, pelnėme tuo, kad laikėmės taisyklių, kurios leidžia klostytis rinkos tvarkai. Šios taisyklės implikuoja, jog niekas neprivalo mums parūpinti kokių nors pajamų, nebent specialiai tam įsipareigodamas mūsų abipusiu sandoriu. Jeigu iš mūsų būtų nuolat atima-

mos visos rinkos mums teikiamos „nepelnytos pajamos", kaip tai siūlo daryti socialistai, greit netektume beveik visų civilizacijos gėrybių.

Aiškiai beprasmiška teigti, nors taip dažnai teigiama, jog kadangi dėl šių gėrybių esame skolingi „visuomenei", ji turi teisę šias gėrybes skirti tiems, kurie, jos nuomone, jų nusipelno. Visuomenė, kartoju, nėra veikiantis asmuo, o tik tam tikra veiksmų struktūra, susiklostanti jos nariams vadovaujantis tam tikromis abstrakčiomis taisyklėmis. Už gėrybes, kuriomis visi naudojamės veikiant šiai tvarkai, esame skolingi ne kieno nors norui mums jas teikti, o tam faktui, jog visuomenės nariai, paisydami savo naudos, paprastai laikosi tam tikrų taisyklių, tarp jų ir taisyklės, kad niekas negali prievartauti kitų, siekdamas užsitikrinti (ar tretiems asmenims) tam tikras pajamas. O tai mus įpareigoja pripažinti rinkos rezultatus net tada, kai ji atsigręžia prieš mus.

Mūsų visuomenėje šansai, turimi individo, kad ateityje užsidirbtų pajamų, daugmaž prilygstančių dabar gaunamoms, priklauso nuo fakto, jog dauguma individų laikosi taisyklių, palaikančių rinkos tvarką. Ir nors ši tvarka daugumai garantuoja geras savo sugebėjimų panaudojimo perspektyvas, ši sėkmė neišvengiamai priklauso ir nuo dalykų, kurie individui atrodo vien kaip laimės dalykas. Atvirų šansų individo diapazonas nėra jo paties sukurtas; jis priklauso nuo to, kad kiti laikosi tų pačių žaidimo taisyklių. Reikalauti, kad nebūtume išstumiami iš mums įprastos padėties tų, kuriems naujos aplinkybės tampa palankesnės, reiškia atimti iš jų tuos šansus, kurių dėka esame savo dabartinėje padėtyje.

Tad bet kokia įprastosios padėties apsauga yra privilegija, negalinti būti suteikta visiems ir jeigu būtų buvusi visada pripažįstama, būtų užkirtusi kelią susikurti padėtį tiems, kurie jos dabar reikalauja ir nori apginti. Negali, pavyzdžiui, būti teisės į lygią bendrojo pajamų padidėjimo dalį, jeigu šis padi-

dėjimas (ar net jų išlikimas to paties lygio) priklauso nuo nuolatinio visos veiksmų struktūros taikymosi prie naujų ir nenumatytų aplinkybių, keičiančių ir dažnai mažinančių įvairių grupių, tenkinant visuomenės narių poreikius, indėlį. Tad teisingumo požiūriu negalima pateisinti, pavyzdžiui, Amerikos fermerių keliamų „paritetinių" kainų reikalavimų ar bet kurios kitos grupės reikalavimų apsaugoti jų santykinę arba absoliučią turtinę padėtį.

Tokių reikalavimų tenkinimas ne tik nėra teisingas – jis reiškia didžiausią neteisingumą, nes iš kai kurių atimami tie šansai, kurių dėka keliantieji tokius reikalavimus susikūrė savo turtinę padėtį. Štai kodėl būdavo nusileidžiama tik tada, kai juos keldavo kai kurios galingos organizuotos grupės, savo pretenzijas sugebančios paremti jėga. Tad daugelis dalykų, kurie šiandieną vykdomi „socialinio teisingumo" vardu, yra ne tik neteisingi, bet ir antisocialiniai tikrąja šio žodžio prasme – jie reiškia vien įsitvirtinusių grupinių interesų gynimą. Nors dabar „socialine problema" laikomas kiekvienas pakankamai gausių grupių reikalavimas apginti jų įprastąją padėtį, dalykas tampa išties rimtas pirmiausia dėl to, kad kamufliuojant juos kaip „socialinio teisingumo" reikalavimus, jie gali žadinti visuomenės simpatiją. Matysime 3 tome, kodėl dabartinių demokratinių institucijų sąlygomis neribotų galių įstatymų leidėjai praktiškai visada pasiduoda reikalavimams, keliamiems pakankamai didelių grupių. Tačiau tai nekeičia fakto, jog jų vaizdavimas „socialinio teisingumo" dalykais tėra dingstis atskirų grupių interesus iškelti virš bendro visų intereso. Nors dabar įprasta kiekvieną organizuotų grupių reikalavimą laikyti „socialine problema", tiksliau būtų sakyti, jog nors ilgalaikiai atskirų individų interesai iš esmės sutampa su bendruoju interesu, organizuotų grupių interesai beveik visada jam prieštarauja. Tačiau būtent šie interesai dažniausiai vaizduojami kaip „socialiniai".

Išvados

Pagrindinė šio skyriaus tezė – kad laisvų žmonių visuomenėje, kurios nariams savo žinias leidžiama naudoti savo pačių tikslams, terminas „socialinis teisingumas" neturi jokios prasmės ar turinio – dėl pačios savo prigimties negali būti *įrodyta*. Negatyvus teiginys niekada negali būti įrodytas. Kiekvienu konkrečiu atveju, žinoma, galima įrodyti, kad apeliavimas į „socialinį teisingumą" niekaip nepadeda spręsti problemų, su kuriomis mums tenka susidurti. Tezė, kad laisvų žmonių visuomenėje tas terminas neturi jokios prasmės, gali būti keliama tik kaip iššūkis, turintis priversti kitus susimąstyti apie savo vartojamų žodžių prasmę, ir kaip siūlymas nevartoti frazių, kurių prasmės jie nesupranta.

Kol laikomės prielaidos, jog taip plačiai vartojama frazė privalo turėti kokią nors atpažįstamą prasmę, galime mėginti įrodinėti, jog bandymas šią idėją įgyvendinti laisvų žmonių visuomenėje praktiškai sužlugdytų tą visuomenę. Tačiau šis įrodinėjimas tampa perteklinis, kai suvokiame, jog tokioje visuomenėje nėra pamatinės sąlygos, kuri turi būti patenkinta norint teisingumo sąvoką taikyti materialinių išteklių paskirstymo būdui, būtent, kad tą paskirstymo būdą nustato žmogiškasis sprendimas (arba kad tokiu sprendimu atliekamas paskirstymas leistų sukurti efektyvią rinkos tvarką). Nebūtina įrodinėti, jog dalykas, negalintis egzistuoti, negali būti efektyvus praktiškai.

Tikiuosi, jog išaiškinau bent vieną dalyką – frazės „socialinis teisingumas" vartojimas nėra, kaip dauguma žmonių veikiausiai mano, tik nekaltas geros valios pareiškimas vargingesnėje padėtyje esantiems žmonėms, – juo veikiau reiškiama negarbinga insinuacija, jog privalome tenkinti tokius atskirų grupių reikalavimus, kurių jos negali realiai pagrįsti. Kad politinė diskusija taptų garbinga, būtina, kad žmonės suvoktų, jog tas terminas tėra intelektinio nesąžiningumo, demagogijos arba pigios žurnalistikos ženklas; save gerbiantiems mąstytojams turė-

tų būti gėda jį vartoti, nes kartą suvokus jo tuštumą, būtų negarbinga toliau jį vartoti. Galbūt dėl to, kad nors esu įdėjęs pastangų mėgindamas parodyti pragaištingus apeliacijų į „socialinį teisingumą" padarinius mūsų moraliniams jausmams, nuolat atrandu, kad net žymūs mąstytojai ir toliau visiškai nerūpestingai vartoja šią frazę[40], tapau jai per daug alergiškas, vis dėlto jaučiu, jog didžiausia paslauga, kurią dar galiu padaryti savo bendrapiliečiams, būtų ta, jeigu kalbėtojus ir rašytojus iš jų tarpo priverstčiau gėdytis dar kada nors vartoti terminą „socialinis teisingumas".

Kad dabartiniame diskusijos etape šio termino vartojimas ne tik negarbingas, ne tik nuolatinės painiavos politikoje šaltinis, bet žalingas ir mūsų moraliniams jausmams, liudija faktas, jog įvairūs mąstytojai, tarp jų ir žymūs filosofai[41], teisingai pastebėdami, jog terminas „teisingumas" dabar vyraujančia paskirstomojo (arba atlyginamojo) teisingumo prasme yra beprasmiškas, iš to nuolat daro išvadą, jog pati teisingumo sąvoka yra beprasmiška, ir taip atmesdami vieną svarbiausių moralinių idėjų, kuria remiasi laisvų žmonių visuomenės funkcionavimas. Tačiau juk šia prasme teisingumą vykdo teismai, būtent ji yra pirminė teisingumo prasmė, ir juo savo veikloje turi vadovautis žmonės tam, kad būtų galimas taikus laisvų žmonių koegzistavimas. Jeigu iš tikrųjų apeliavimas į „socialinį teisingumą" tėra mėginimas išgauti moralinį pritarimą reikalavimams, neturintiems jokio moralinio pagrindo ir konfliktuojantiems su pamatiniu laisvosios visuomenės principu, kad jėga gali būti sankcionuojamos tik visiems vienodai taikomos taisyklės, tai teisingumas teisingo elgesio taisyklių prasme yra nepakeičiama laisvų žmonių sąveikos sąlyga.

Čia paliečiame problemą, kuri kartu su savo atšakomis būtų per daug plati, kad ją galėtume sistemiškai išnagrinėti, tačiau ją būtina bent glaustai paminėti. Dalyko esmė yra ta, kad negalime turėti bet kokios įsigeistos ar įsivaizduotos moralės. Moralė,

kad ji būtų gyvybinga, turi tenkinti tam tikrus reikalavimus, tokius, kurių veikiausiai negalėtume išvardyti, nors juos atrandame eidami bandymų ir klaidų keliu. Reikalingas ne tik nuoseklumas ir taisyklių bei jų reikalaujamų veiksmų suderinamumas. Moralės sistema turi sukurti ir funkcionuojančią tvarką, pajėgiančią išsaugoti visą ja besiremiantį civilizacijos aparatą.

Nepažįstame negyvybingų moralės sistemų ir, žinoma, negalime jų stebėti praktikoje, nes visuomenės, kurios mėgina jomis vadovautis, greit išnyksta. Tačiau tokias sistemas dažnai propaguoja net didelę pagarbą pelnę šventuoliai, o žlungančios visuomenės, kurias galime stebėti, dažnai yra būtent tos, kurios priėmė tokių moralės reformatorių doktrinas ir vis dar garbina savo naikintojus kaip kilniausius žmones. Tačiau „socialinio teisingumo" evangelija dažniau tarnauja žemiems jausmams, išreikšdama pagiežą turtingesniems arba grynąjį pavydą, „labiausiai antivisuomeninę ir pikčiausią iš visų aistrų", kaip jį apibūdino Johnas Stuartas Millis[42], tą priešiškumą dideliam turtui, kai „skandalu" laikoma tai, jog vieni mėgaujasi prabanga, o kiti nepajėgia patenkinti elementariausių poreikių, ir teisingumo vardu ji dažnai kamufliuoja tai, kas neturi nieko bendra su teisingumu. Bent jau tie, kurie nori susidoroti su turtingaisiais ne todėl, kad tikisi tokiu būdu praturtinti labiau, jų nuomone, nusipelniusius žmones, o tik todėl, kad patį turtuolių egzistavimą laiko nusikaltimu, tikrai negali pretenduoti į kokį nors moralinį savo reikalavimų pagrįstumą, nes jie yra pasidavę visiškai iracionaliai aistrai ir faktiškai kenkia tiems, į kurių pavydo jausmus apeliuoja.

Negali būti individo moralinės teisės į dalyką, kuris neegzistuotų, jeigu kiti nebūtų rizikavę savo ištekliais jį kurdami. Didelio privataus turto kritikai nesupranta to, kad turtas paprastai sukuriamas ne fizinėmis pastangomis ir ne vien taupymu bei investavimu, bet nukreipiant išteklius į produktyviausio jų naudojimo sritis. Ir neabejotina, jog dauguma tų, kurie susikro-

vė didžiulius turtus pastatę naujas pramonės įmones ir pan., labiau padėjo daugybei žmonių, suteikę jiems geriau atlyginamą darbą, negu būtų jiems padėję atiduodami savo perteklių neturtingiesiems. Visiškas absurdas teigti, jog šiais atvejais tie, kuriems darbininkai iš tikrųjų turi būti labiausiai dėkingi, juos nuskriaudė. Nors, žinoma, yra kitų, mažiau pagirtinų būdų dideliems turtams susikrauti (kuriems galbūt galime užkirsti kelią tobulindami žaidimo taisykles), efektyviausias ir svarbiausias praturtėjimo būdas – nukreipti investicijas į tas sritis, kur jos labiausiai padidintų darbo efektyvumą; būtent šios užduoties valdžia nepajėgia atlikti dėl įgimtų nekonkurentinės biurokratinės organizacijos ydų.

„Socialinio teisingumo" kultas neigiamai veikia tikruosius moralinius jausmus ne tik tuo, kad skatina pagiežingus bei kenksmingus prietarus. Ypač savo egalitariniais pavidalais jis nuolat konfliktuoja su kai kuriais pamatiniais moralės principais, kuriais turi remtis kiekviena laisvų žmonių bendruomenė. Tai tampa akivaizdu, kai suvokiame, jog reikalavimas vienodai gerbti visus visuomenės narius yra nesuderinamas su faktu, jog visas mūsų moralinis kodeksas remiasi pritarimu arba nepritarimu kitų elgesiui; panašiai ir tradicinis postulatas, kad kiekvienas veiksnus suaugęs asmuo pats atsako už savo paties ir už savo išlaikytinių gerovę ir kad jam neleistina dėl savo trūkumų tapti našta kitiems, yra nesuderinamas su idėja, kad „visuomenė" arba valdžia kiekvienam privalo garantuoti deramas pajamas.

Nors šiuos moralės principus, kaip ir moralę apskritai (o su ja kartu ir individo laisvės pagrindą), taip pat griauna kai kurios pseudomokslinės mūsų laikmečio mados, visiška priklausomybė nuo kitų žmonių galios, kurią sukuria bet kurio „socialinio teisingumo" vaizdinio realizavimas, neišvengiamai sunaikina asmens pasirinkimo laisvę, kuria turi remtis visa moralė[43]. O tas sisteminis „socialinio teisingumo" *ignis fatuus*, kurį vadiname socializmu, ištisai grindžiamas bauginančia idėja, kad po-

litinė valdžia privalo nustatyti skirtingų individų bei grupių materialinę padėtį – idėja, kuri ginama klaidingai teigiant, jog taip buvo visada ir kad socializmas tik nori šią galią atimti iš privilegijuotųjų klasių ir ją perduoti skaitlingiausiajai klasei. Didysis rinkos tvarkos laimėjimas jai plintant po pasaulį per pastaruosius du šimtmečius buvo tas, jog ji iš visų atėmė tokią galią, kuri gali būti tik savivalės galia. Tiesą sakant, ji labiau nei kada nors apribojo valdžios savivalę. Šį didžiausią asmens laisvės iškovojimą grasina iš mūsų vėl atimti „socialinio teisingumo" pagunda. Žinoma, labai greitai „socialinio teisingumo" vykdytojai įsitvirtintų savo pozicijose skirstydami „socialinio teisingumo" gėrybes kaip atlygį už tos galios stiprinimą ir apsirūpintų pretorių sargyba, kuri garantuotų jų supratimo apie „socialinį teisingumą" viršenybę.

Prieš baigdamas šią temą noriu dar kartą pabrėžti, jog nors tokiuose junginiuose kaip „socialinis", „ekonominis", „paskirstomasis" ar „atlyginamasis" teisingumas terminas „teisingumas" yra visiškai tuščias, tai nereiškia, jog su pamazgomis turime išpilti ir vaiką. Teisingumas, kurį vykdo teismai, nepaprastai svarbus ne tik kaip teisinių elgesio taisyklių pagrindas; neabejotinai egzistuoja ir reali teisingumo problema sąmoningai konstruojant politines institucijas. Tai problema, kuriai profesorius Johnas Rawlsas neseniai paskyrė reikšmingą veikalą. Vienintelis faktas, dėl kurio apgailestauju ir kuris, kaip man atrodo, kelia painiavą, yra tai, jog šiame kontekste jis vartoja terminą „socialinis teisingumas". Tačiau neturiu esminių priekaištų autoriui, kuris prieš pradėdamas problemos nagrinėjimą pripažįsta, jog konkrečios gėrybių paskirstymo sistemos pasirinkimo klausimas turi būti „atmestas kaip principiniai klaidingas ir bet kuriuo atveju jis negali būti apibrėžtai išspręstas. Teisingumo principai veikiau apibrėžia esmines sąlygas, kurias turi patenkinti institucijos bei jungtinės veiklos būdai, kad juose dalyvaujantys asmenys neturėtų pagrindo jomis skųstis. Jeigu šios są-

lygos patenkintos, susiklostantis gėrybių pasiskirstymas, kad ir koks jis būtų, gali būti pripažintas kaip teisingas (arba bent jau ne neteisingas)"[44]. Maždaug tą pačią mintį mėginau įrodyti šiame skyriuje.

[1] Plg. P. H. Wicksteed, *The Common Sense of Political Economy* (London, 1910), p. 184: „Bergždžia tikėtis, kad etiniu požiūriu pageidaujamus rezultatus būtinai sukurs etiškai neutralus mechanizmas."

[2] Plg. G. del Vecchio, *Justice* (Edinburgh, 1952), p. 37. XVIII a. frazė „socialinis teisingumas" kartais būdavo vartojama teisingo elgesio taisyklių įtvirtinimo būdams apibūdinti tam tikroje visuomenėje, kaip tai, pavyzdžiui, darė Edwardas Gibbonas, *Decline and Fall of the Roman Empire*, ch. 41 (World"s Classics, vol. IV, p. 367).

[3] Pavyzdžiui, John Rawls, *A Theory of Justice* (Harvard, 1971).

[4] John Stuart Mill, *Utilitarianism* (London, 1861), ch. 5, p. 92; kn. H. Plamenatz, ed., *The English Utilitarians* (Oxford, 1949), p. 225.

[5] *Ibid.*, atitinkamai, p. 66 ir 208. Plg. taip pat J. S. Millio recenziją apie F. W. Newmano kn. *Lectures on Political Economy*, išspausdintą *Westminster Review* 1851 m. ir perspausdintą jo *Collected Works*, vol. V (Toronto and London, 1967), p. 444: „žmonių pasiskirstymas į turtingus ir neturtingus, kuris taip menkai priklauso nuo jų nuopelnų ar net nuo pastangų, yra akivaizdus neteisingumas." Taip pat jo *Principles of Political Economy*, book II, ch, I, § 4, ed. W. J. Ashley (London, 1909), p. 211 ir toliau: „Atlyginimas pagal atliktą darbą iš tikrųjų yra teisingas tik tada, kai yra pasirinkimo dirbti daugiau arba mažiau galimybė; o kai jis priklauso nuo žmonių įgimtų jėgos ar sugebėjimų skirtumų, toks atlyginimo principas žeidžia teisingumą, nes jis duoda tiems, kurie jau turi."

[6] Žr., pavyzdžiui, A. M. Honoré, „Social Justice", *McGill Law Journal*, VIII, 1962, ištaisytas variantas kn. R. S. Summers, ed., *Essays in Legal Philosophy* (Oxford, 1968), p. 62: „Pirmoji [iš dviejų prielaidų, kuriomis remiasi socialinio teisingumo principas] teigia, kad visi žmonės, vien kaip žmonės, nepriklausomai nuo jų elgesio ar sprendimų, turi vienodą teisę į visus tuos dalykus, pavadinkime juos gėrybėmis, kurių visi geidžia ir kurie išties tarnauja žmogaus gerovei." Taip pat W. G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice* (London, 1966), p. 261.

[7] Žr. ypač enciklikas *Quadragesimo Anno* (1931) ir *Divini Redemptoris* (1937), taip pat Johannes Messner, „Zum Begriff der sozialen Gerechtigkeit" leidinyje *Die soziale Frage und der Katholizismus* (Paderborn, 1931), skirtame paminėti enciklikos *Rerum Novarum* 40-mečiui.

[8] Terminą „socialinis teisingumas" (tiksliau itališkasis jo atitikmuo) šiuolaikine jo prasme pirmasis, kaip atrodo, pradėjo vartoti Luigi Taparelli d'Azeglio,

Saggio teoretico di diritto naturale (Palermo, 1840); jį išpopuliarino Antonio Rosmini-Serbati, *La costitutione secondo la giustitia sociale* (Milan, 1848). Iš vėlesnių studijų žr. N. W. Willoughby, *Social Justice* (New York, 1909); Stephen Leacock, *The Unsolved Riddle of Social Justice* (London and New York, 1920); John A. Ryan, *Distributive Justice* (New York, 1916); L. T. Hobhouse, *The Elements of Social Justice* (London and New York, 1922); T. N. Carver, *Essays in Social Justice* (Harvard, 1922); W. Shields, *Social Justice, The History and Meaning of the Term* (Notre Dame Ind., 1941); Benevuto Donati, „Che cosa è giustizia sociale?", *Archivio giuridico*, vol. 134, 1947; C. de Pasquier, „La notion de justice sociale", *Zeitschrift für Schweizerisches Recht*, 1952; P. Antoine, „Qu-est-ce la justice sociale?", *Archives de Philosophie*, 24, 1961; išsamesnį šios literatūros sąrašą pateikia G. del Vecchio, *op. cit.*, p. 37–39.

Nepaisant šiai temai skirtos gausios literatūros, vis dėlto kai prieš dešimtį metų rašiau pirmąjį šio skyriaus variantą, sunku buvo rasti kokią nors rimtą studiją apie tai, ką žmonės, vartodami šį terminą, turi omeny. Tačiau netrukus po to pasirodė keletas rimtų šio dalyko studijų, ypač du veikalai, cituoti aukščiau 6 išnašoje, taip pat R. W. Baldwin, *Social Justice* (Oxford and London, 1966) ir N. Rescher, *Distributive Justice* (Indianapolis, 1966). Bene įžvalgiausią dalyko analizę galima rasti vokiškame šveicarų ekonomisto Emilio Küngo veikale *Wirtschaft und Gerechtigkeit* (Tübingen, 1967), o daugelį vertingų pastebėjimų kn. H. B. Acton, *The Morals of the Market* (London, 1971), ypač p. 71: „Skurdas ir nelaimė išties yra blogis, bet tai nėra neteisingumas". Taip pat labai svarbi kn. Bertrand de Jouvenel, *The Ethics of Redistribution* (Cambridge, 1951) bei kai kurie pastebėjimai jo kn. *Sovereignty* (London, 1957), kurių porą čia pacituosime. P. 140: „Teisingumas, kuris dabar aukštinamas, nėra žmogaus ar žmogaus veiksmų kokybė, bet tam tikra socialinės geometrijos konfigūracija, nesvarbu, kokiomis priemonėmis sukurta. Teisingumas dabar yra tai, kas egzistuoja nepriklausomai nuo teisingų žmonių." P. 164: „Turbūt joks kitas teiginys nesukeltų didesnio skandalo tarp mūsų amžininkų, nei šis – kad neįmanoma sukurti teisingos santvarkos. Tačiau jis logiškai išplaukia iš teisingumo idėjos, kurią gana nelengvai mums pavyko išsiaiškinti. Vykdyti teisingumą reiškia taikyti – ką nors dalijant – atitinkamą eiliškumo tvarką. Tačiau žmogiškasis protas nėra pajėgus nustatyti tokios visų išteklių eiliškumo tvarkos visais požiūriais. Žmonės turi poreikių, kuriuos turi tenkinti; jie turi nuopelnų, kuriuos reikia atlyginti; jie turi galimybių, kurias reikėtų aktualizuoti; net jeigu atsižvelgiame tik į šiuos tris aspektus ir tariame, kad egzistuoja, nors taip nėra, tikslūs *indicia*, kuriais iš šių aspektų galime pasinaudoti, vis vien negalėtume teisingai nustatyti šių trijų *indicia* klasių eiliškumo."

Kadaise labai garsus ir įtakingas Gustavo Schmollerio esė „Die Gerechtigkeit in der Volkswirtschaft" to paties autoriaus leidžiamame *Jahrbuch für Volkswirtschaft*, etc., t. V, 1895 intelektiniu požiūriu visiškai nuvilia – pretenzingai

išdėstoma tipinė visuomenės vaduotojo iliuzija, pranašaujanti kai kuriuos nemalonius būsimosios raidos aspektus. Dabar jau žinome, ką reiškia svarbius sprendimus palikti nuožiūrai to, ką jis vadina „jeweilige Volksbewusstsein nach der Ordnung der Zwecke, die im Augenblick als die richtige erscheint"!

[9] Plg. aukščiau 7 skyriaus 7 išnašą.

[10] Plg. Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (London, 1801), vol. II, part VII, sect. ii, ch. I, p. 198: „Stoikai, kaip atrodo, žmogaus gyvenimą traktavo kaip didelių įgūdžių reikalaujantį lošimą, kuriam turi įtakos atsitiktinumas arba tai, ką žmonės laiko atsitiktinumu." Žr. taip pat Adam Ferguson, *Principles of Moral and Political Science* (Edinburgh, 1792), vol. I, p. 7: „Žmogaus gyvenimą stoikai įsivaizdavo kaip lošimą, kur lošėjo malonumai ir nuopelnai priklauso nuo to, ar jis lošia atidžiai ir sumaniai nepaisant statomos sumos dydžio." Išnašoje Fergusonas nurodo į *Discourses of Epictetus*, išsaugotus Arriano, kn. II, sk. 5.

[11] Plg. G. Hardin, *Nature and Man's Fate* (New York, 1961), p. 55: „Smithas faktiškai teigia, jog laisvoje rinkoje kainas reguliuoja neigiamo atgalinio ryšio mechanizmas." „Stebuklas", iš kurio tiek šaipytasi, kad savanaudiškumas joje tarnauja bendrai naudai, iš tikrųjų išreiškia akivaizdžią tiesą, jog tvarka, kur elementų veiksmus turi kontroliuoti padariniai, kurie jos elementams nėra žinomi, gali susiklostyti tik turint paskatų reaguoti į signalus, atspindinčius tų veiksmų padarinius. Tai, kas jau buvo žinoma Adamui Smithui, vėliau moksliniu stiliumi buvo iš naujo atrasta „savireguliuojančių sistemų" idėjos pavidalu.

[12] Žr. L. von Mises, *Human Action* (Yale, 1949), p. 255: „Rinkos ekonomikoje nėra nieko, ką galima būtų vadinti paskirstymu griežtąja šio žodžio prasme. Gėrybės nėra iš pradžių pagaminamos, o po to paskirstomos, kaip tai būtų socialistinėje valstybėje." Plg. taip pat M. R. Rothbard, „Towards a Reconstruction of Utility and Welfare Economics", kn. M. Sennholz (ed.), *On Freedom and Free Enterprise* (New York, 1965), p. 231.

[13] Plg. W. G. Runciman, *op. cit.*, p. 274: „Socialinio teisingumo reikalavimai yra tokie, kurie keliami grupės vardu; todėl jeigu asmuo, atskiroje grupėje užimantis santykinai blogesnę padėtį, kenčia nuo neteisingos nelygybės, tai jis yra tik individualaus neteisingumo auka."

[14] Žr. Irwing Kristol, „When Virtue Loses all Her Loveliness – Some Reflections on Capitalism and „The Free Society"", *The Public Interest*, no. 21 (1970), perspausdinta autoriaus kn. *On the Democratic Idea in America* (New York, 1972), taip pat kn. Daniel Bell and Irving Kristol (eds.), *Capitalism Today* (New York, 1970).

[15] Plg. J. Höffner, *Wirtschaftsethik und Monopole im 15. und 16. Jahrhundert* (Jena, 1941) ir „Der Wettbewerb in der Scholastik", *Ordo*, V, 1953; taip pat Max Weber, *On Law in Economy and Society*, ed. Max Rheinstein (Harvard, 1954), p. 295 ir toliau; H. M. Robertson, *Aspects on the Rise of Economic Individualism* (Cambridge, 1933); B. Groethuysen, *Origines de l'esprit bourgeois*

en France (Paris, 1927). Tarp svarbiausių darbų, atskleidžiančių XVI a. pabaigos ispanų jėzuitų pažiūras į kainų teisingumą, paminėtinas pirmiausia L. Molina, *De iustitia et de iure*, vol. 2, *De Contractibus* (Cologne, 1594), disp. 347, no. 3 ir ypač disp. 348, no. 3, kur teisinga kaina apibrėžiama kaip toji, kuri susiklosto „quando absque fraude, monopoliis, atque aliis versutiies, communiter res aliqua vendi consuevit pretio in aliqua regione, aut loco, it habendum est pro mensura et regula judicandi pretium iustum rei illius in ea regione." Apie žmogaus nepajėgumą iš anksto žinoti, kokia būtų teisinga kaina, žr. Johannes de Salas, *Commentarii in Secundum Secundae D. Thomas de Contractibus* (Lyon, 1917), *Tr. de empt. et Vend.* IV, n. 6, p. 9: „... quas exacte comprehendere, et ponderare Dei est, not hominum"; taip pat J. de Lugo, *Disputationes de Iustitia et Iure* (Lyon, 1943), vol. II, d. 26, s. 4, n. 40; „pretium iustum matematicum, licet soli Deo notum." Žr. taip pat L. Molina, *op. cit.*, disp. 365, no. 9: „omnesque rei publicae partes ius habent conscendendi ad gradum superiorem, si cuiusque sors id tulerit, neque cuiquam certus quidam gradus debitur, qui descendere et conscendere possit." Tad atrodo, jog H. M. Robertsonas (*op. cit.*, p. 164) neperdeda teigdamas: „Galima pagrįstai teigti, jog religija, kuri palaikė kapitalizmo dvasią, buvo ne kalvinizmas, o jėzuitų doktrina."

[16] John W. Chapman, „Justice and Fairness", *Nomos* VI, *Justice* (New York, 1963), p. 153. Šią Locke'o sampratą išsaugo net Johnas Rawlsas, bent jau ankstyvajame savo darbe „Constitutional Liberty and the Concept of Justice", *Nomos* VI, *Justice* (New York, 1963), p. 117, išnaša: „Jeigu tariama, kad įstatymas ir valdžia garantuoja rinkos konkurenciją, pilnutinį išteklių naudojimą, nuosavybės ir turto cirkuliaciją bei racionalų socialinį minimumą, tada, esant galimybių lygybei, bet kuris turto pasiskirstymo būdas bus teisingas arba bent jau ne neteisingas. Jis bus nulemtas teisingos sistemos funkcionavimo ..., o socialinis minimumas tėra racionalaus apsidraudimo forma."

[17] Žr. ištraukas, cituojamas aukščiau, 15 išnašoje.

[18] Žr. M. Fogarty, *The Just Wage* (London, 1961).

[19] Barbara Wootton, *The Social Foundation of Wage Policy* (London, 1962), p. 120 ir 162, taip pat jos *Incomes Policy, An Inquest and a Proposal* (London, 1974).

[20] Samuelis Butleris (*Hudibras*, II,i) buvo teisus rašydamas

For what is worth in any thing
But so much money as't will bring.

[21] Apie bendrąją atlyginimo pagal nuopelnus problemą, be Davido Hume'o ir Immanuelio Kanto citatų šio skyriaus pradžioje, žr. taip pat mano kn. *The Constitution of Liberty* (London and Chicago, 1960) 6 skyrių; plg. Maffeo Pantaleoni, „L'atto economico" kn. *Erotemi di Economia* (2 tomai, Padua, 1963), t. I, p. 101:

E tre sono le proposizioni che conviene comprendere bene:

La prima è che il merito è una parola vuota di senso.

La seconda è che il concetto di giustizia è un polisenso che si presta a quanti paralogismi si vogliono ex amphibologia.

La terza è che la remunerazione non può essere commisurata da una produttività (marginale) capace di determinazione isolamente, cioè senza la simultanea determinazione della produttività degli altri fattori con i quali entra in una combinazione di complimentarità.

[22] Apie termino „socialinis" istoriją žr. Karl Wasserrab, *Sozialwissenschaft und soziale Frage* (Leipzig, 1903); Leopold von Wiese, *Der Liberalismus in Vergangenheit und Zukunft* (Berlin, 1917); *Sozial, Geistig, Kulturell* (Cologne, 1936); Waldemar Zimmermann, „Das „Soziale" im geschichtlichen Sinn- und Begriffswandel" kn. *Studien zur Soziologie, Festgabe für L. von Wiese* (Mainz, 1948); L. H. A. Geck, *Über das Eindringen des Wortes „sozial" in die deutsche Sprache* (Göttingen, 1963); Ruth Crummenerl, „Zur Wortgeschichte von „sozial" bis zur englischen Aufklärung", nespausdintas esė, skirtas valstybiniam filologijos egzaminui (Bonn, 1963). Plg. mano „What is „Social"? What does it Mean?" mano kn. *Studies in Philosophy, Politics and Economics* (London and Chicago, 1967).

[23] Plg. G. del Vecchio, *op. cit.*, p. 37.

[24] Šiuo požiūriu itin informatyvus yra Leopold von Wiese, *Der Liberalismus in Vergangenheit und Zukunft* (Berlin, 1917), p. 115 ir toliau.

[25] Būdą, kuriuo ši problema dažniausiai traktuojama socialinių filosofų, iliustruoja W. A. Frankena, „The Concept of Social Justice", kn. *Social Justice*, ed. R. B. Brandt (New York, 1962), p. 4, kurio visa argumentacija grindžiama prielaida, kad „visuomenė" *veikia*; kalbant apie spontaninę tvarką tokia prielaida, žinoma, neturi prasmės. Tačiau būtent šis antropomorfinis visuomenės traktavimas ypač būdingas utilitaristams, nors jis nedažnai pripažįstamas taip naiviai, kaip tai daro J. W. Chapmanas citatoje aukščiau, 7 skyriaus 21 išnašoje.

[26] Nepritariu tokiai vartosenai, nors kai kuriems mano bičiuliams Vokietijoje (o pastaruoju metu ir Anglijoje) tokios vartosenos būdu pavyko, kaip atrodo, platesnei visuomenei padaryti labiau priimtiną tos rūšies visuomeninę tvarką, už kurią aš agituoju.

[27] Žr. „Sąžinės pareiškimą", kurį priėmė „Aspeno pasitarimas globalinio teisingumo klausimu" – „ekumeninis Amerikos religinių lyderių susirinkimas" Aspene, Kolorado valstija, 1974 m. birželio 4–7 d., kur kalbame apie „globalinį neteisingumą, kurį apibūdina nuodėmės matmuo ekonominėse, politinėse, socialinėse, rasinėse, seksualinėse ir klasinėse globalinės visuomenės struktūrose bei sistemose." *Aspen Institute Quarterly* (New York), no. 7, trečiasis ketvirtis, 1974, p. 4.

[28] Žr. ypač A. M. Honorė, *op. cit.* Teiginys, kad jeigu *A* turi daugiau už *B*, tai Didžiojoje Visuomenėje tam reikalingas specialus moralinis pateisinimas, tarsi tai būtų kokios nors asmeninės galios sprendimo rezultatas, tampa akivaizdžiai absurdiškas, kai pagalvojame ne tik apie tą smulkmenišką ir sudėtingą valdymo aparatą, kuris būtų reikalingas užkirsti kelią tokiai nelygybei, bet taip pat suvokiame, jog šiam aparatui turėtų būti suteikta galia vadovauti visų piliečių pastangoms ir turėti teisę į šių pastangų rezultatus.

[29] Vienas iš nedaugelio moderniųjų filosofų, kurie tai aiškiai matė ir tiesiai apie tai kalbėjo, buvo R. G Collingwoodas. Žr. jo esė „Economics as a philosophical science," *Ethics* 36, 1926, ypač p. 74: „Teisinga kaina, teisingas atlyginimas, teisingo dydžio palūkanos – visa tai tėra terminų prieštaravimas. Klausimas, ką asmuo privalo gauti mainais už savo gėrybes ar darbą, tai klausimas, neturintis jokios prasmės."

[30] Bent jau vieną faktą pripažįsta visi rimti lygybės idėjos tyrinėtojai, būtent, kad materialinė lygybė ir laisvė yra nesuderinami dalykai. Plg. A. de Tocqueville, *Democracy in America*, kn. II, sk. I (New York, 1945 m. leid., t. II, p. 87): demokratinė bendruomenė „reikalauja lygybės laisvėje, tačiau, jos nepasiekusi, reikalauja lygybės vergovėje"; William S. Sorley, *The Moral Life and the Moral Worth* (Cambridge, 1911), p. 110: „Lygybė pasiekiama tik nuolat varžant laisvę"; arba, iš vėlesnių autorių, Gerhard Leibholz, „Die Bedrohung der Freiheit durch die Macht der Gesetzgeber", kn. *Freiheit der Persönlichkeit* (Stuttgart, 1958), p. 80: „Freiheit erzeugt notwendig Ungleichheit und Gleichheit notwendig Unfreiheit"; – tai tik keletas iš daugybės citatų, kurias nesunkiai suradau savo užrašuose. Ir vis dėlto žmonės, save laikantys entuziastingais laisvės šalininkais, kartu nuolat reikalauja materialinės lygybės.

[31] Gustav Radbruch, *Rechtsphilosophie* (Stuttgart, 1956), p. 87: „Auch das sozialistische Gemeinwesen wird also ein Rechtsstaat sein, ein Rechtsstaat freilich, der statt von der ausgleichenden von der austeilenden Gerechtigkeit beherrscht wird."

[32] Žr. M. Duverger, *The Idea of Politics* (Indianapolis, 1966), p. 201.

[33] Karl Mannheim, *Man and Society in an Age of Reconstruction* (London, 1940), p. 180.

[34] P. J. Stuchka (Sovietų aukščiausiojo teismo pirmininkas) *Valstybės ir teisės enciklopedijoje* (rusų k., Maskva, 1927), cituojama pagal V. Gsovski, *Soviet Civil Law* (Ann Arbor, Michigan, 1948), I, p. 70. Sovietų autoriaus E. Pašukaniso darbą, kur nuosekliausiai dėstoma teisės nunykimo socializmo sąlygomis idėja, Karlas Korschas apibūdina kaip vienintelį nuoseklų Karlo Marxo doktrinos tęsinį (*Archiv sozialistischer Literatur*, III, Frankfurt, 1966).

[35] *The Road to Serfdom* (London and Chicago, 1944), ch. IV. Dėl šios knygos pagrindinės tezės teisininkų komentarų žr. W. Friedmann, *The Planned State and the Rule of Law* (Melbourne, 1948), perspausdinta to paties autoriaus kn. *Law and*

Social Change in Contemporary Britain (London, 1951); Hans Kelsen, „The Foundations of Democracy", *Ethics*, 66, 1955; Roscoe Pound, „The Rule of Law and the Modern State", *Vanderbilt Law Review*, 7, 1953; Harry W. Jones, „The Rule of Law and the Modern Welfare State", *Columbia Law Review*, 58, 1958; A. L. Goodhart, „The Rule of Law and Absolute Sovereignty", *University of Pennsylvania Law Review*, 106, 1958.

[36] G. Radbruch, *op. cit.*, p. 126.

[37] Radbrucho požiūrį į šiuos dalykus taikliai reziumuoja Roscoe Poundas (savo įvade kn. R. H. Graves, *Status in the Common Law*, London, 1953, p. XI):

> [Radbruchas] pradeda nuo skirtumo tarp komutatyvinio, arba atitaisomojo teisingumo, pagal kurį asmeniui grąžinama tai, kas iš jo buvo atimta, arba jam atlyginama atitinkamos vertės pakaitalu, ir distributyvinio teisingumo, kuris seikėja gyvenimo gėrybes ne visiems vienodai, bet pagal tam tikrą vertybių schemą. Tad viena vertus, turime koordinuojančią teisę, kuri gina individų interesus restitucijos bei pan. priemonėmis traktuodama visus vienodai, ir kita vertus, subordinuojančią teisę, kuri kai kuriems individams arba kai kurių individų interesams pagal tam tikrą vertybių schemą teikia pirmenybę. Jo teigimu, viešoji teisė yra subordinavimo teisė, kai kuriuos individualius interesus naudojanti viešiesiems, bet ne kitų individų interesams, sutampantiems su viešaisiais interesais.

[38] Plg. Bertrand de Jouvenel, *Sovereignty* (Chicago, 1957), p. 136:

> Maža visuomenė, kurios aplinkoje žmogus pirmiausia atsiranda, jam išlieka be galo patraukli; ir jis, be abejo, į ją sugrįžta pasisemti jėgų; tačiau... bet koks mėginimas tokius pat bruožus įskiepyti didesnei visuomenei tėra utopija, vedanti prie tironijos. Tai pripažinus tampa aišku, jog didėjant visuomeninių santykių mastui bei įvairovei, bendrasis interesas, suprantant jį kaip abipusį pasitikėjimą, negali būti atrastas naudojant metodus, kuriuos siūlo mažos uždaros visuomenės modelis; toks modelis, priešingai, mus labai klaidina.

[39] Edwin Cannan, *The History of Local Rates in England*, 2-sis leid., (London, 1912), p. 162.

[40] Nors galima priprasti prie daugelio socialinių filosofų sujaukto mąstymo jiems kalbant apie „socialinį teisingumą", mane labai skaudina, kai atrandu nekritiškai tą terminą vartojant tokių iškilių mąstytojų, kaip istorikas Peteris Geylas (*Encounters in History*, London, 1963, p. 358). J. M. Keynesas (*The Economic Consequences of Mr. Churchill*, London, 1925, *Collected Writings*, vol. IX, p. 223) taip pat nedvejodamas rašo apie tai, jog „socialinis teisingumas nesuteikia pagrindo mažinti šachtininkų atlyginimus".

[41] Plg., pavyzdžiui, Walter Kaufmann, *Without Guilt and Justice* (New York, 1973), kuris pagrįstai atmesdamas distributyvinio teisingumo sąvokas mano, jog

turi būti atmesta ir pati teisingumo sąvoką. Tiesą sakant, tai jau nestebina po to, kai net gerai apmąstytame *The Times* (Londonas) redakciniame straipsnyje apie Josepho Pieperio knygos *Justice* (London, 1957) vertimą į anglų kalbą pabrėžiama: „Apskritai galima sakyti, kad jeigu teisingumo sąvoka dar turi įtakos politinei minčiai, ji išreiškia tik vadinamąjį „distributyvinį teisingumą" ir kad komutatyvinio teisingumo idėja beveik nedaro įtakos mūsų svarstymams, nebent tiek, kiek ji išlieka įkūnyta papročiuose bei teisėje, pavyzdžiui, Bendrosios teisės maksimose, nors ir jos išlieka tik dėl gryno konservatyvizmo." Kai kurie šiuolaikiniai socialiniai filosofai iš tikrųjų apeina visą problematiką *apibrėždami* „teisingumą" taip, kad jis pradeda reikšti *tik* „socialinį teisingumą". Žr., pavyzdžiui, Brian M. Barry, „Justice and the Common Good", *Analysis*, 19, 1961, p. 80: „nors Hume'as vartoja frazę „teisingumo taisyklės" atžvilgiu tokių dalykų, kaip nuosavybės taisyklės, *„teisingumas" dabar analitiškai siejamas su „nuopelnu" ir „poreikiu"*; todėl galima būtų visai pagrįstai teigti, jog kai kurios tų taisyklių, Hume'o vadinamų „teisingumo taisyklėmis", nėra teisingos (išskirta mūsų).

[42] J. S. Mill, *On Liberty*, ed. McCallum (Oxford, 1946), p. 70.

[43] Apie moralinių vertybių naikinimą, kuris vyksta dėl mokslinio paklydimo žr. mano inauguracinę Vizituojančio profesoriaus paskaitą Salzburgo universitete *Die Irrtümer des Konstruktivismus und die Grundlagen legitimer Kritik gesellschaftlicher Gebilde* (Munich, 1970; perspausdintą Walterio Euckeno instituto, Freiburg i. Brg., J. C. B. Mohr, Tübingen, 1975).

[44] John Rawls, „Constitutional Liberty and the Concept of Justice", *Nomos* IV, *Justice* (New York, 1963), p. 102, kur prieš cituojamą ištrauką eina teiginys, kad „Vertinama turi būti institucijų sistema, ir ji turi būti vertinama bendruoju požiūriu". Nežinau, ar profesoriaus Rawlso vėlesnis ir labiau žinomas darbas *A Theory of Justice* (Harvard, 1971) aiškiau formuluoja pagrindinę mintį, ir galbūt tai paaiškina, kodėl šis darbas dažnai, bet, mano supratimu, klaidingai, interpretuojamas kaip argumentas socialistinių reikalavimų naudai; žr., pavyzdžiui, Daniel Bell, „On Meritocracy and Equality", *Public Interest*, Autumn 1972, p. 72, kuris Rawlso teoriją apibūdina kaip „išsamiausią pastangą šiuolaikinėje filosofijoje padėti pamatus socialistinei etikai".

9 skyriaus priedas
TEISINGUMAS IR INDIVIDO TEISĖS

Perėjimas nuo negatyvios teisingumo sampratos, apibrėžiamos individualaus elgesio taisyklėmis, prie „pozityviosios" sampratos, kuri „visuomenei" užkrauna pareigą individus aprūpinti konkrečiomis gėrybėmis, dažnai įvyksta pabrėžiant individo *teises*. Atrodo, kad jaunesniosios kartos žmonės, gimę globėjiškų institucijų aplinkoje, jau yra įsitikinę, kad turi teisę iš „visuomenės" reikalauti tam tikrų gėrybių ir kad tokių gėrybių parūpinimas yra visuomenės pareiga. Tačiau kad ir koks stiprus būtų šis įsitikinimas, jo egzistavimas neįrodo, kad tokie reikalavimai turi ką nors bendra su teisingumu ar kad jie gali būti patenkinti laisvoje visuomenėje.

Viena iš daiktavardžio „teisė" prasmių – kiekviena teisingo individualaus elgesio taisyklė sukuria atitinkamas individų teises. Kiek elgesio taisyklės delimituoja individo valdas, individas turi teisę į tas valdas ir jas gindamas susilauks kitų visuomenės narių pritarimo bei paramos. Ten, kur jau veikia tokios organizacijos kaip valdžia, skirtos teisingo elgesio taisyklėms sankcionuoti prievartine galia, individas teisingumo vardu gali iš jų reikalauti, kad jo teisė būtų ginama ir jos pažeidimai atlyginami.

Tačiau tokie reikalavimai gali būti keliami teisingumo vardu, arba kaip teisės tik tuo atveju, kai jie skiriami asmeniui arba organizacijai (tokiai kaip valdžia), kuri gali būti veiksmų subjektas ir kuri savo veikloje saistoma teisingo elgesio taisyklėmis.

Šiai kategorijai priklauso ir reikalavimai, keliami tiems individams, kurie savanoriškai prisiima įsipareigojimus arba kuriuos sieja ypatingi ryšiai (pavyzdžiui, tėvų ir vaikų). Taip teisingo elgesio taisyklės kai kuriems asmenims suteikia teises, o kitiems uždeda atitinkamas pareigas. Tačiau taisyklės pačios savaime, be konkrečių aplinkybių, kuriomis jos taikomos, niekam negali suteikti jokios teisės į konkrečius dalykus. Vaikas turi teisę būti pamaitintas, aprengtas ir apgyvendintas, nes atitinkama pareiga priklauso tėvams, globėjams arba galbūt specializuotai valstybinei institucijai. Tačiau be nuorodos į konkrečias aplinkybes, kurios apibrėžia, kam priklauso atitinkamos pareigos, abstrakti teisingo elgesio taisyklė negali determinuoti tokios teisės. Niekas neturi teisės į konkrečią padėtį, jeigu niekas kitas neturi pareigos šią padėtį jam garantuoti. Neturime teisės nei į tai, kad mūsų namai neužsiliepsnotų, nei į tai, kad mūsų gaminiai ar paslaugos turėtų pirkėją, nei į tai, kad būtume aprūpinti kokiomis nors gėrybėmis ar paslaugomis. Teisingumas neuždeda kitiems visuomenės nariams bendros pareigos mumis rūpintis; o teisė į tokį rūpinimąsi gali egzistuoti tik tuo atveju, jeigu tam tikslui įkuriame specifinę organizaciją. Beprasmiška kalbėti apie teisę į tam tikrą padėtį, jeigu niekas neturi pareigos ar net galios tą padėtį sukurti. Lygiai taip pat beprasmiška kalbėti apie teisę kaip apie reikalavimą, adresuojamą tokiai spontaninei tvarkai kaip visuomenė, nebent turima omeny, kad kažkas turi pareigą šį kosmosą transformuoti į organizaciją ir tokiu būdu prisiimti jos rezultatų kontrolės galią.

Kadangi visi esame verčiami išlaikyti valdžios organizaciją, pagal tą organizaciją apibrėžiančius principus turime tam tikras teises, kurios paprastai vadinamos politinėmis teisėmis. Šios prievartinės organizacijos bei jos organizacinių taisyklių egzistavimas sukuria teisę į valdžios paslaugų dalį, ir jis net gali pateisinti lygių teisių reikalavimą sprendžiant klausimą, ką valdžia turi daryti. Tačiau šis faktas nesuteikia pagrindo iš valdžios rei-

kalauti to, ko ji neteikia ir veikiausiai negalėtų teikti visiems. Šia prasme nesame organizacijos, vadinamos visuomene, nariai, nes visuomenė, parūpinanti mums priemonių daugumai mūsų tikslų, nėra organizacija, valdoma kieno nors sąmoninga valia, ir ji negalėtų mums parūpinti to, ką ji parūpina, jeigu būtų taip valdoma.

Laiko užgrūdintos politinės bei pilietinės teisės, kurias įkūnija formalūs Teisių biliai, iš esmės reiškia reikalavimą, kad bet kuri galima valdžios galių plėtra būtų suderinta su teisingumu. Kaip matysime vėliau, jos visos tėra bendresnės formulės taikymo rezultatas ir faktiškai gali būti ta formule pakeistos – būtent, kad prievarta neturi būti naudojama kitaip, kaip tik įtvirtinant bendrą taisyklę, galiojančią nežinomam ateities atvejų skaičiui. Be abejo, pageidautina, kad šios taisyklės taptų tikrai universaliomis ir kad kiekviena valdžia jų paisytų. Tačiau kol valdžios galios išlieka apribotos, šios mūsų teisės negali užkrauti valdžiai pareigos kurti kokią nors konkrečią dalykų padėtį. Galime reikalauti tik to, kad savo veikloje valdžia laikytųsi teisingumo principų; tačiau negalime iš šių teisių dedukuoti jokių pozityvių galių, kuriomis valdžia turėtų disponuoti. Jos palieka visiškai atvirą klausimą, ar prievartos organizacija, kurią vadiname valdžia, gali ir privalo teisingumo sumetimais determinuoti atskirų individų ar grupių konkrečią materialinę padėtį.

Palyginti neseniai šalia negatyviųjų teisių, kurios tik papildo taisykles, ginančias individo valdas ir kurios institucionalizuojamos valdžios organizavimo įstatuose, ir piliečių pozityviųjų teisių dalyvauti šių organizacijų valdyme, atsirado naujos pozityvios „socialinės ir ekonominės" žmogaus teisės, kurioms dabar teikiama tokia pat ar net didesnė svarba[1]. Kalbu apie teises į konkrečias gėrybes, kurios tariamai priklauso kiekvienai žmogiškajai būtybei kaip tokiai, ir kurios postuluojamos be nuorodos į tai, kas privalo tas gėrybes teikti ir kokio pobūdžio pro-

cese jos turi būti teikiamos[2]. Tačiau tokios pozityvios teisės reikalauja kaip savo atitikmens, kad kas nors (asmuo arba organizacija) jaustų pareigą parūpinti tai, kas kitiems priklauso. Žinoma, beprasmiška tokius reikalavimus kelti „visuomenei", nes „visuomenė" negali nei mąstyti, nei veikti, nei vertinti, nei „traktuoti" ką nors specifiniu būdu. Norint tokius reikalavimus patenkinti, spontaninė tvarka, kurią vadiname visuomene, turi būti pakeista tikslingai valdoma organizacija – rinkos kosmosas turi būti pakeistas *taxis*'u, kurio nariai privalo daryti tai, kas jiems įsakyta. Jiems negalima būtų leisti naudoti savo žinių savo pačių tikslams, nes jie turėtų vykdyti planą, sudarytą jų valdžios tiems reikalavimams tenkinti. Iš čia išplaukia, jog senosios pilietinės teisės ir naujosios socialinės bei ekonominės teisės negali būti įgyvendintos vienu metu, nes faktiškai jos yra tarpusavyje nesuderinamos; naujosios teisės negalėtų būti realizuotos įstatymo jėga kartu nesunaikinusios tos liberaliosios tvarkos, kurią numato senosios pilietinės teisės.

Didžiausią postūmį šiai naujai tendencijai suteikė prezidento Franklino Roosevelto pranešimas „Keturios laisvės", kuriame senąsias žodžio ir tikėjimo laisves papildė „laisvė *nuo* skurdo" ir „laisvė *nuo* baimės". Tačiau galutinai ji buvo įtvirtinta *Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje*, priimtoje Jungtinių Tautų Generalinėje asamblėjoje 1948 metais. Šiame dokumente sąmoningai mėginama sulydyti liberaliosios Vakarų tradicijos teises su visiškai kitokia koncepcija, atnešta marksistinės Rusijos revoliucijos[3]. Klasikinių pilietinių teisių sąrašą, dėstomą iki 21 straipsnio, dokumente papildo dar septyni straipsniai, kuriais siekiama išreikšti naująsias „socialines ir ekonomines teises". Šiuose straipsniuose „kiekvienam, kaip visuomenės nariui", garantuojamos pozityvios teisės į konkrečias gėrybes nenurodant, kam priklauso pareiga arba prievolė jas tenkinti. Dokumente taip pat nepavyksta apibrėžti šių teisių taip, kad konkrečiu atveju teismas galėtų nustatyti jų turinį. Ką, pavyzdžiui, juridine

prasme gali reikšti teiginys, jog kiekvienam „turi būti suteiktos ... ekonominės, socialinės bei kultūrinės teisės, kurios būtinos jo orumui ir laisvam asmenybės vystymuisi" (22 str.)? Arba iš ko „kiekvienas" gali pareikalauti „teisingų ir tinkamų darbo sąlygų" (23(1) str.) bei „teisingo ir patenkinamo atlyginimo" (23(3) str.)? Ką reiškia reikalavimas kiekvienam suteikti teisę „laisvai dalyvauti visuomenės kultūriniame gyvenime ir naudotis mokslo pažangos gėrybėmis" (27(1) str.)? Net teigiama apie „kiekvieną", jog jis „turi teisę į tai, kad visuomenėje ir tarp tautų įsivieš-patautų tokia tvarka, kurioje galėtų būti visiškai įgyvendintos teisės ir laisvės, išdėstytos šioje Deklaracijoje" (28 str.). Postuluojama ne tik tai, kad tai apskritai įmanoma, bet ir kad jau egzistuojąs žinomas metodas, kuriuo visos šios teisės gali būti garantuotos visiems žmonėms.

Akivaizdu, jog visos šios „teisės" remiasi visuomenės, kaip tikslingai sukurtos organizacijos, kurioje įdarbintas kiekvienas, interpretacija. Jos negalėtų tapti visuotinės sistemoje, grindžiamoje teisingo elgesio taisyklėmis bei individualios atsakomybės idėja, nes reikalautų, kad visuomenė būtų pertvarkyta į vieningą organizaciją, t.y. kad ji taptų totalitarinė tikrąja šio žodžio prasme. Matėme, jog teisingo elgesio taisyklės, vienodai galiojančios visiems, bet nieko nepajungiančios viršesniojo įsakams, niekada negali determinuoti, kokiomis konkrečiomis gėrybėmis disponuos tam tikras individas. Jos niekada negali įgyti pavidalo: „kiekvienas privalo turėti štai šią gėrybę." Tai, ką individas gaus laisvoje visuomenėje, visada iš dalies priklausys nuo konkrečių aplinkybių, kurių niekas negali numatyti ar determinuoti. Tad teisingo elgesio taisyklės niekada negali suteikti individui (kitaip nei tam tikros organizacijos nariui) teisių į konkrečius dalykus; jos tik suteikia jam galimybę tokias teises įsigyti.

Deklarácijos autoriams, matyt, niekada neatėjo į galvą mintis, jog ne kiekvienas individas yra samdomas organizacijos narys, kuriam galėtų būti garantuota teisė „į darbo laiko apribo-

jimą ir periodines apmokamas atostogas" (24 str.). „Visuotinės teisės" idėja, garantuojanti ir valstiečiui, ir eskimui, ir veikiausiai baisiajam sniego žmogui „apmokamas periodines atostogas", atskleidžia viso projekto beprasmybę. Krislelis sveiko proto dokumento autoriams būtų pasakęs, jog dalykai, kuriuos jie paskelbė kaip visuotines teises, nei dabar, nei jokioje įžvelgiamoje ateityje negali būti įgyvendinti ir kad iškilmingai juos paskelbiant kaip teises buvo neatsakingai žaidžiama su „teisės" sąvoka, o tai gali ją tik diskredituoti.

Tiesą sakant, dokumentas persunktas to organizacinio mąstymo štampų, kuriuos jau žinome iš profsąjungų veikėjų ar Tarptautinės darbo organizacijos pareigūnų pasisakymų ir kurie atspindi tą bendrą samdomų darbuotojų, viešųjų pareigūnų ir didelių korporacijų vadybininkų nuostatą, kuri visiškai nesuderinama su Didžiosios visuomenės tvarkos principais. Jeigu dokumentas būtų tik tarptautinės socialinių filosofų grupės kūrinys (toks iš pradžių jis ir buvo), jis tik liudytų šiek tiek nerimo keliantį organizacinio mąstymo paplitimo laipsnį tarp šių socialinių filosofų ir tai, kokie svetimi jiems jau tapo pamatiniai laisvosios visuomenės idealai. Tačiau faktas, jog jis buvo priimtas atsakingų valstybės veikėjų, kuriems, reikia manyti, išties rūpi taikinga tarptautinė tvarka, kelia daug didesnį susirūpinimą.

Organizacinis mąstymas visų pirma yra Platono bei jo sekėjų racionalistinio konstruktyvizmo įtakos padarinys, tai socialinius filosofus nuo seno kamuojanti yda; tad turbūt nereikėtų stebėtis, jog akademiniai filosofai, gyvendami organizacijų prieglobstyje, prarado supratimą apie jėgas, palaikančias Didžiosios visuomenės vientisumą, ir vaizduodamiesi esą Platono filosofais karaliais, siūlo visuomenės pertvarkymą į totalitarinę sistemą. Jeigu išties, kaip teigiama, socialines bei ekonomines *Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos* teises šiandien „pripažįsta didžioji dauguma Amerikos ir Britanijos moralistų"[4], šis faktas, žinoma, liudija vien apmaudų šių žmonių kritinio mąstymo stygių.

Tačiau tas spektaklis, kai Jungtinių Tautų Generalinė Asamblėja iškilmingai paskelbė, jog *kiekvienas* individas(!), „nuolat turėdamas galvoje šią Deklaraciją"(!), privalo siekti, kad šių žmogaus teisių būtų visuotinai laikomasi, būtų tik komiškas vaizdelis, jeigu iliuzijos, kurias jis žadina, nebūtų tokios tragiškos. Regėti, kaip pati plačiausia iš visų iki šiol žmogaus sukurtų politinių institucijų griauna savo pačios autoritetą, nes puoselėja naivų prietarą, esą galime sukurti bet kokią geidžiamą padėtį paprasčiausiai paskelbdami įsaką, kad ji turi egzistuoti, apgaudinėja pati save manydama, jog galime naudotis spontaninės visuomeninės tvarkos pranašumais ir kartu ją maigyti pagal savo įgeidžius, yra daugiau negu tragiška[5].

Pamatinis faktas, kurio nepaiso visos šios iliuzijos, yra tas, kad visų tų gėrybių, kuriomis norime aprūpinti kuo daugiau žmonių, egzistavimas priklauso nuo to, ar jų gamybai tie patys žmonės naudoja savo geriausias žinias. Sukurti prievarta sankcionuojamas teises į šias gėrybes nereiškia sukurti pačių gėrybių. Jeigu norime pagerinti kiekvieno padėtį, tai prie šio tikslo artėsime ne įstatymu nustatydami, kad jis turi būti pasiektas, ne dalydami visiems juridines teises į tai, kas, mūsų nuomone, jiems dera, o suteikdami kiekvienam paskatų savo veikla kuo geriausiai pasitarnauti kitiems. Kalbėjimas apie teises ten, kur susiduriame vien su aspiracijomis, kurios gali būti tenkinamos tik savanoriškumo sistemoje, ne tik nukreipia dėmesį nuo to, kas realiai determinuoja mūsų geidžiamą visų gerovę, bet ir nuvertina žodį „teisė", kurio griežtąją prasmę, norint išlaikyti laisvąją visuomenę, išsaugoti būtina.

Šio skirsnio tekstas buvo atspausdintas kaip straipsnis Norvegijos žurnalo *Farmland* (Oslo, 1966) proginiame 75-erių metų jubiliejaus numeryje.

[1] Ši problema aptariama straipsniuose *Philosophical Review*, April 1955 bei D.D. Raphael (ed.), *Political Theory and the Rights of Man* (London, 1967).

[2] Žr. *Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją*, priimtą Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos 1948 m. gruodžio 10 d. Ji buvo perspausdinta kartu su nuorodomis

į intelektinius dokumento šaltinius, leidinyje *Human Rights, Comments and Interpretations*, a symposium, edited by UNESCO (London and New York, 1945). Jo priede pateikiamas ne tik „UNESCO Memorandumas apie teorinius žmogaus teisių pagrindus" (p. 251–254), bet ir „UNESCO Komiteto raportas apie teorinius žmogaus teisių pagrindus" (kuris kitur apibūdinamas kaip „UNESCO Komitetas apie žmogaus teisių principus"), kuriuose aiškinama, jog buvo stengiamasi suderinti dvi skirtingas „viena kitą papildančias" žmogaus teisių sąvokas, viena iš kurių „remiasi prigimtinių žmogaus teisių samprata ..., o kita yra grindžiama marksistiniais principais", ir surasti „kokį nors bendrą šių dviejų tendencijų vardiklį". Taip pat aiškinama, jog „ši bendroji formuluotė tam tikru mastu turėtų suderinti skirtingas ir net priešingas dabar naudojamas formuluotes"! (Britanijai tame Komitete atstovavo profesorius H. J. Laski ir profesorius E. H. Carras!).

[3] *Ibid.*, p. 22, kur prof. E. H. Carras, UNESCO Ekspertų komisijos pirmininkas, aiškina: „Jeigu į naująją Žmogaus teisių deklaraciją bus įtraukti straipsniai, numatantys socialinių paslaugų teikimą, vaikų, senelių bei įsidarbinti nepajėgių asmenų išlaikymą, tada paaiškės, jog visuomenė gali garantuoti tokias teises, jeigu tik ji pati savo ruožtu turės teisę telkti individų gamybines pastangas ir jiems vadovauti!

[4] G. Vlastos, „Justice", *Revue Internationale de la Philosophie*, 1957, p. 331.

[5] Apie visą dokumentą žr. Maurice Cranston, „Human Rights, Real and Supposed", kn. D. D. Raphael (ed.), nurodytoje 1 išnašoje; autoriaus teigimu, „filosofiniu požiūriu šiaip jau nepriekaištinga žmogaus teisių sąvoka pastaraisiais metais buvo supainiota, suvelta ir nuskurdinta mėginant ją suliedinti su teisėmis, priklausančiomis visiškai kitokiai loginei kategorijai." Žr. taip pat to paties autoriaus *Human Rights Today* (London, 1955).

10

RINKOS TVARKA ARBA KATALAKSIJA

> Žmonių supratimas apie teisingumą kinta, ir ... viena iš jėgų, verčiančių jį keistis, yra ta, kad kartkartėmis atrandama, jog tai, kas konkrečiu atveju buvo laikoma visiškai teisinga, yra, ir galbūt net visada buvo, neekonomiška.
>
> Edwin Cannan*

Rinkos tvarkos esmė

Anksčiau jau aptarėme (2 skyriuje) bendrus spontaninės tvarkos bruožus. Dabar reikėtų išsamiau panagrinėti specifinius rinkos tvarkos bruožus bei tos naudos, kurią ji mums teikia, pobūdį. Ši tvarka pasitarnauja mūsų tikslams ne tik tuo, kad kaip kiekviena tvarka ji padeda mums orientuotis savo veikloje garantuodama tam tikrą skirtingų individų lūkesčių atitikimą; ji pasitarnauja (būdu, kurį dar turime išsiaiškinti) ir tuo, kad kiekvienam suteikia didesnes disponavimo įvairiomis gėrybėmis (t.y. prekėmis ir paslaugomis) perspektyvas arba šansus nei jų turėtume tokiai tvarkai nesant. Tačiau, kaip matysime, tik jeigu mokame kai kurių lūkesčių nuolatinio nuvylimo kainą, šis individų veiksmų koordinavimo būdas garantuoja didesnį lūkesčių tarpusavio atitikimą ir leidžia efektyviau išnaudoti atskirų tokios tvarkos narių žinias bei sugebėjimus.

Norint deramai suprasti šios tvarkos pobūdį būtina išsivaduoti nuo klaidinančių asociacijų, kurias kelia tai, jog ši tvarka

* Edwin Cannan, *The History of Local Rates in England* (London, 2 leid., 1912), p. 173. Terminas „neekonomiška" čia vartojamas ta plačiąja prasme, kuri aprėpia dalykus, būtinus rinkos tvarkai; šiuo požiūriu tokia vartosena šiek tiek klaidina ir todėl vertėtų jos vengti.

paprastai apibūdinama kaip „ekonomika", arba „ūkis". Ūkis, griežtąja šio žodžio prasme, t.y. ta prasme, kuria namų ūkis, ferma ar įmonė gali būti vadinama ūkiu, – tai tam tikra sistema veiksmų, kuriais vieningo plano pagrindu turimos priemonės įvairiems tikslams paskirstomos pagal santykinę tų tikslų svarbą. Rinkos tvarka netarnauja tokiai vieningai tikslų hierarchijai. Šia prasme tai, kas paprastai vadinama nacionaline ekonomika, arba šalies ūkiu, nėra atskiras ūkis, bet daugelio tarpusavyje susijusių ūkių sistema[1]. Kaip matysime, kai kuriais formaliais bruožais ši tvarka panaši į ūkį, tačiau ne svarbiausiuoju – veikla jos sąlygomis nėra valdoma vieningos tikslų skalės ar hierarchijos. Įsitikinimas, jog ekonominė visuomenės narių veikla yra arba turi būti vieningo ūkio griežtąja šio žodžio prasme dalimi, ir kad vadinamasis nacionalinis, arba šalies, ūkis turi būti valdomas ir vertinamas pagal tokio ūkio kriterijus, yra pagrindinis šios srities klaidų šaltinis. Tačiau kalbėdami apie šalies arba apie pasaulio ūkį (ekonomiką), vartojame terminą, sugestionuojantį, jog šios sistemos, aptarnaujant vieningą tikslų sistemą, turi būti tvarkomos pagal socializmo principus ir valdomos pagal vieningą planą.

Jeigu tikrasis ūkis, arba ekonomika, yra organizacija mūsų apibrėžta technine šio žodžio prasme, t.y. tikslingas disponavimas tam tikram subjektui žinomomis priemonėmis, tai rinkos kosmosas nėra ir negali būti valdomas tokios vieningos tikslų hierarchijos; jis tarnauja skirtingiems ir nesuderinamiems visų jo atskirų narių tikslams.

Painiava, kurią kelia žodžio „ūkis" („ekonomika") dviprasmiškumas, yra tokia rimta, kad čia mums derėtų apriboti jo vartoseną pirmykšte jo prasme, kai jis reiškia tikslingai koordinuojamų veiksmų visumą, tarnaujančią vieningai tikslų hierarchijai, ir naudoti kitą terminą apibūdinant atskirų tarpusavyje susijusių ūkių sistemą, arba rinkos tvarką. Kadangi „katalaktikos" pavadinimas nuo seno buvo siūlomas mokslui, nagrinė-

jančiam rinkos tvarką[2] ir kadangi pastaruoju metu jis buvo atgaivintas[3], jis, mano supratimu, visiškai tiktų pačiai rinkos tvarkai apibūdinti. Terminas „katalaktika" sukurtas iš graikų kalbos veiksmažodžio *katallattein* (arba *katallas–sein*), kuris reiškia, ir tai įsidėmėtina, ne tik „mainikauti", bet ir „priimti į bendruomenę" bei „priešą padaryti draugu"[4]. Jo pagrindu sudarytas būdvardis „katalaktinis" naudojamas vietoje „ekonominis" reiškiniams, kuriuos nagrinėja katalaktikos mokslas, apibūdinti. Senovės graikai nežinojo nei šio būdvardžio, nei atitinkamo daiktavardžio; tačiau jeigu jie būtų tą žodį kūrę, jis veikiausiai būtų *katallaxia*. Tad tokiu būdu galime sukonstruoti terminą *katalaksija*, kurį vartosime apibūdinti tai tvarkai, kuri klostosi daugeliui atskirų ūkių sąveikaujant tarpusavyje rinkoje. Tad katalaksija yra specifinė rinkoje atsirandanti tvarkos rūšis, kai žmonės veikia vadovaudamiesi nuosavybės, žalos atlyginimo ir kontrakto teise.

Laisva visuomenė – tai pliuralistinė visuomenė be bendros tikslų hierarchijos

Didžiajai visuomenei ir jos rinkos tvarkai dažnai prikišama, kad ji neturi sutartos tikslų hierarchijos. Tačiau iš tikrųjų šis faktas yra didžiausias jos privalumas, individo laisvę bei visas su ja susijusias vertybes padaręs galimas. Didžioji visuomenė iškilo tada, kai buvo atrasta, jog žmonės gali taikiai sugyventi ir būti naudingi vieni kitiems be susitarimo dėl tikslų, kurių kiekvienas iš jų atskirai siekia. Atradimas, jog abstrakčiomis elgesio taisyklėmis galima pakeisti privalomus konkrečius tikslus, leido išplėsti taikingų santykių erdvę už ribų, apibrėžiamų to paties tikslo siekiančios mažos grupės, nes jis kiekvienam individui leido pelnytis iš kitų individų sumanumo bei žinių, net jų visiškai nepažįstant ir nepaisant to, kad jų tikslai galėjo būti visiškai skirtingi nuo jo tikslų[5].

Lemiamas žingsnis, padaręs galimą taikingą bendrų tikslų nesiekiančių žmonių bendradarbiavimą, buvo mainikavimo pripažinimas – to, kad skirtingi žmonės iš tų pačių daiktų turi skirtingos naudos ir kad dažnai kiekvienas iš dviejų individų gali turėti naudos ką nors iš kito gaudamas mainais už ką nors, kas reikalinga kitam. Šiems santykiams atsirasti pakako pripažinti tam tikras taisykles, apibrėžiančias, kas kam priklauso ir kaip nuosavybė gali būti sandoriu perleidžiama kitam[6]. Jiems atsirasti visai nebūtina, kad pusės sutartų dėl tikslų, kuriems tarnauja toks sandoris. Tiesą sakant, mainų aktams būdinga, jog jie tarnauja skirtingiems ir nepriklausomiems kiekvieno mainų dalyvio siekiams ir yra kiekvieno priemonė skirtingiems tikslams pasiekti. Faktiškai abi pusės paprastai iš jų turi tuo daugiau naudos, kuo labiau skiriasi jų poreikiai. Organizacijoje atskiri jos nariai talkina vienas kitam tik tiek, kiek yra verčiami siekti tų pačių tikslų, o katalaksijoje jie pasitarnauja vienas kito poreikiams visai jais nesirūpindami ar net jų nežinodami.

Didžiojoje visuomenėje faktiškai ne tik padedame tenkinti poreikius, apie kuriuos nieko nežinome, bet kartais net tokius siekius, kuriems nepritartume, jeigu apie juos žinotume. Ir tai yra neišvengiama, nes nežinome, kokiems tikslams bus naudojamos tos prekės ar paslaugos, kurias teikiame kitiems. Kad siekdami vien savo tikslų pasitarnaujame kitų tikslams, kurių patys nesiekiame arba kurių net nežinome – būtent tai ir yra Didžiosios visuomenės stiprybės šaltinis. Bendradarbiavimas numato bendrus tikslus, o žmonės, besivadovaujantys skirtingais tikslais, neišvengiamai bus priešai, kuriems gali tekti grumtis dėl tų pačių priemonių; tik atsiradus mainams skirtingiems individams tapo įmanoma vienas kitam būti naudingais be būtinybės sutarti dėl galutinių tikslų.

Kai šis mainų efektas – abipusė nauda, gaunama pusėms to net nesiekiant – pirmą kartą buvo aiškiai suvoktas[7], buvo per daug akcentuojamas mainų dėka atsirandantis darbo pasidali-

jimas bei faktas, jog būtent „savanaudiški" tikslai skirtingus individus skatina pasitarnauti vienas kitam. Tai buvo, žinoma, per siauras požiūris į reikalo esmę. Darbo pasidalijimas plačiai praktikuojamas ir organizacijose; o spontaninės tvarkos privalumai nepriklauso nuo žmonių savanaudiškumo įprastąja šio žodžio prasme. Svarbiausias katalaksijos bruožas yra tas, kad ji, nepaisant individų savanaudiškumo ar nesavanaudiškumo, suderina labai skirtingas žinias ir skirtingus tikslus. Būtent todėl, kad katalaksijoje žmonės, siekdami savo pačių tikslų – nesvarbu, egoistinių ar altruistinių – pasitarnauja daugelio kitų, dažniausiai jiems nežinomų, žmonių tikslams, visuminė jos tvarka yra nepalyginamai pranašenė už bet kurią tikslingos organizacijos tvarką: atskiri Didžiosios visuomenės nariai turi naudos vienas iš kito pastangų ne tik nepaisant jų tikslų skirtingumo, bet dažnai būtent dėl jo[8].

Daugeliui žmonių kokti pati mintis, kad Didžiosios visuomenės nesieja jokie vieningi konkretūs tikslai arba, kitaip sakant, kad ją vienija ne tikslų, o tik priemonių ryšys. Išties, pagrindinis bendras visų jos narių tikslas tėra vien instrumentinis – garantuoti klostymąsi abstrakčios tvarkos, neturinčios specifinio tikslo, bet didinančios visų šansus jiems siekiant savo privačių tikslų. Vyraujanti moralinė tradicija, kurios didžioji dalis savo ištakomis vis dar siekia bendrų tikslų konsoliduojamą gentinę bendruomenę, dažnai verčia žmones šią aplinkybę laikyti taisytinu Didžiosios visuomenės moraliniu trūkumu. Tačiau prievartos apribojimas negatyvių elgesio taisyklių palaikymu buvo kaip tik tai, kas leido integruotis taikaus sambūvio tvarkai individams bei jų grupėms siekiant skirtingų tikslų; būtent privalomų bendrų tikslų nebuvimas sukuria visa tai, ką mums duoda laisvų žmonių visuomenė.

Nors idėja, kad bendra konkrečių vertybių hierarchija yra geras dalykas ir kad esant reikalui ji gali būti primetama jėga, turi gilias šaknis žmonijos istorijoje, jos intelektinis gynimas

šiandieną daugiausia grindžiamas klaidingu įsitikinimu, jog tokia bendra tikslų hierarchija reikalinga individų veiklai integruoti į tvarkingą visumą ir kad ji yra būtinoji taikos sąlyga. Tačiau šis įsitikinimas yra didžiausia kliūtis būtent šiems tikslams pasiekti. Didžioji visuomenė neturi nieko bendra su „solidarumu", ir faktiškai ji yra nesuderinama su „solidarumu" griežtąja žmonių telkimo žinomiems bendriems tikslams pasiekti prasme[9]. Jeigu kartais jaučiame, kaip gera turėti bendrų tikslų su savo bendrapiliečiais, ir patiriame emocijų pakylėjimą veikdami bendro tikslo siekiančioje grupėje, tai šis pojūtis yra instinktas, kurį paveldėjome iš gentinės visuomenės ir kuris, neabejotinai, mums vis dar padeda tada, kai tenka veikti sutartinai nedidelėje grupėje siekiant susidoroti su staiga kilusia kritine situacija. Jis aiškiai iškyla į paviršių tada, kai net kylantis karas sutinkamas su tam tikru pasitenkinimu – toks stiprus yra vienijančio tikslo geismas; o akivaizdžiausia jo apraiška naujausiais laikais – nacionalizmas ir socializmas – du didžiausi laisvai civilizacijai gresiantys pavojai[10].

Didžioji dauguma žinių, kuriomis kliaunamės veikdami, yra nenumatytas ir šalutinis kitų žmonių veiklos produktas, jiems tiriant pasaulį kitomis kryptimis nei tos, kuriomis judame mes, nes jie vadovaujasi kitokiais tikslais; tos žinios niekada nebūtų buvusios mums prieinamos, jeigu būtų siekiama tik tokių tikslų, kuriems pritariame. Individo narystę visuomenėje daryti priklausomą nuo to, ar jis pritaria ir sąmoningai palaiko konkrečius kitų visuomenės narių siekius, reiškia eliminuoti pagrindinį tokios visuomenės dinamizmo veiksnį. Visur, kur sutarimas dėl konkrečių tikslų bus būtina tvarkos bei taikos sąlyga, o kitamanystė bus grėsmė visuomeninei tvarkai, kur pritarimas veiksmams ar jų pasmerkimas priklausys nuo konkrečių tikslų, kuriems tie veiksmai tarnauja, – ten intelektinės pažangos jėgos visur bus daug silpnesnės. Net jeigu sutarimas dėl tikslų daugeliu požiūrių gali padaryti gyvenimą sklandesnį, būtent nesuta-

rimo galimybė ar bent prievartinio sutarimo dėl konkrečių tikslų nebuvimas, yra tas pagrindas, kuriuo remiasi toji civilizacija, kurią pradėjo graikai, nepriklausomą individo mąstymą padarę efektyviausiu žmogiškojo proto pažangos veiksniu[11].

Didžioji visuomenė, ir nebūdama vieningu ūkiu, grindžiama tuo, kas netiksliai vadinama ekonominiais santykiais

Klaidingas įsitikinimas, jog rinkos tvarka yra ūkis arba ekonomika griežtąja šio žodžio prasme, paprastai sutinkamas kartu su neigimu, jog Didžiosios visuomenės vientisumą palaiko tai, kas netiksliai vadinama ekonominiais santykiais. Šių dviejų pažiūrų dažnai laikosi tie patys žmonės, nes, žinome, yra tiesa, jog tikslingo organizavimo dariniai, pagrįstai vadinami ūkiais, grindžiami sutarimu dėl konkrečių tikslų, o tie tikslai dažniausiai nėra ekonominiai; tačiau didysis spontaninės rinkos tvarkos pranašumas yra tas, jog ją vienija tik priemonių ryšiai, tad ji nereikalauja sutarimo dėl tikslų ir todėl leidžia sutaikyti skirtingiausius siekius. Tai, kas paprastai vadinama ekonominiais santykiais, iš tikrųjų yra tie santykiai, kuriuos nulemia faktas, jog visų priemonių naudojimą veikia daugybė skirtingų siekių. Būtent šia plačiąja termino „ekonominis" prasme Didžiosios visuomenės dalių tarpusavio priklausomybę, arba darną, lemia grynai ekonominiai santykiai[12].

Teiginys, jog šia plačiąja prasme vienintelis ryšys, vienijantis Didžiąją visuomenę, yra „ekonominis" (tiksliau – „katalaksinis"), sukelia didžiulį emocinį pasipriešinimą. Tačiau šio fakto neįmanoma paneigti; nepaneigiama yra ir tai, jog jokioje šiuolaikinės šalies ar pasaulinio masto visuomenėje kitaip ir negalėtų būti. Dauguma žmonių vis dar nenori pripažinti, kad būtent niekinamieji „piniginiai santykiai" vienija Didžiąją visuomenę, ir kad didysis visos žmonijos vienybės idealas ga-

liausiai priklauso nuo to, kad santykius, tarpusavyje jungiančius jos narius, valdo jų siekis geriau patenkinti savo materialinius poreikius.

Be abejo, visuminėje Didžiosios visuomenės sistemoje egzistuoja daugybė kitokių santykių, kurie jokia prasme nėra ekonominiai. Tačiau tai nepaneigia fakto, jog būtent rinkos tvarka teikia galimybę taikiai suderinti skirtingiausius interesus – tai yra dėka proceso, duodančio naudos visiems. Toji visų žmonių tarpusavio priklausomybė, apie kurią dabar tiek daug kalbama ir kuri turi tendenciją mus visus jungti į Vieną Pasaulį, yra ne tik faktinis rinkos tvarkos padarinys, bet jos ir negalėtume pasiekti kitokiomis priemonėmis. Kas šiandieną sieja bet kurio europiečio ar amerikiečio gyvenimą su tuo, kas vyksta Australijoje, Japonijoje ar Zaire, yra tų įvykių atgarsiai, perduodami per rinkos santykių tinklą. Tai aiškiai suvokiame pagalvoję, kokią menką vertę turėtų, pavyzdžiui, technologinės transporto bei komunikacijų galimybės, jeigu gamybos sąlygos visuose pasaulio kraštuose būtų vienodos.

Nauda iš žinių, kuriomis disponuoja kiti, taip pat visos mokslo naujovės mus pasiekia kanalais, kuriuos parūpina ir valdo rinkos mechanizmas. Net mūsų galimybės dalytis estetine ar moraline patirtimi su žmonėmis iš kitų pasaulio kraštų priklauso nuo šių ekonominių ryšių. Išties ši kiekvieno priklausomybė nuo daugelio kitų žmonių veiksmų visų pirma yra ne fizinė, o ekonominė. Tik dėl nesusipratimo, kilusio dėl klaidinančio terminų vartojimo, ekonomistai kartais kaltinami dėl „panekonomizmo", dėl tendencijos į viską žvelgti ekonominiu požiūriu arba, dar blogiau, dėl noro „ekonominius interesus" iškelti virš visų kitų[13]. Tačiau katalaktika išties yra tasai mokslas, kuris nagrinėja vienintelę visuminę tvarką, aprėpiančią beveik visą žmoniją, tad ir ekonomistas visiškai teisėtai gali reikalauti, kad suderinamumas su šia tvarka būtų pripažintas kaip standartas, pagal kurį turi būti vertinamos visos konkrečios institucijos.

Tačiau būtų nesusipratimas tokį reikalavimą vaizduoti kaip norą „ekonominius tikslus" iškelti virš visų kitų. Juk galiausiai nėra tokio dalyko kaip ekonominiai tikslai. Individų ekonominės pastangos bei paslaugos, kurias jiems teikia rinka, yra priemonių paskirstymo tarp besivaržančių tikslų procesas, o šie tikslai – visada neekonominiai. Kiekvienos ekonominės veiklos uždavinys – suderinti šiuos besivaržančius tikslus ir nuspręsti, kuriems iš jų bus skiriama trūkstamų priemonių. Rinkos tvarka skirtingų neekonominių tikslų reikalavimus derina vieninteliu žinomu būdu, duodančiu naudos visiems; tačiau ji negarantuoja, jog pirmenybė bus teikiama svarbiausiems, o ne mažiau svarbiems poreikiams – paprasčiausiai todėl, kad tokioje sistemoje negali būti jokios vieningos visų poreikių santykinės svarbos hierarchijos. Paprastai ji garantuoja tik tai, kad joks poreikis nebus tenkinamas didesne nuo kitų poreikių tenkinimo atitrauktų priemonių kaina, negu tai būtina. Rinka yra vienintelis mums žinomas metodas, kurį naudojant tokia padėtis gali būti pasiekta be sutarimo dėl santykinės įvairių galutinių tikslų svarbos – remiantis vien abipusiškumo principu, kuris kiekvienam individui atveria daugiau savo gerovės didinimo galimybių nei šiaip jis jų turėtų.

Laisvų žmonių visuomenėje politikos tikslas negali būti numatomų rezultatų maksimumas, o tik abstrakti tvarka

Klaidingas katalaksijos kaip ūkio, arba ekonomikos griežtąja šio žodžio prasme, interpretavimas taip pat dažnai skatina ją vertinti pagal tai, kokiu mastu ji tenkina tam tikrą tikslų hierarchiją. Tačiau jeigu apie įvairių poreikių svarbą spręsime pagal kainą, mokamą už jų tenkinimą, tai, kaip daugybę kartų buvo parodyta ne vien rinkos šalininkų, bet dar dažniau jos kritikų, pateksime į ydingą ratą – juk santykinis įvairių prekių ar pa-

slaugų paklausos dydis, prie kurio rinka pritaiko jų pasiūlą, pats yra determinuotas pajamų pasiskirstymo, kurį savo ruožtu determinuoja rinkos mechanizmas. Daugelis autorių iš čia padarė išvadą, kad jeigu šios santykinės paklausos skalės negalime, nepakliūdami į ydingą ratą, laikyti bendrąja vertybių skale, tai, kad galėtume vertinti rinkos tvarkos efektyvumą, privalome postuluoti kokią nors kitą tikslų skalę.

Tačiau įsitikinimas, jog be vieningos tikslų hierarchijos negali būti racionalios politinės strategijos, implikuoja, jog katalaksija traktuojama kaip ūkis, ir todėl jis klaidina. Tokiai strategijai nebūtina vadovautis konkrečių tikslų siekiais, ji gali būti skirta abstrakčiai tvarkai palaikyti, tvarkai, kuri jos nariams teiktų daugiausia šansų savo skirtingiems ir kitiems dažniausiai nežinomiems tikslams pasiekti. Politikos paskirtis tokioje visuomenėje būtų – vienodai padidinti kiekvieno jos nario šansus savo tikslus pasiekti apribojant prievartą (išskyrus mokesčių rinkimo atvejį) tik įtvirtinimu taisyklių, kurios, taikomos visuotinai, šia prasme didina kiekvieno šansus.

Tad politika, mėginanti naudoti spontanines tvarkos jėgas, negali siekti numatomo konkrečių rezultatų maksimumo, o bet kuriam atsitiktinai pasirinktam individui turi siekti padidinti tikimybę, jog visų tos tvarkos reikalaujamų pokyčių visuminis rezultatas reikš jo šansų pasiekti savo tikslus padidėjimą. Jau matėme[14], kad bendrasis interesas šia prasme nėra kokia nors konkreti dalykų padėtis, o tik abstrakti tvarka, kuri laisvoje visuomenėje turi palikti neapibrėžtą laipsnį, kuriuo bus patenkinti konkretūs poreikiai. Turi būti siekiama tokios tvarkos, kuri kiekvieno šansus didintų tiek, kiek apskritai įmanoma – ne kiekvienu laiko momentu, bet tik „apskritai imant" ir ilgalaikėje perspektyvoje.

Kadangi kiekvienos ekonominės politikos rezultatai neišvengiamai priklauso nuo to, kaip sėkmingai rinka naudojasi nežinomi individai, vedami savo žinių ir siekių, tokios politikos paskirtis būtų parūpinti mums tokį daugiatikslį įrankį, kuris

konkrečiu laiko momentu net nebūdamas pats tinkamiausias dorojantis su konkrečiomis aplinkybėmis bus tinkamiausias dorotis su didžiausia įvairove labiausiai tikėtinų aplinkybių. Jeigu žinotume visas šias aplinkybes iš anksto, galbūt pasiruoštume geresnius įrankius; kadangi iš anksto jų nežinome, turime tenkintis mažiau specializuotu įrankiu, kuris mums padės susidoroti net su labai netikėtais įvykiais.

Katalaksija kaip lošimas

Geriausias būdas suprasti, kodėl rinkos sistemos funkcionavimas ne tik sukuria tvarką, bet ir iš esmės padidina žmonių pastangų produktyvumą, – jį įsivaizduoti, kaip buvo siūloma ankstesniame skyriuje, kaip lošimą, kurį dabar galime pavadinti katalaksiniu. Tai toks lošimas, kuris turtina jo dalyvius (lošimų teorijos terminais tai nėra nulinės sumos lošimas), – jis didina gėrybių srautą bei visų jo dalyvių šansus savo poreikiams tenkinti, nors ir išlieka lošimu ta prasme, kurią apibrėžia Oksfordo anglų kalbos žodynas: „varžybos, kurios vyksta pagal taisykles ir kurių rezultatą lemia meistriškumas, jėga arba sėkmė." Vienas svarbiausių dalykų, kurį dabar turime išsiaiškinti, yra tas, kad šio lošimo rezultatą neišvengiamai nulems sugebėjimų ir atsitiktinumo mišinys.

Šis lošimas turtina jo dalyvius todėl, kad pajamos, kiekvieno gaunamos iš savo pastangų, veikia kaip signalai, kuriais vadovaudamasis jis tenkina jam nežinomus poreikius, ir tai daro išnaudodamas sąlygas, kurias žino taip pat tik netiesiogiai – per jas atspindinčias jų naudojamų gamybos veiksnių kainas. Lošimas turtina jo dalyvius todėl, kad kiekvieną aprūpina informacija, leidžiančia tenkinti tiesiogiai jam nežinomus poreikius naudojant priemones, apie kurių egzistavimą be tos informacijos jis nieko nežinotų, todėl patenkinamas platesnis poreikių ratas nei šiaip būtų įmanoma. Gamintojas gamina batus ne

todėl, kad žino, jog Džonsui jų reikia. Jis juos gamina todėl, kad žino, jog dešimtys prekeivių nupirks tam tikrą jų skaičių už įvairias kainas, nes jie (arba, tiksliau, mažmenininkai, kuriuos jie savo ruožtu aptarnauja) žino, jog tūkstančiai džonsų, kurių gamintojas nepažįsta, nori jų nusipirkti. Panašiai gamintojas išlaisvina tam tikrus išteklius, kad kiti galėtų plėsti savo gamybą – pavyzdžiui, savo produkto gamyboje magnį pakeisdamas aliuminiu ne todėl, kad žino visus paklausos ir pasiūlos pokyčius, kurie aliuminį atpigino, o magnį pabrangino, o todėl, kad sužino paprastą faktą, jog kaina, kuria jam buvo siūlomas aliuminis, smuko palyginti su magnio kaina. Išties bene svarbiausioji kainų sistemos funkcija yra ta, kad ji reikalauja atsižvelgti į tuos norų konfliktus, kurie šiaip liktų nežinomi, reikalaudama atsižvelgti į kaštus – į svarbiausiąjį dalyką visos visuomenės interesų požiūriu, t.y. į tai, kas daugybei kitų žmonių duoda didžiausios naudos; būtent šią funkciją sėkmingai atlieka tik privatus, o ne valstybinis verslas.

Tad rinkos sąlygomis kiekvienas, vedamas savo žinomos naudos, tarnauja nežinomiems kitų poreikiams, kartu atsižvelgdamas į tas jam pačiam nežinomas aplinkybes, kurių dėka jis gali šiuos poreikius tenkinti mažiausiais įmanomais kaštais (alternatyvių gėrybių, kurias jis galėtų teikti, prasme). O ten, kur tik vienetai žino svarbią naują aplinkybę, ten reikiama informacija nuo seno niekinamų spekuliantų dėka greit pasklinda atitinkamų kainų kaitos pavidalu. Svarbiausias viso to padarinys, žinoma, yra tai, kad visoje rinkoje iškart atsižvelgiama į visus pokyčius ir prie jų prisitaikoma, kai tik apie juos sužino kas nors, susijęs su prekyba, net jeigu toks prisitaikymas prie naujų faktų niekada nėra tobulas.

Ypač reikia pabrėžti, jog šiame procese einamosios kainos perspėja apie tai, kas turi būti daroma esamomis sąlygomis ir jos neturi jokio būtino ryšio su tuo, kas buvo daroma praeityje kuriant tam tikros prekės esamą pasiūlą rinkoje. Dėl tos pačios

priežasties, dėl kurios kainos, orientuojančios įvairių žmonių pastangas, atspindi įvykius, kurių gamintojas paprastai nežino, atlygis už jo pastangas dažnai skirsis nuo lauktojo, ir taip turi būti, kad jos deramai orientuotų gamybą. Pajamos, kurias determinuoja rinka, nėra, taip sakant, funkcionaliai susietos su tuo, ką žmonės *darė*, o tik su tuo, ką jie *turi* daryti. Jos teikia paskatų, paprastai vedančių į sėkmę, tačiau jos gali kurti gyvybingą tvarką tik tuo atveju, jeigu nuvilia jų sužadintus lūkesčius netikėtai pasikeitus svarbioms aplinkybėms. Viena svarbiausių konkurencijos funkcijų – parodyti, kurie planai yra klaidingi. Visiškas tos ribotos informacijos, kurią teikia kainos, išnaudojimas paprastai veda į sėkmę, todėl jos vertos didžiausio dėmesio. Tai taip pat svarbu, kaip ir faktas, jog nenumatytai pasikeitus aplinkybėms sėkmės lūkesčiai bus nuvilti. Laimės veiksnys yra toks pat neatskiriamas rinkos funkcionavimo elementas, kaip ir sugebėjimų veiksnys.

Nereikia jokio moralinio pateisinimo tam pajamų ar turto pasiskirstymui, kuris nėra kieno nors tikslingai kurtas, o tėra rezultatas lošimo, į kurį įsitraukiama todėl, kad jis didina visų šansus. Tokiame lošime nėra agento, kuris skirtingai „traktuotų" žmones; o tai, kad skirtingų žmonių lošimo rezultatai bus labai skirtingi, visiškai suderinama su visiems žmonėms teikiama pagarba. Toks pat lošimo dalykas būtų atskiro individo pastangų vertė, jeigu jo veiklai vadovautų planuojanti valdžia, tačiau šiuo atveju ne jo paties, o valdžios žinios lemtų tų pastangų sėkmę ar nesėkmę.

Informacijos visuma, atsispindinti arba nusėdanti kainose, yra grynas konkurencijos produktas ar bent jau rinkos atvirumo kiekvienam, turinčiam svarbios informacijos apie atitinkamos gėrybės paklausos ar pasiūlos šaltinius, padarinys. Konkurencija veikia kaip atradimo procedūra ne tik todėl, kad kiekvienam, turinčiam galimybę pasinaudoti savo ypatingomis aplinkybėmis, teikia progą tokiu būdu pasipelnyti, bet ir todėl,

kad teikia kitiems informaciją apie tokios galimybės egzistavimą. Būtent šios koduoto pavidalo informacijos sklaida garantuoja, jog rinkos lošime konkuruojančiomis pastangomis bus išnaudojamos plačiai pasklidusios žinios.

Turbūt dar svarbiau, kad informacija apie poreikius, kuriuos galima patenkinti už priimtiną kainą, yra kartu informacija apie galimybę tai padaryti mažesnėmis išteklių sąnaudomis nei tos, kurių dabar reikia tuos išteklius naudojant kitur. Lemiamos reikšmės atrandant santykinius įvairių gamybos metodų privalumus turi ne tik faktas, jog kainos skleidžia informaciją apie esamas technines galimybes gaminti gėrybę efektyviau, bet visų pirma faktas, jog jos nurodo, kurios iš turimų techninių galimybių yra ekonomiškiausios esamomis sąlygomis ir kaip kinta skirtingų žaliavų bei kitokių gamybos faktorių santykinis stygius. Beveik kiekvieną produktą galima gaminti naudojant įvairiausias kiekybines skirtingų gamybos faktorių kombinacijas, tačiau kurios iš jų bus pigiausios, t.y. reikš mažiausią praradimą kitų gėrybių, kurios galėtų būti pagamintos juos naudojant, parodo santykinės šių faktorių kainos[15].

Tad gamintojai, savo produktą mėgindami gaminti kuo pigiau, bendrąjį katalaksijos produktą darys didžiausią koks įmanomas. Kainos, už kurias rinkoje jie galės pirkti skirtingus faktorius, kiekvienam iš jų rodys, koks bet kurių dviejų faktorių kiekis kainuos vienodai, nes kitur jie teikia vienodą ribinę sangrąžą; tad jis bus skatinamas taip derinti santykinį bet kurių dviejų jam reikalingų faktorių kiekį, kad kiekvienas jų teiktų tą patį ribinį indėlį į jo produkciją (kad jie būtų vienas kito „ribiniai pakaitalai"), kainuojančią jam tą pačią sumą pinigų. Jeigu taip elgiamasi visuotinai ir ribiniai bet kurių dviejų faktorių pakeičiamumo dydžiai suvienodinami visuose faktorių panaudojimuose, rinka pasiekia katalaktinių galimybių horizontą, kai gaminamas didžiausias įmanomas tam tikros gėrybių kombinacijos kiekis, kuris tik gali būti pagamintas esamomis aplinkybėmis.

Dviejų gėrybių atveju šį katalaktinių galimybių horizontą galima pailiustruoti paprasta diagrama, ekonomikoje žinoma kaip transformacijos kreivė: jeigu dviejų gėrybių kiekiai pavaizduojami stačiakampėje koordinačių sistemoje, bet kuri tiesi linija, einanti per koordinačių pradžią, vaizduos visus galimus sumarinius šių dviejų produktų kiekius pagal tam tikras kiekybines proporcijas, pavyzdžiui, $a + 2b$, $2a + 4b$, $3a + 6b$ ir t.t.; absoliutus maksimumas kiekvienu šiuo faktorių pasiūlos atveju bus pasiekiamas, jei šie du faktoriai ekonomiškai paskirstomi tarp dviejų jų panaudojimo būdų. Išgaubtoji kreivė, jungianti taškus, žyminčius skirtingų dviejų gėrybių kombinacijų maksimumus, yra „transformacijos kreivė", vaizduojanti katalaktinių galimybių horizontą šių dviejų gėrybių atveju egzistuojančioje situacijoje. Svarbiausias dalykas kalbant apie šį potencialių maksimumų paviršių yra tai, kad jis nėra paprasčiausias techninis faktas, o yra determinuojamas konkretaus momentinio įvairių faktorių stygiaus ar pertekliaus, ir kad katalaktinių galimybių horizontas bus pasiekiamas tik tada, kai skirtingų faktorių ribiniai pakeičiamumo dydžiai bus vienodi visiems faktorių panaudojimo atvejams – o katalaksijoje, kur gaminama daugybė gėrybių, tai, žinoma, gali būti pasiekta tik visiems gamintojams tinkamai pasirinkus santykinius įvairių faktorių kiekius taip, kad jų kainos būtų vienodos.

Katalaktinių galimybių horizontas (kurį sistemai, gaminančiai n gėrybių, pavaizduos n-matis paviršius) parodo visumą taškų, kurie dabar paprastai vadinami Pareto optimumais, t.y. visas tas gaminamų skirtingų gėrybių kombinacijas, kurių atžvilgiu neįmanoma gamybos pertvarkyti taip, kad kai kurie vartotojai gautų ko nors daugiau kitiems dėl to nieko neprarandant (kas visada įmanoma, jeigu produktą žymi kuris nors taškas šiapus horizonto).

Jeigu nėra pripažintos skirtingų poreikių hierarchijos, tai nėra jokio būdo nustatyti, kuri iš skirtingų gėrybių kombinacijų,

apibrėžiančių šį horizontą, yra didesnė už bet kurią kitą. Vis dėlto kiekviena iš šių kombinacijų yra „maksimumas" specifine siaurąja prasme – tąja vienintele prasme, kuria visuomenėje, neturinčioje pripažintos vertybių hierarchijos, galime apskritai kalbėti apie maksimumą: jis atitinka didžiausią tam tikros gėrybių kombinacijos kiekį, galimą pagaminti žinomomis technologijomis (ta prasme, kuria didžiausias vienos gėrybės kiekis, galimas pagaminti nieko daugiau negaminant, būtų vienas iš maksimumų, priklausančių galimybių horizontui!). Kombinaciją, kuri faktiškai bus gaminama, nulems santykinis įvairių gėrybių paklausos dydis, kuris savo ruožtu priklausys nuo pajamų pasiskirstymo, t.y. nuo kainų, mokamų už skirtingų gamybos faktorių paslaugas, o šios kainos vėlgi tarnaus (bus būtinos) tik tam, kad būtų siekiamas katalaktinių galimybių horizontas.

Viso to padarinys yra tai, kad jeigu kiekvieno gamybos faktoriaus indėlį į visuminį produktą nulemia vienintelio mums žinomo proceso, garantuojančio nuolatinį artėjimą prie šio horizonto, instrumentinės priklausomybės, tai bet kuriam individui tenkanti to produkto dalis bus didžiausia įmanoma. Kitaip sakant, nors kiekvienam šio lošimo dalyviui tenkančią dalį nulems iš dalies jo sugebėjimai ir iš dalies atsitiktinumas, jam tenkanti dalis savo turiniu bus tikrasis maksimumas.

Žinoma, būtų nerealu reikalauti ko nors daugiau iš sistemos, kurioje atskiri individai netarnauja bendrai tikslų hierarchijai ir bendradarbiauja tik todėl, kad taip gali padėti vienas kitam realizuoti tikslus. Tiesą sakant, nieko daugiau neįmanoma pasiekti esant tvarkai, kurios dalyviai laisvi ta prasme, kad gali naudoti savo žinias savo pačių tikslams. Kol vyksta šis lošimas, kuris vienintelis leidžia išnaudoti visas šias žinias ir atsižvelgti į visus šiuos tikslus, būtų neracionalu ir neteisinga šių gėrybių srauto dalį nukreipti tiems lošimo dalyviams, kurie, kokios nors valdžios požiūriu, yra jų nusipelnę. Kita vertus, centralizuotai valdomoje sistemoje būtų neįmanoma žmonėms

atlyginti pagal tą naudą, kurią jų savanoriškos paslaugos teikia kitiems žmonėms, nes be veikiančios rinkos individai negalėtų nei žinoti, nei jiems būtų leidžiama spręsti, kuria linkme jiems kreipti savo pastangas. Visa atsakomybė už asmens sugebėjimų naudojimą bei rezultatų vertę tektų vadovaujančiai valdžiai.

Žmonėms galima leisti veikti jų pačių žinių ir tikslų pagrindu tik tokiu atveju, jeigu jų gaunamas atlygis iš dalies priklauso nuo aplinkybių, kurių jie negali nei kontroliuoti, nei numatyti. Ir jeigu jiems leidžiama savo veikloje vadovautis savo pačių moraliniais įsitikinimais, tai negalima kartu kelti moralinio reikalavimo, kad visuminiai jų tam tikrų veiksmų padariniai atskiriems žmonėms tenkintų kokį nors paskirstomojo teisingumo idealą. Šia prasme laisvė yra neatsiejama nuo to, kad atlygis paprastai nėra susijęs su nuopelnu ir todėl suvokiamas kaip neteisingas.

Vertinant prisitaikymą prie kintančių sąlygų naujos padėties lyginimas su buvusia neturi prasmės

Jeigu esant dvipusiams natūriniams mainams abiejų pusių nauda nesunkiai matoma, padėtis, iš pirmo žvilgsnio, gali atrodyti visiškai kitokia esant daugiapusiams mainams, vyraujantiems šiuolaikinėje visuomenėje. Čia paprastai individas teikia paslaugas vienai individų grupei, o pats gauna paslaugas iš kitos. Ir kadangi paprastai bus sprendžiama, iš ko pirkti ir kam parduoti, tai net jeigu tiesa, kad šių naujų transakcijų atveju abu partneriai laimi, vis dėlto turime panagrinėti ir šių transakcijų padarinius tiems, kurių paslaugų atsisakoma, nes nauji partneriai pasiūlo geresnes sandorio sąlygas. Tokių sprendimų padariniai trečiosioms pusėms būna ypač skausmingi, kai žmonės, kliovęsi sandorių su tam tikrais individais tęstinumu, patiria tų lūkesčių žlugimą ir praranda buvusias pajamas. Ar šiuo atveju nuostoliai tų, nuo kurių nusigręžė paklausa arba pasiūla, neatsveria naudos tų, kurie pasipelnė iš naujų galimybių?

Kaip jau matėme paskutiniame skyriuje, toks nepelnytas ištisų grupių materialinės padėties smukimas yra vienas svarbiausių nepasitenkinimo rinkos tvarka šaltinių. Tačiau toks santykinis, o dažnai net absoliutus kai kurių žmonių padėties smukimas yra neišvengiamas ir nuolat pasireiškiantis padarinys, kai savo transakcijose atskiri individai rūpinasi tik savo pačių nauda ir nepaiso savo sprendimų poveikio kitiems. Ar tai reiškia, jog nepaisoma dalykų, į kuriuos turi būti atsižvelgiama konstruojant geidžiamą tvarką?

Tačiau sąlygos, buvusios anksčiau, neturi jokios reikšmės tam, kas dera pakitus išorinėms sąlygoms. Buvusioji padėtis tų, kuriems dabar tenka smukti, buvo nulemta to paties proceso, kuris dabar tapo palankesnis kitiems. Rinka atsižvelgia tik į dabarties sąlygas (arba į sąlygas, kurių poveikio laukiama ateityje), ir prie jų pritaiko santykines vertes visiškai nepaisydama praeities. Tie, kurių paslaugos labiau buvo vertinamos praeityje, tada už jas gavo atitinkamą kainą. Naujoji padėtis nėra buvusios padėties pagerinimas ta prasme, kad ji reiškia geresnį prisitaikymą prie tų pačių sąlygų; ji reiškia prisitaikymą prie naujų sąlygų – panašiai kaip ankstesnioji padėtis reiškė prisitaikymą prie to meto aplinkybių.

Kontekste tvarkos, kurios pranašumą lemia tai, jog ji nuolat priderina išteklių naudojimą prie sąlygų, kurių dauguma žmonių nenumato ir nežino, visa, kas buvo, amžiams pražuvo[16] – praeities sąlygos mums nieko nesako apie tai, kas dera daryti dabar. Tam tikru mastu praeities kainos teikia svarbiausią pagrindą formuojant ateities kainų lūkesčius, tačiau šią funkciją jos atlieka tik tada, kai dauguma sąlygų išlieka nepakitusios, o ne tada, kai vyksta daugybė pokyčių.

Kiekvienas atradimas, kai kuriems individams suteikiantis daugiau galimybių savo poreikiams tenkinti, yra netektis tiems, kurių paslaugomis jie iki tol naudojosi. Tačiau šiuo požiūriu naujos ir palankesnės komercinės galimybės, atsiveriančios at-

skiriems individams, visuomenei kaip visumai ne mažiau naudingos negu naujų arba iki tol nežinomų materialinių išteklių atradimas. Naujųjų komercinių santykių pusės dabar savo poreikius galės tenkinti mažesnėmis savo išteklių sąnaudomis, o tai, ką jie tokiu būdu sutaupys, galės būti panaudota teikiant papildomas paslaugas kitiems. Žinoma, tie, kurie dėl to praras savo buvusius klientus, patirs nuostolių, ir jie bus suinteresuoti užkirsti kelią tokiai raidai. Tačiau kaip ir visi kiti, jie visą laiką turės naudos iš tūkstančių panašių pokyčių kitur – pokyčių, kurie išlaisvindami išteklius didina jų pasiūlą rinkoje. Ir nors trumpalaikėje perspektyvoje jų patiriami neigiami padariniai gali nusverti netiesioginių pozityvių padarinių naudą, ilgainiui visų šių padarinių visuma, nors jie visada kai ką žeidžia, paprastai didina visų šansus. Tačiau šis rezultatas atsiranda tik tada, kai sistemiškai nepaisoma tiesioginių ir paprastai akivaizdesnių padarinių, o politika vadovaujasi tikimybe, kad ilgalaikės perspektyvos požiūriu visi turi naudos dėl to, kad išnaudojama kiekviena tokio pobūdžio galimybė.

Kitaip sakant, žinoma ir koncentruota žala, žmonių patiriama praradus dalį ar net visus savo įprastus pajamų šaltinius, neturi būti argumentas prieš difūzinę (ir, politikos požiūriu, paprastai nežinomą ir todėl neidentifikuojamą) daugelio žmonių naudą. Vėliau matysime, jog politikai būdinga visuotinė tendencija dėmesį telkti į nedaugelį stiprių ir todėl ryškių padarinių, nepaisant daugybės nežymių padarinių, ir todėl teikti specialias privilegijas grupėms, kurioms gresia prarasti jų pasiektą padėtį. Tačiau suvokus, jog dauguma gėrybių, dėl kurių turime būti dėkingi rinkai, yra nepaliaujamos adaptacijos rezultatas – adaptacijos epizodų, kurie mums nėra žinomi ir todėl tik kai kurie, bet ne visi mūsų sprendimų padariniai gali būti mūsų numatyti – turėtų būti aišku, jog pasieksime geriausių rezultatų, jeigu laikysimės taisyklės, kuri, ją nuosekliai taikant, didina visų šansus. Nors kiekvienam tenkanti dalis nenumatoma,

nes ji priklausys ne tik nuo jo sugebėjimų bei galimybių sužinoti reikiamus faktus, bet ir nuo atsitiktinumo, tik ši padėtis visus verčia elgtis taip, kad būtų gaunamas didžiausias įmanomas agregatinis produktas, iš kurio kiekvienam tenka nenumatoma dalis. Apie šį paskirstymą negalima pasakyti, jog jis teisingas materialiąja prasme, galima tik pasakyti, jog jis yra proceso, didinančio visų šansus, rezultatas, o ne specifinių priemonių, teikiančių kam nors pirmenybę pagal principus, kurie negali būti universalizuoti, padarinys.

Teisingo elgesio taisyklės gina tik materialias valdas, o ne daiktų rinkos vertę

Vertė, kurią rinkoje turės individo produktai ar paslaugos, vadinasi, ir jam tenkanti agregatinio produkto dalis, visada priklausys ir nuo sprendimų, kuriuos daro kiti individai atsižvelgdami į jiems žinomų aplinkybių kaitą. Todėl konkreti kaina arba konkreti visuminio produkto dalis individui gali būti garantuota tik kitus privertus jo produktą pirkti už nustatytą kainą. Bet tai akivaizdžiai prieštarauja principui, kad prievarta gali būti naudojama tik įtvirtinant bendrąsias teisingo elgesio taisykles, be išlygų taikomas visiems. Teisingo elgesio taisyklės, nepriklausomos nuo tikslų, negali apibrėžti, ką individas privalo daryti (išskyrus atvejus, kai jis vykdo savo noru priimtus įsipareigojimus), o gali apibrėžti tik tai, ko jis privalo nedaryti. Jos tik nustato principus, apibrėžiančius ginamas kiekvieno valdas, į kurias niekam nevalia kėsintis.

Kitaip sakant, teisingo elgesio taisyklės tik leidžia nustatyti, kuriems konkretiems asmenims priklauso kurie konkretūs daiktai, o ne tai, ko tie daiktai verti ar kokią naudą jie teikia jų savininkams. Taisyklės šią informaciją teikia individams priimant savo sprendimus ir taip mažina netikrumą, tačiau jos neapibrėžia, kokiu būdu individas naudos šią informaciją ir,

vadinasi, nepašalina *viso* netikrumo. Jos pasako kiekvienam tik tai, kuriais daiktais jis netrikdomas gali naudotis, tačiau jeigu jo pastangų produktas priklauso nuo mainų su kitais, jos nepasako, kokia bus to produkto vertė.

Būtų aiški klaida šį faktą reikšti teiginiu, jog teisingo elgesio taisyklės konkrečius daiktus paskirsto konkretiems žmonėms. Jos apibrėžia sąlygas, kurioms esant bet kuris asmuo gali įsigyti tam tikrų daiktų arba juos perleisti kitiems, bet pačios savaime neapibrėžia sąlygų, kuriose jis atsidurs. Jo valdos kiekvienu momentu priklausys nuo to, kaip sumaniai jis išnaudojo šias sąlygas ir kokios konkrečios progos tam pasitaikė. Tam tikra prasme galima net teigti, jog tokia sistema duoda tiems, kurie jau turi. Tačiau tai yra veikiau jos pranašumas, o ne trūkumas, nes būtent šis jos bruožas skatina kiekvieną telkti savo pastangas ne tik į tiesioginius rezultatus, bet ir į savo būsimojo pajėgumo teikti paslaugas kitiems didinimą. Kaip tik ši galimybė įsigyti turto siekiant padidinti būsimąjį turto įsigijimo pajėgumą, sužadina nenutrūkstamą visuminį procesą, kurio dėka mes nepradedame kaskart nuo nulio, o galime pradėti nuo praeities pastangų gauti kuo didesnes pajamas iš mūsų valdomų priemonių rezultato.

Kai kurių lūkesčių nuvylimas užtikrina lūkesčių suderinamumą

Taigi abstrakti elgesio taisyklė gali (o kad būtų užtikrintas spontaninės tvarkos išlikimas – ir turi) ginti tik konkrečių fizinių daiktų ir paslaugų valdymo lūkesčius, o ne lūkesčius, siejamus su jų rinkos verte, t.y. su tuo, kiek už juos bus gauta mainais. Šis esminis dalykas dažnai lieka nesuprastas. Iš jo išplaukia keletas reikšmingų vedinių. Pirma, nors teisės paskirtis – didinti tikrumą, ji gali pašalinti tik kai kuriuos netikrumo šaltinius, ir būtų daroma žala, jeigu ji mėgintų pašalinti visą netikrumą:

teisė gali ginti lūkesčius tik drausdama kišimąsi į asmens valdas (taip pat jo teisę į kitų asmenų paslaugas, kurias jam teikti tie asmenys savanoriškai įsipareigojo), o ne reikalaudama, kad kiti imtųsi konkrečių veiksmų. Tad jokiam individui ji negali garantuoti, kad gėrybės ar paslaugos, kurias jis gali pasiūlyti, turės apibrėžtą vertę; ji tik gali garantuoti, kad jam bus leista gauti už jas tą kainą, kurią jis gali gauti.

Teisė gali apginti tik kai kuriuos, bet ne visus lūkesčius, arba pašalinti tik kai kuriuos, bet ne visus netikrumo šaltinius todėl, kad teisingo elgesio taisyklės gali tik apriboti leistinų veiksmų diapazoną taip, kad skirtingų individų tikslai nekonfliktuotų, tačiau jos negali pozityviai nustatyti, kokių veiksmų tie individai turi imtis. Apribodama leistinų veiksmų diapazoną teisė visiems atveria efektyvaus bendradarbiavimo su kitais galimybę, bet ne jo garantiją. Elgesio taisyklės, vienodai ribojančios kiekvieno laisvę tam, kad būtų garantuota vienoda laisvė visiems, tegali suteikti erdvės galimiems susitarimams įsigyjant tai, kas šiuo metu priklauso kitiems, ir taip nukreipti visų pastangas susitarimo su kitais paieškoms. Tačiau jos negali garantuoti šių pastangų sėkmės ar apibrėžti tokių tarpusavio susitarimų sąlygų.

Lūkesčių atitikimas, leidžiantis visoms pusėms gauti tai, ko jos siekia, klostosi bandymų ir klaidų procese, kur nuolat nuviliami kai kurie lūkesčiai. Kaip ir kitų savireguliacinių sistemų atveju, adaptavimosi procesas čia vyksta pagal principą, kuris kibernetikoje vadinamas negatyviu atgaliniu ryšiu: į laukiamų ir faktinių rezultatų neatitikimą sistema reaguoja taip, kad šį neatitikimą mažintų. Kol einamosios kainos teikia informacijos apie būsimąsias kainas, skirtingų individų lūkesčių darna didėja, t.y. kol ganėtinai pastovių žinomų faktų kontekste kinta tik kai kurie iš jų ir kol veikia informacinis kainų mechanizmas, kurio dėka nauji faktai, atrandami kai kurių individų, tampa žinomi kitiems dėl jų veiksmų poveikio kainoms ir atitinkamai pradeda daryti įtaką kitų sprendimams.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti paradoksalu, kad norint pasiekti didžiausią įmanomą tikrumą, netikrumui būtina palikti tokį svarbų lūkesčių objektą kaip perkamų ir parduodamų daiktų vertė. Tačiau paradoksas išnyksta, kai prisimename, jog galime tik susikurti geriausią pagrindą sprendimams apie tai, kas neišvengiamai netikra garantuojant nuolatinį adaptavimąsi prie to, kas nebuvo žinoma anksčiau: galime siekti tik to, kad geriausiai būtų išnaudojamos dalinės, nuolat kintančios žinios, apie kurias pirmiausia praneša kainų kaita, o ne to, kad būtų geriausiai išnaudojamas duotas ir pastovus žinių bagažas. Daugiausia, ko galime pasiekti šioje situacijoje, bus ne tikrumas, bet tik išvengiamo netikrumo eliminavimas – ir tai gali būti pasiekta ne užkertant kelią nenumatomų pokyčių padarinių sklaidai, o tik lengvinant adaptavimąsi prie tokių pokyčių.

Dažnai keliama idėja, jog neteisinga tokių nenumatomų pokyčių naštą palikti žmonėms, negalėjusiems jų numatyti, ir kadangi tokia rizika nėra numatoma, ji turėtų būti suvisuomeninta ir praradimai vienodai paskirstomi visiems. Tačiau vargu ar galima žinoti bet kurio konkretaus pokyčio atžvilgiu, jog jis buvo niekam nenumatomas. Visa sistema remiasi tuo, jog visiems teikia paskatų savo sugebėjimus naudoti konkrečioms aplinkybėms tirti ir mėginti kuo tiksliau numatyti galimus pokyčius. Ši paskata būtų pašalinta, jeigu jokiam sprendimui negrėstų praradimų ir nuostolių pavojus, arba jeigu valdžia turėtų spręsti, ar tam tikra numatymo klaida buvo pateisinama, ar nepateisinama[17].

Abstrakčios taisyklės apibrėžia tik šansus, o ne konkrečius rezultatus

Teisingo elgesio taisyklės, vienodai galiojančios visiems visuomenės nariams, gali numatyti tik kai kurias, bet ne visas sąlygas, kuriomis vyksta jų veikla. Iš čia išplaukia, jog jos gali garantuoti visiems individams tik šansus, bet ne konkrečių rezul-

tatų tikrumą. Net lošime su vienodais visų lošėjų šansais būna laimėjusiųjų ir pralaimėjusiųjų. Individui užtikrinus tam tikras jo veiksmo situacijos sąlygas, jo sėkmės šansai padidėja, tačiau daugelis veiksnių, nuo kurių taip pat priklauso toji sėkmė, lieka neapibrėžti. Todėl įstatymų leidyba, nustatydama taisykles nežinomam būsimųjų jos taikymo atvejų skaičiui, gali tik siekti padidinti sėkmės šansus nežinomiems asmenims, kurių realios galimybės daugiausia priklausys nuo jų pačių žinių, sugebėjimų bei specifinių aplinkybių, lemiamų atsitiktinumo. Todėl įstatymų leidėjo pastangos gali būti nukreiptos tik visiems šansams gerinti – ne ta prasme, kad jo sprendimų padarinių difūzija įvairiems individams bus žinoma, o tik ta prasme, kad jis gali padidinti sėkmės galimybes, atsiversiančias kai kuriems nežinomiems asmenims.

Iš čia taip pat išplaukia, jog teisingumo vardu individas gali reikalauti ne to, kad šansai apskritai būtų lygūs, bet tik to, kad principai, kuriais bus vadovaujamasi taikant bet kokias prievartines valdžios priemones, vienodai didintų kiekvieno šansus; ir kad jie visais atvejais būtų taikomi nepriklausomai nuo to, ar jų padariniai atskiriems individams bus vertinami kaip pageidautini, ar kaip nepageidautini. Kol atskirų individų materialinė padėtis apskritai paliekama priklausoma nuo jų pačių sugebėjimų bei konkrečių aplinkybių, su kuriomis jie susiduria, tol niekas negali garantuoti, jog jie visi turės tuos pačius šansus.

Lošime, kur individų rezultatai priklauso iš dalies nuo atsitiktinumo ir iš dalies nuo jų sugebėjimų, akivaizdžiai beprasmiška tuos rezultatus vadinti teisingais ar neteisingais. Ši situacija šiek tiek primena konkursus dėl prizų, kai galime apibrėžti sąlygas, kurios leidžia išaiškinti laimėtoją, bet nesuteikia galimybės išsiaiškinti, ar faktinis laimėtojas nusipelno laimėjimo. Kadangi niekada negalime pašalinti atsitiktinumo veiksnio, niekada negalime būti tikri, jog rezultatas atspindi dalyvių gabumus arba ypatingas savybes, kurias norėtume puoselėti. Net

jeigu siekiame užkirsti kelią apgaulei, negalime užkirsti kelio nuopuoliui. Net jeigu leidžiame konkurencijai išaiškinti laimėtoją, tas laimėjimas tik rodo, kas konkrečiu atveju padarė geriausius sprendimus, o ne tai, kad laimėtojas apskritai geriausias. Labai dažnai pastebime, „kad nei greitiesiems nepriklauso bėgimas ir nei karžygiams karas, nei išmintingiems duona, nei gudriesiems turtai, nei išmanantiems palankumas; bet visa pareina nuo laiko ir atsitikimo"[18]. Būtent taisyklių taikymo padarinių atskiriems žmonėms nežinojimas spontaninėje laisvų žmonių tvarkoje daro galimą teisingumą[19].

Griežtas teisingumas dažnai net reikalaus, kad veiktume taip, tarsi nežinotume aplinkybių, kurias faktiškai žinome. Laisvė ir teisingumas yra tokios vertybės, kurios gali įsiviešpatauti tik žmonių su ribotomis žiniomis visuomenėje, ir jokios prasmės neturėtų visažinių visuomenėje. Nuoseklus naudojimasis ta galia, kuria disponuojame rinkos struktūros atžvilgiu, principiniai reikalauja nepaisyti konkrečių numatomų padarinių, kurių turi kiekvienas teisinis sprendimas. Teisėjas gali būti teisingas tik vadovaudamasis teisės principais ir jei nepaiso aplinkybių, kurių šie abstraktūs principai nenumato (nors jos gali būti reikšmingos vertinant veiksmą moralės požiūriu), lygiai taip ir teisingumo taisyklės turi apriboti aplinkybes, į kurias privalu atsižvelgti visais atvejais. Jeigu *tout comprendre est tous pardonner*, tai būtent šia maksima teisėjui neleistina vadovautis, nes jis niekada negali žinoti visko. Būtinybė kliautis abstrakčiomis taisyklėmis palaikant spontaninę tvarką yra šio nežinojimo ir netikrumo padarinys; ir teisingo elgesio taisyklių sankcionavimas prievartine jėga tik tada pasieks savo tikslą, jeigu jų nuosekliai laikysimės ir jų netraktuosime vien kaip pakaitalo žinių, kurių konkrečiu atveju neturime. Tad ne jų taikymo konkrečiu atveju padariniai, o tik visuotinio taikymo padariniai gerins visų šansus ir todėl bus pripažįstami kaip teisingi[20]. Tiesą sakant, bet koks dėmesio koncentravimas į trumpalaikius padarinius neiš-

vengiamai išpučia matomų bei numatomų padarinių reikšmę ir atitinkamai menkina nematomų bei tolesnių padarinių reikšmę; tačiau taisyklės, kurios savo intencija tarnauja visų naudai, neturi leisti atsitiktinėms teisėjo žinioms apie konkrečius padarinius nustumti į šalį tų padarinių, kurių jis negali žinoti.

Spontaninės tvarkos sąlygomis neįmanoma išvengti nepelnytai nuviltų lūkesčių bei praradimų. Jie neišvengiamai sukelia nuoskaudos ir pažeisto teisingumo jausmą, net jeigu niekas nesielgė neteisingai. Tie, kuriuos tie praradimai užgauna, paprastai visai nuoširdžiai apeliuoja į teisingumą ir reikalauja atlyginamųjų priemonių. Tačiau tam, kad prievarta būtų apribota tik universalių teisingo elgesio taisyklių įtvirtinimo užduotimi, būtina, kad valdžia neturėtų galios tokiems reikalavimams tenkinti. Santykinis kai kurių individų padėties blogėjimas, dėl kurio jie skundžiasi, tėra padarinys fakto, jog jie patys pripažino tą šansų lygybę, kuriai turi būti dėkingi ne tik tie, kurių padėtis dabar pagerėjo, bet ir jie patys dėl savo buvusios padėties. Tik todėl, kad daugybė kitų žmonių nuolat susitaiko su savo lūkesčių nuvylimu, kiekvienas individas turi to dydžio pajamas, kurias jis turi; tad jam visiškai dera susitaikyti su nepalankia įvykių raida, kai ji atsigręžia prieš jį. Tai pasakytina ne tik apie atskirą individą, bet ir apie dideles grupes, kai nuoskaudos jausmą patiria (ir juo tarpusavyje dalijasi) daugelis, ir kai dėl to pats aplinkybių pasikeitimas pradedamas traktuoti kaip „socialinė problema".

Katalaksijos sąlygomis specifiniai įsakai („kišimasis") sukelia netvarką ir niekada negali būti teisingi

Teisingo elgesio taisyklė padeda suderinti skirtingus daugelio individų tikslus. Įsakas padeda pasiekti konkrečių rezultatų. Kitaip nei teisingo elgesio taisyklė, jis ne tik riboja individų veiksmų pasirinkimo diapazoną (arba reikalauja tenkinti lūkes-

čius, sukurtus savo valia), bet ir reikalauja iš jų specifinių veiksmų, kurių nereikalauja iš kitų.

Terminas „kišimasis" (arba „intervencija") deramai vartojamas tik tada, kai kalbama apie tokius specifinius įsakus, kurie kitaip nei teisingo elgesio taisyklės padeda ne vien spontaninei tvarkai formuotis, bet siekia ir konkrečių rezultatų. Būtent šia prasme jį vartojo klasikiniai ekonomistai. Jie nebūtų jo vartoję kalbėdami apie įvedimą ar tobulinimą tų bendrų taisyklių, kurių reikia rinkos tvarkai funkcionuoti ir kurias jie eksplicitiškai postulavo savo analizėje.

Net įprastoje kalboje „kišimasis" implikuoja procesą, vykstantį pagal tam tikrus principus, mat jo dalys paklūsta tam tikroms taisyklėms. Mes nekalbame apie kišimąsi tada, kai mechanikas sutepa laikrodžio mechanizmą arba kitaip pasirūpina sklandžiu jo veikimu. Tik jeigu keičiame konkrečios dalies padėtį taip, kaip nėra suderinama su bendruoju jos funkcionavimo principu, pavyzdžiui, pakeičiame laikrodžio rodyklių padėtį, tuomet dera kalbėti apie kišimąsi. Tad kišimosi tikslas – tai visada noras pasiekti konkretų rezultatą, kitokį nei tas, kuris būtų gautas, jeigu mechanizmui būtų leidžiama veikti be jokio išorinio poveikio, o vien pagal savo vidinius principus[21]. Jeigu taisyklės, pagal kurias toks procesas turi vykti, nustatomos iš anksto, tai konkretūs rezultatai, kuriuos bet kuriuo momentu jis duos, bus nepriklausomi nuo kuriuo nors momentu likusių žmonių norų.

Konkretūs rezultatai, kuriuos nulemia kišimasis į konkrečią sistemos funkciją, visada bus nesuderinami su bendrąja jos tvarka: jeigu jie būtų su ja suderinami, jie negalėtų būti pasiekti keičiant taisykles, pagal kurias vėliau sistema turės veikti. Tad kišimasis, jei šis terminas deramai vartojamas, pagal apibrėžimą išreiškia atskirą prievartos aktą[22], kurio imamasi siekiant konkretaus rezultato, visais panašiais atvejais neįsipareigojant elgtis taip pat. Todėl teisingumas žeidžiamas visada, kai prie-

varta naudojama prieš asmenį (paprastai ją teisinant trečiosios pusės interesais) tokiomis aplinkybėmis, kuriomis ji nebūtų naudojama prieš kitus ar prieš kitų tikslus.

Be to, toks aktas visada trikdo visuminę tvarką bei tą visų jos dalių tarpusavio adaptavimosi procesą, kuriuo remiasi spontaninė tvarka. Jo poveikis reiškiasi tuo, kad individai, kuriems skiriamas toks įsakas, atitraukiami nuo veiksmų, kuriais jie prisitaiko prie jiems žinomų aplinkybių, ir yra verčiami tenkinti tam tikrus, kitiems neprivalomus tikslus, ir kurie bus tenkinami kai kurių nenumatomų padarinių sąskaita. Kiekvienas kišimosi aktas sukuria privilegiją ta prasme, kad garantuoja naudą kai kuriems kitų sąskaita ir būdu, nepateisinamu visuotinai galiojančiais principais. Šiuo požiūriu spontaninės tvarkos formavimasis reikalauja to paties, ko reikalauja ir teisingo elgesio taisyklių įtvirtinimas – kad prievarta būtų naudojama tik ten, kur jos reikalauja bendros taisyklės, vienodai galiojančios visiems.

Teisės paskirtis – vienodai didinti visų šansus

Kadangi teisingo elgesio taisyklės gali daryti įtaką tik žmogiškųjų pastangų sėkmės šansams, jų keitimo arba tobulinimo tikslas gali būti tik bet kurio atsitiktinai pasirinkto individo šansų didinimas, kiek tai apskritai įmanoma. Kadangi ilgalaikėje perspektyvoje negali būti numatyta, kada ir kur susiklostys taisyklėje nurodomos specifinės aplinkybės, negali būti žinoma ir kas ir kiek turės naudos iš tokios abstrakčios taisyklės. Tad bendrų taisyklių, kurių galiojimas nėra ribojamas apibrėžtu laiku, tikslas gali būti tik nežinomų asmenų *šansų* didinimas.

Kalbame apie šansus, o ne apie tikimybes todėl, kad pastarasis terminas implikuoja išmatuojamus dydžius, kurie šiuo atveju negali būti žinomi. Visa, ką teisė gali duoti, tai tik pridurti kai kurias palankias sąlygas prie bet kurio nežinomo individo sėkmės šansų ir taip padidinti visų šansus. Nors jos tikslas turi būti kiekvieno

sėkmės perspektyvų gerinimas, tačiau paprastai nežinoma, kieno perspektyvas ir kiek pagerins konkreti teisinė priemonė.

Reikia pabrėžti, jog šanso sąvoka čia pasirodo dviem būdais. Pirma, santykinė bet kurio individo padėtis gali būti apibūdinta tik kaip tam tikras galimybių diapazonas, kuris, jeigu būtų tiksliai žinomas, galėtų būti pavaizduotas kaip tikimybių pasiskirstymas. Antra, galima kelti klausimą dėl bet kurio visuomenės nario tikimybės užimti taip apibūdintą padėtį, taigi keltume klausimą apie bet kurio visuomenės nario šansus turėti tam tikrą galimybių diapazoną, tačiau tada susidurtume su kompleksine sąvoka, kurią sunku išreikšti griežtai matematiškai. Be to, visa tai būtų naudinga tik tuo atveju, jeigu būtų žinomi skaitmeniniai dydžiai, bet jie, suprantama, nėra žinomi[23].

Akivaizdu, jog pastangos didinti bet kurio atsitiktinai pasirinkto individo šansus negali sulyginti visų šansų. Tie šansai visada priklausys ne tik nuo būsimųjų įvykių, kurių teisė nekontroliuoja, bet ir nuo individo pradinės padėties priimant atitinkamas taisykles. Nenutrūstamame procese pradinė bet kurio individo padėtis visada bus ankstesniųjų fazių rezultatas, tad ji bus lygiai toks pat nesuplanuotas, nuo atsitiktinumo priklausomas faktas, kaip ir būsimoji jos kaita. Be to, kadangi dalis žmogaus pastangų paprastai skiriama savo ateities šansams gerinti, o ne vien einamiesiems poreikiams tenkinti, juo labiau tada, kai jis jau apsirūpinęs pastaruoju požiūriu, pradinė bet kurio individo padėtis visada bus praeities atsitiktinumų ir jo paties pastangų ar įžvalgumo jungtinis padarinys. Tad būtent dėl to, kad toks individas laisvai gali spręsti, ar savo einamųjų pastangų rezultatus skirti einamajam vartojimui, ar didinti savo ateities galimybes, jo pasiektoji padėtis didina jo šansus pasiekti dar geresnę padėtį – „bus duota tiems, kurie turi". Taigi galimybė savo išteklius paskirstyti laike taip pat turės tendenciją didinti atotrūkį tarp asmens dabartinių pastangų vertės ir tos naudos, kurią jis šiuo metu gauna.

Kiek individo gyvenimo pradžia siejama su šeimos institucija, tiek daugybė įvykių, turinčių įtakos individo perspektyvoms, neišvengiamai peržengia jo individualaus gyvenimo ribas. Vadinasi, neišvengiama, jog nenutrūkstamame katalaksijos procese skirtingų individų pradinė padėtis, tad ir jų perspektyvos, bus skirtingos.

Tai nereiškia, jog negali atsirasti pagrindo teisingumo vardu reikalauti, kad padėtis, nulemta ankstesnių neteisingų veiksmų ar neteisingų institucijų, būtų koreguojama. Tačiau išskyrus atvejus, kai toks neteisingumas akivaizdus ir nesenas, praktiškai jo dažniausiai neįmanoma ištaisyti. Tad apskritai geriausia pripažinti esamą padėtį kaip nulemtą atsitiktinumo ir nuo to momento susilaikyti nuo bet kokių priemonių, kuriomis siekiama suteikti privilegijų atskiriems individams ar grupėms. Nors gali atrodyti, jog būtų racionalu įstatymus pakreipti taip, kad jie daugiau galimybių teiktų tiems, kurių šansai santykinai menki, tačiau toks tikslas retai pasiekiamas bendrųjų taisyklių priemonėmis. Be abejo, teisės raida kartais gali vykti remiantis pradiniu šališkumu tam tikrų grupių naudai arba nenaudai, bet toks šališkumas, žinoma, turi būti naikinamas. Tačiau svarbiausias veiksnys, kuris, priešingai vyraujančiam įsitikinimui, per pastaruosius du šimtus metų bene daugiausia prisidėjo gerinant ne tik absoliučią, bet ir santykinę mažiausias pajamas gaunančių grupių padėtį, buvo bendras turto didėjimas, turintis tendenciją didinti blogiausioje padėtyje esančių grupių pajamas labiau, nei santykinai labiau pasiturinčiųjų. Tai, žinoma, paaiškinama tuo, jog, nepaisant Malthuso šmėklų, visuminis turto augimas turi tendenciją branginti darbo jėgą ir piginti kapitalą. Ir vis dėlto jokios mūsų priemonės, nebent įvestume absoliučią visų pajamų lygybę, negali pakeisti fakto, jog tam tikra gyventojų dalis neišvengiamai atsidurs pajamų skalės apačioje; logiška, jog bet kurio atsitiktinai pasirinkto individo šansas atsidurti tarp 10 proc. mažiausias pajamas gaunančių žmonių turi būti viena dešimtoji![24]

Gera visuomenė yra toji, kuri bet kuriam atsitiktinai pasirinktam individui suteikia didžiausius įmanomus šansus

Taigi mūsų svarstymai veda prie išvados, jog labiausiai geidžiama visuomenės tvarka turėtume laikyti tokią tvarką, kurią pasirinktume, jeigu žinotume, kad mūsų pradinę padėtį joje lems grynas atsitiktinumas (pavyzdžiui, kad gimsime tam tikroje šeimoje). Tiesa, kadangi tokio pasirinkimo patrauklumas bet kuriam suaugusiam individui veikiausiai priklausys nuo jo jau įgytų įgūdžių, sugebėjimų bei skonio, tą pačią idėją tiksliau išreikštų teiginys, jog geriausia visuomenė būtų toji, į kurią norėtume atiduoti savo vaikus, jeigu žinotume, kad jų padėtis joje bus lemiama traukiant burtus. Šiuo atveju turbūt tik nedaugelis teiktų pirmenybę griežtai egalitarinei tvarkai. Arba, tarkime, kad kam nors patraukliausias atrodo buvęs žemvaldžių aristokratijos gyvenimas ir jis rinktųsi visuomenę, kur tokia klasė egzistuoja, jeigu būtų tikras, jog jis arba jo vaikai priklausys šiai klasei; tačiau jis turbūt rinktųsi kitaip, jeigu žinotų, kad toji padėtis bus lemiama burtų ir todėl bus labiau tikėtina, jog jis taps žemės ūkio darbininku. Tada jis veikiausiai rinktųsi būtent tą pramoninės visuomenės tipą, kuris nežada tokių skanėstų keletui išrinktųjų, bet geresnes perspektyvas siūlo didžiajai daugumai[25].

[1] Plg. Carl Menger, *Problems of Economics and Sociology* (Illinois, 1963), p. 93:

Tauta kaip tokia nėra didelis individas, kuris turi savo poreikių, dirba, taupo ir vartoja; todėl tai, kas vadinama „tautos ūkiu", nėra tautos ūkis tikrąja šio žodžio prasme. „Tautos ūkis" nėra reiškinys, analogiškas atskiriems šalies ūkiams. Jis nėra atskiras didelis ūkis, egzistuojantis greta atskirų šalies ūkių. Savo bendriausiu pavidalu jis tėra specifinė atskirų ūkių konfigūracija.

Žr. taip pat to paties veikalo I priedą.

[2] Richard Whately, *Introductory Lectures on Political Economy* (London, 1855), p. 4.

[3] Pirmiausia L. von Mises, *Human Action* (Yale, 1949), passim.

[4] H. G. Liddell and R. A. Scott, A Greek–English Dictionary (London, naujas leid., 1940), s.v. *katallagden, katallage, katallagma, katallaktikos, katallasso (–tto), katallakterios* ir *katallaxis*.

[5] Kalbant graikų kalbos terminais, ūkis tikrąja šio žodžio prasme yra *taxis* ir *teleokratija*, tuo tarpu katalaksija yra *kosmos* ir *nomokratija*.

[6] Būtent šias taisykles turėjo omeny Davidas Hume'as ir Adamas Smithas pabrėždami „teisingumo taisyklių" būtinybę; jas turėjo omeny Adamas Smithas kalbėdamas (*The Theory of Moral Sentiments*, part I, sect. ii, ch. iii) apie teisingumą kaip apie „atraminį viso statinio stulpą. Jeigu jis pašalinamas, visas didis žmogiškosios visuomenės statinys, kuriam, jeigu taip galima kalbėti, pati Gamta nepašykštėjo išskirtinio palankumo, iškart subyrėtų į atomus".

[7] XVIII a. pradžioje Bernardas Mandeville'is su savo *Pasakėčia apie bites* tapo įtakingiausiu šios sampratos aiškintoju. Tačiau atrodo, jog ji buvo paplitusi plačiau ir ją galima aptikti, pavyzdžiui, ankstyvojoje vigų literatūroje, žr. Thomas Gordon, „Cato Letter" no. 63, 27 January 1721 (perspausdinta kn. *The English Libertarian Heritage*, ed. David L. Jacobson, Indianapolis, 1965, p. 138–139): „Kiekvieno žmogaus sąžiningas darbas bei naudingi talentai, duodami naudos visuomenei, duoda naudos ir jam pačiam; ir kai jis rūpinasi pats savimi, jis kartu rūpinasi visuomene; viešasis ir privatusis interesas tarnauja vienas kitam; visi mielai atiduos dalį, kad būtų užtikrintas visumos saugumas – ir ją drąsiai gins." Vėliau ji pasirodo ir klasikiniuose veikaluose (abiem atvejais veikiausiai dėl Mandeville'io įtakos); žr. C. de S. de Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, Book III, sect. 7 (trs. T. Nugent, New York, 1949), p. 35: „Kiekvienas individas prisideda prie visuomenės gerovės, net kai jis mano siekiąs tik savo paties interesų."; David Hume, *Treatise*, *Works* II, p. 289: „Išmokstu teikti paslaugas kitam, nedarydamas jam jokios malonės" ir *ibid.*, p. 291: „duodama naudos visuomenei, nors to visai nesiekiama"; plg. taip pat *Essays*, *Works* III, p. 99: „Sužadino net blogų žmonių suinteresuotumą veikti visuomenei naudingu būdu." Dar vėliau ji iškyla kn. Josiah Tucker, *Elements of Commerce* (London, 1756); Adam Smith, *Theory of Moral Sentiments* (London, 1759), part IV, ch. I, kur jis kalba apie tai, kaip žmonės yra „nematomos rankos vedami ... jiems to nesiekiant ir to net nežinant, pasitarnauti visuomenės interesams" ir, žinoma, garsiausioje Smitho formuluotėje jo *Wealth of Nations* (ed. Cannan, London, 1910), vol. I, p. 421: „Kreipdamas savo pramonę tokia linkme, kur jos gaminiai turėtų didžiausią vertę, asmuo siekia tik savo paties naudos; ir čia, kaip ir daugeliu kitų atvejų, jis yra vedamas nematomos rankos įgyvendinant tikslą, kurio jis pats visiškai nesiekė. Ir visuomenei nėra blogiau dėl to, kad jis jo nesiekė. Siekdamas savo paties naudos jis dažnai veiksmingiau pasitarnauja visuomenei, negu tada, kai jis to iš tikrųjų siekia." Plg. taip pat Edmund Burke, *Thoughts and Details of Scarcity* (1795), *Works* (World's Classics ed.), vol. VI, p. 9: „Geravalis ir išmintin-

gasis visų daiktų tvarkytojas, priverčiantis žmones, nepaisant jų norų, siekiant savo savanaudiškų interesų bendrąją gerovę sieti su savo pačių sėkme."

[8] Plg. Adam Smith, *Wealth of Nations*, I, p. 16: „Ne dėl mėsininko, aludario ar kepėjo geros valios mes tikimės savo pietų, bet dėl to, kad jie žiūri savo pačių naudos."

[9] Būtent šiuo pabrėžiamu apeliavimu į visuomeninį „solidarumą" aiškiausiai pasireiškia konstruktyvistinė sociologinė Auguste'o Comte'o, Emile'io Durkheimo ir Leono Duguit nuostata.

[10] Būdinga tai, jog abu juos Johnas Stuartas Millis laikė „kilniausiais" dar išlikusiais šiuolaikinio žmogaus jausmais.

[11] Apie Antikos graikų kriticizmo reikšmę žr. Karl R. Popper, *The Open Society and Its Enemies* (London and Princeton, 1947 ir vėlesni leid.), passim.

[12] Plg. jau A. L. C. Destutt de Tracy, *A Treatise on Political Economy* (Georgetown, 1817), p. 6 ir toliau: „Visuomenė tėra nuolatinių mainų serija. ... *Komercija ir yra visuomenė.*" Prieš pradedant visuotinai vartoti terminą „visuomenė" (*society*), „ekonomija" dažnai buvo vartojama tais atvejais, kuriais dabar kalbėtume apie „visuomenę". Plg., pavyzdžiui, John Wilkins, *Essay toward a Real Character and a Philosophical Language* (London, 1668), cituojama kn. H. R. Robbins, *A Short History of Linguistics* (London, 1967), p. 114–115, kur jis, kaip atrodo, žodį „ekonominis" vartoja žodžio „tarpasmeninis" prasme. Taip pat atrodo, jog tais laikais „ekonomija" buvo paprastai vartojamas žymėti tam, ką čia vadiname spontanine tvarka, kaip tai rodo tokios dažnai sutinkamos frazės kaip „tvėrinijos ekonomija".

[13] Svarbiausieji argumentai prieš dabartinėje ekonominėje teorijoje vyraujantį „alokacinį" požiūrį, arba „ekonomizmą", ateina iš labai skirtingų pusių; juos kelia J. M. Buchananas, neseniai iš naujo juos išdėstęs savo esė „Is Economics the Science of Choice?" kn. E. Streissler (ed.), *Roads to Freedom* (London, 1969), juos taip pat kelia G. Myrdalas, ypač savo kn. *The Political Element in the Development of Economic Theory* (London, 1953) ir *Beyond the Welfare State* (Yale, 1960). Plg. taip pat Hans Peter, *Freiheit der Wirtschaft* (Cologne, 1953); Gerhard Weisser, „Die Überwindung des Ökonomismus in der Wirtschaftswissenschaft", kn. *Grundlagen der Wirtschaftsordnung* (Berlin, 1954); Hans Albert, *Ökonomische Theorie und Politische Ideologie* (Göttingen, 1954).

Kas dažnai netiksliai, nors galbūt patogiai apibūdinama kaip „ekonominiai tikslai", yra bendriausios ir dar nediferencijuotos priemonės, tokios kaip pinigai arba perkamoji galia, kurios įprastame užsidirbimo pragyvenimui procese yra tiesioginis tikslas, nes konkretus jų panaudojimas dar nėra žinomas. Faktą, kad griežtąja šio žodžio prasme nėra jokių ekonominių tikslų, bei ekonomikos kaip pasirinkimo teorijos traktuotę aiškiausiai atskleidžia L. C. Robbins, *The Nature and Significance of Economic Science* (London, 1930 ir vėlesni leidimai).

[14] Žr. taip pat aukščiau 7 skyrių.

[15] Šį dalyką būtina nuolat pabrėžti, nes ypač socialistai dažnai nesupranta, kad technologinės žinios mums sako tik tai, kokias turime technines galimybes, o ne tai, kurios iš jų yra ekonomiškos ar efektyvios. Priešingai paplitusiam įsitikinimui, nėra tokio dalyko kaip grynai techninis optimumas – įsitikinimui, kuris paprastai remiasi klaidinga idėja, jog tėra vienintelis realiai trūkstamas gamybinis veiksnys, būtent energija. Dėl šios priežasties tai, kas yra efektyviausia kokio nors produkto gamybos technika JAV, gali būti visiškai neekonomiška, pavyzdžiui, Indijoje.

[16] W. S. Jevons, *The Theory of Political Economy* (London, 1871), p. 159.

[17] Didelė dalis žinių, kurios individams gali būti naudingos prisitaikant prie konkrečių aplinkybių, savo pobūdžiu nėra tokios, kurių sąrašą jie galėtų iš anksto pateikti centrinei planavimo valdžiai, kad ji, esant progai, galėtų jomis pasinaudoti; kažin ar jie iš anksto žinos, kokios naudos gali turėti, pavyzdžiui, dėl to, kad magnis tampa pigesnis už aliuminį, arba neilonas už kanapės pluoštą, arba vienos rūšies plastmasė už kitą; žinios, kuriomis jie disponuoja, yra sugebėjimas atrasti, ko reikia konkrečioje situacijoje ir konkrečiomis aplinkybėmis, kurių nauda negali būti jų pačių iš anksto numatyta.

[18] Koh 9:12

[19] Manau, kad būtent šį nežinojimą turėjo omeny Ciceronas kalbėdamas apie tai, kad ne gamta ir ne valia, bet intelektinis silpnumas gimdo teisingumą. Žr. *De Republica*, 3, 13: „iustitae non natura nec voluntas sed imbecillitas mater est." Mano supratimu, jis turi tai omeny bent jau tada, kai daugelyje kitų vietų kalba apie „humani generis imbecillitas".

[20] Plg. su ištrauka iš Davido Hume'o, kuri buvo cituota aukščiau, 7 skyriuje, 12 išnašoje.

[21] Wilhelm Röpke, *Die Gesellschaftskrise der Gegenwart* (5 leid., Erlenbach–Zürich, 1948), p. 259, kuris nubrėžia skirtumą tarp intervencijos aktų, kurie „suderinami" ir tų, kurie „nesuderinami" su rinkos tvarka (kurie, kaip išsireiškia kiti vokiečių autoriai, yra arba nėra *systemgerecht*), siekia nubrėžti tokį pat skirtumą; tačiau, mano požiūriu, nederėtų „suderinamas" priemones apibūdinti kaip „intervenciją".

[22] Plg. L. von Mises, *Kritik der Interventionismus* (Jena, 1929), p. 5 ir toliau: „Nicht unter den Begriff des Eingriffes fallen Handlungen der Obrigkeit, die mit den Mitteln des Marktes arbeiten, d.h. solche, die Nachfrage oder Angebot durch Veränderungen der Marktfaktoren zu beeinflussen suchen. ... *Der Eingriff ist ein von einer gesellschaftlichen Gewalt ausgehender isolierter Befehl, der die Eigentümer der Produktionsmittel und die Unternehmer zwingt, die Produktionsmittel anders zu verwenden als sie es sonst tun würden.*"

[23] Bet kurio atsitiktinai pasirinkto individo šansai turėti tam tikro dydžio pajamas tokiu atveju galėtų būti pavaizduoti Gauso kalvos diagrama, kurios viena iš koordinačių vaizduotų to asmens priklausymo apibrėžtai klasei su tam

tikru pajamų (išrikiuotų pagal medianinę vertę) pasiskirstymu tikimybę, o antroji – konkretaus dydžio pajamų pasiskirstymo toje klasėje tikimybę. Ji parodytų, kad, pavyzdžiui, asmuo, kurio padėtis palyginti su kitu asmeniu jam suteikia daugiau *šansų* turėti tam tikro dydžio pajamų, faktiškai gali turėti jas daug mažesnes, palyginti su šiuo asmeniu.

[24] Visų šansai daugiausiai padidės, jeigu vadovausimės principais, leidžiančiais pakilti bendrajam pajamų lygiui ir nekreipsime dėmesio į dėl to atsirandantį konkrečių individų ar grupių padėčių kaitą šioje skalėje. (Tokia kaita bus neišvengiama šiame procese, ir ji turi vykti tam, kad būtų galimas bendrojo lygio kilimas.) Tai nėra lengva iliustruoti statistika apie pajamų pasiskirstymo pokyčius sparčios ekonominės pažangos periodais. Tačiau jeigu kalbame apie šalį, apie kurią šiuo požiūriu turime reikiamų duomenų, būtent apie Jungtines Valstijas, tai pasirodo, jog jeigu individas 1940 m. priklausė grupei, kur individų pajamos buvo didesnės už 50 proc. visų gyventojų, bet mažesnės už 40 proc. kitų gyventojų, tai net jeigu 1960 metais jis nusmuko į 30–40 proc. gyventojų grupę, absoliučios jo pajamos vis dėlto padidėjo, palyginti su 1940 metais.

[25] Galbūt skaitytojui bus lengviau pagauti tekste formuluojamo bendrojo teiginio prasmę, jeigu jį pailiustruosiu asmeninės patirties epizodu, mane paskatinusiu naujai pažvelgti į problemą. Faktas, kad žmogus, užimantis aukštą padėtį, neišvengiamai laikosi kitokios nuostatos, nei toji, kurios derėtų laikytis, man įsirėžė į atmintį nuo tada, kai 1940 metų vasarą man gyvenant Londone atrodė labai tikėtina, jog aš pats ir visi mano ištekliai, kuriais galėčiau aprūpinti savo šeimą, netrukus pražus po priešo bombomis. Tai buvo laikas, kai visi buvome pasiruošę daug blogesnei įvykių raidai nei ta, kuri vėliau įvyko; tad gavau pasiūlymų iš kelių neutralių šalių tuomet dar mažus mano vaikus apgyvendinti nepažįstamoje šeimoje, kurioje jie ir pasiliktų, jeigu aš pats nepergyvenčiau karo. Tad turėjau galimybę pasvarstyti lyginamąjį tokių skirtingų santvarkų kaip JAV, Argentina ir Švedija patrauklumą, remdamasis prielaida, kad sąlygos, kuriomis mano vaikai užaugs vienoje iš tų šalių, bus daugmaž nulemtos atsitiktinumo. Tai atvėrė man akis į tai, ko veikiausiai niekada nebūčiau supratęs svarstydamas dalyką abstrakčiai, kad galvojant apie savo vaikus mano racionalios preferencijos turi būti orientuotos į šiek tiek kitokius sumetimus, nei tuos, kuriais vadovaučiausi, rinkdamasis buvimo vietą sau pačiam – žmogui, turėjusiam pakankamai tvirtą padėtį ir įsitikinusiam (galbūt klaidingai), jog ji bus labiau vertinama Europos šalyse negu JAV. Taigi jeigu pasirinkimą savo paties atžvilgiu būtų nulėmęs supratimas apie šansus, kuriuos turi į ketvirtą dešimtį įžengęs vyriškis, turintis suformuotus įgūdžius, skonį, pomėgius, taip pat tam tikrą reputaciją, tai pasirinkimas vaikų atžvilgiu turėjo remtis nuovoka apie konkrečią aplinką, į kurią jie veikiausiai patektų būdami vienoje iš tų šalių. Tad rūpindamasis savo dar nesubrendusių vaikų

gerove jaučiau, kad būtent tas griežtų socialinių barjerų nebuvimas Jungtinėse Valstijose, kuris mane skatintų pasilikti Senajame pasaulyje, mane skatina pasirinkti būtent šią šalį. (Galbūt reikėtų pridurti, jog taip pat rėmiausi prielaida, kad mano vaikai bus priimti į baltųjų, o ne į spalvotųjų šeimą.)

11

ABSTRAKČIŲ TAISYKLIŲ DISCIPLINA IR GENTINĖS VISUOMENĖS EMOCIJOS

> Liberalizmas (ir šiandien tai verta prisiminti) tai aukščiausioji kilniadvasiškumo forma, tai teisė, kurią dauguma pripažįsta mažumai; tai tauriausias obalsis, kada nors nuskambėjęs šioje planetoje. Jis skelbia pasiryžimą dalytis būtimi su priešu, dar daugiau – su silpnu priešu. Neįtikėtina, jog žmonių giminė galėjo užimti tokią kilnią nuostatą – tokią paradoksalią, tokią subtilią, tokią nenatūralią. Tad visai nenuostabu, jog ta pati žmonija netrukus panoro jos atsikratyti. Liberalizmas reikalauja per daug sunkios ir sudėtingos disciplinos, kad galėtų tvirtai įleisti savo šaknis Žemėje.
>
> José Ortega y Gasset*

Nerealių tikslų siekis gali užkirsti kelią realiems tikslams įgyvendinti

Nepakanka pripažinti, jog „socialinis teisingumas" tėra tuščia frazė be apibrėžto turinio. Ji tapo burtažodžiu, žadinančiu gilumines emocijas, kurios gresia Didžiosios visuomenės išlikimui. Deja, netiesa, kad nepasiekiamo dalyko siekis negali padaryti žalos[1]. Kaip ir kiekvieno miražo vaikymasis, jis sukels padarinių, kuriems užkirsti kelią reikėtų daugybės pastangų, jeigu jie būtų numatyti. Daugybė vertingų tikslų bus paaukota bergždžiai siekiant pagauti tai, kas visada neišvengiamai išsprūs iš mūsų rankų.

Dabar gyvename vadovaudamiesi dviem skirtingomis ir nesuderinamomis teisingumo idėjomis; po laikotarpio, kai nugalėjo idėjos, padariusios Atviros visuomenės viziją galimą, dabar

* José Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses* (London, 1932), p. 83.

sparčiai smunkame prie gentinės visuomenės vaizdinių, nuo kurių pamažu vadavomės. Tikėjomės, jog, pralaimėjus Europos diktatūroms, pašalinome totalitarinės valstybės grėsmę; tačiau iš tikrųjų užgesinome tik pirmąjį plykstelėjimą reakcijos, kuri pamažu plinta. Socializmas paprasčiausiai gaivina tą gentinę etiką, kurios palaipsnis silpnėjimas padarė galimą artėjimą prie Didžiosios visuomenės. Klasikinio liberalizmo traukimasis spaudžiant neatskiriamoms socializmo ir nacionalizmo jėgoms – šių tribalistinių emocijų atgijimo padarinys.

Daugelis žmonių vis dar nenori pripažinti labiausiai nerimą keliančios šiuolaikinės istorijos pamokos – kad didžiausi mūsų laikų nusikaltimai buvo padaryti valdžios, entuziastingai palaikomos milijonų žmonių, kurie vadovavosi moraliniais jausmais. Netiesa, kad Hitleris, Mussolinis, Leninas ar Stalinas apeliavo tik į žemiausius savo tautų instinktus – jie apeliavo ir į jausmus, viešpataujančius šiuolaikinėse demokratijose. Kad ir kokį nusivylimą patyrė brandesni šių judėjimų rėmėjai, pamatę savo palaikomos politikos padarinius, neabejotina, jog komunistinių, nacionalsocialistinių ir fašistinių judėjimų eiliniai buvo vedami idealų, nedaug besiskiriančių nuo tų, kuriuos Vakarų šalyse skelbia kai kurie įtakingiausi socialiniai filosofai. Daugelis jų išties tikėjo, jog dalyvauja kuriant teisingą visuomenę, kurioje bus geriau rūpinamasi labiausiai nusipelniusių, arba „socialiai vertingiausių", žmonių poreikiais. Juos vienijo troškimas regimo bendro tikslo, kurį paveldėjome iš gentinės visuomenės ir su kurio proveržiais vis dar susiduriame.

Organizacinio genties mąstymo atgimimo priežastys

Viena iš priežasčių, kodėl mūsų laikais pastebime ryškėjantį organizacinio mąstymo atgimimą ir menkėjantį rinkos tvarkos funkcionavimo supratimą, yra tai, kad vis daugiau visuomenės narių dirba didelėse organizacijose ir todėl jų supratimo

horizontas apsiriboja tokių organizacijų vidinės struktūros supratimu. Jeigu ūkininkas ar nepriklausomas amatininkas, prekeivis ar komivojažierius dar pažinojo rinką ir net nesuvokdami jos veikimo mechanizmo pripažino jos diktatą kaip savaime suprantamą dalyką, tai stambaus korporacinio verslo bei valstybinės biurokratijos plėtra, dėl kurios vis daugiau žmonių visą savo darbo gyvenimą praleidžia kaip didžiulių organizacijų nariai, pratina juos mąstyti vien organizacinės gyvenimo formos kategorijomis. Ir nors ikipramoninėje visuomenėje didžioji dauguma žmonių taip pat praleisdavo didžiąją savo gyvenimo dalį šeimos organizacijoje, kuri buvo pamatinis visos ekonominės veiklos vienetas[2], šeimos galva visuomenę matė kaip tinklą šeimyninių vienetų, tarpusavyje susijusių rinkos santykiais.

Šiandien organizacinis mąstymas vis stipriau valdo galingiausių ir įtakingiausių šiuolaikinės visuomenės figūrų – pačių organizatorių – veiklą[3]. Šiuolaikinė organizacinės technologijos pažanga ir neregėtai padidėjęs diapazonas konkrečių užduočių, galimų vykdyti plataus organizavimo priemonėmis, sukūrė įsitikinimą, jog nėra jokių ribų tam, ką gali pasiekti organizacija. Dauguma žmonių jau nesuvokia, kokiu mastu platesniąją visuomenės tvarką, nuo kurios priklauso pačių organizacijų veiklos sėkmė, palaiko visiškai kitokio pobūdžio tvarkos jėgos.

Kita svarbiausia organizacinio mąstymo įsivyravimo priežastis yra tai, kad naujų organizacinių taisyklių kūrimas daugeliu požiūrių buvo toks sėkmingas, jog žmonės nustojo suvokti, kad platesnioji tvarka, pagal kurią veikia organizacijos, remiasi kito tipo taisyklėmis, kurios nebuvo sukonstruotos siekiant konkretaus numatomo tikslo, o atsirado kaip bandymų ir klaidų proceso rezultatas, ir kad tas rezultatas akumuliuoja didesnę patirtį nei ta, kurią savo protu gali aprėpti atskiras žmogus.

Amoralūs moraliai inspiruotų pastangų padariniai

Nors visoje Vakarų civilizacijos perpektyvoje teisės istorija – tai bendrųjų teisingo elgesio taisyklių laipsniško klostymosi istorija, jos raida per pastarąjį šimtą metų, kai buvo pasigauta „socialinio teisingumo" idėjų, vyko tolydžio spartėjančios teisingumo destrukcijos keliu. Net kai kurie jurisprudencijos žinovai prarado pirmykštės „teisingumo" prasmės supratimą. Matėme, jog tas procesas daugiausia vyko kaip teisingo elgesio taisyklių keitimas tomis organizacinėmis taisyklėmis, kurias vadiname viešąja teise („subordinacijos teise"); kai kurie socialistinių pažiūrų teisininkai, mėgindami ištrinti patį jų skirtumą padėjo daug pastangų[4]. Iš esmės tai reiškė, jog individas, užuot buvęs pavaldus vien teisingo elgesio taisyklėms, ribojančioms jo privačių veiksmų diapazoną, darėsi vis labiau pavaldus valdžios įsakams. Pažangesnės techninės valdymo galimybės kartu su tariamu visuomenės, kurios nariai pavaldūs vieningai tikslų hierarchijai, moraliniu pranašumu, leido šiai totalitarinei tendencijai kilti po moralės priedanga. Būtent „socialinio teisingumo" sąvoka buvo tas Trojos arklys, kuriuo atkeliavo totalitarizmas.

Tačiau vertybės, ateinančios iš mažų, tikslo vienijamų grupių, ne tik skiriasi nuo tų vertybių, kurios daro galimą taikų daugybės žmonių koegzistavimą Didžiojoje visuomenėje, bet dažnai jos negali būti su jomis ir suderinamos. Gryna iliuzija manyti, kad galime laikytis šių naujų Didžiosios visuomenės idealų, kai pripažįstamos lygios visų žmogiškųjų būtybių teisės, ir kartu išsaugoti visiškai kitokius mažos uždaros grupės idealus. Mėginimas tai daryti veda prie Didžiosios visuomenės sunaikinimo.

Kad egzistuoja žmonių taikaus ir tarpusavyje naudingo bendravimo būdas, nereikalaujantis sutarimo dėl bendrų tikslų ir grindžiamas tik abstrakčiomis elgesio taisyklėmis[5], – ši idėja buvo bene didžiausias iš visų žmonijos kada nors padarytų atradimų. Žinoma, „kapitalistinė" sistema, susiklosčiusi šio

atradimo pagrindu, nevisiškai tenkino liberalizmo idealus, nes ji klostėsi tais laikais, kai nei įstatymų leidėjai, nei vyriausybės iš tikrųjų dar nesuprato rinkos *modus operandi*, ir ji klostėsi dažniausiai nepaisant tuo metu vykdomos politikos. Todėl kapitalizmas, egzistuojantis šiandien, neabejotinai turi daug taisytinų trūkumų, kuriuos laisvės principais besivadovaujanti politika turėtų ištaisyti. Sistema, besiremianti spontaninėmis rinkos tvarkos jėgomis, jai pasiekus tam tikrą ekonominį lygį nėra nesuderinama ir su tam tikra valstybės garantuojama sauga nuo kraštutinio skurdo. Tačiau mėginimas kiekvienam garantuoti tai, ko jis tariasi nusipelnęs, primetant visiems bendrą konkrečių tikslų sistemą ir suteikiant valdžiai galią vadovauti žmonių pastangoms – o būtent šito siekia socializmas – būtų didžiausias žingsnis atgal, kuris atimtų iš mūsų galimybę naudotis milijonų žmonių žiniomis ir taip atimtų iš mūsų laisvos civilizacijos privalumus. Socializmas nėra grindžiamas tokia pamatinių vertybių sistema, kuri tik skiriasi nuo liberalizmo vertybių sistemos, ir kurią reikėtų gerbti net su ja nesutinkant; jis grindžiamas intelektine klaida, jo šalininkams neleidžiančia matyti jo padarinių. Tai būtina pasakyti tiesiai, nes apeliavimas į pamatinių vertybių skirtingumą tapo įprastąja socialistų dingstimi apeiti realią intelektinę problemą. Tariamas pamatinių vertybių skirtingumas tapo skraiste, kuria dangstomas socialistinių schemų intelektinis nepagrįstumas.

Didžiojoje visuomenėje „socialinis teisingumas" tampa griaunamąja jėga

Didžioji visuomenė griaunama ne tik tuo atveju, kai įstatymo galią įgyja „socialinis", arba paskirstomasis, teisingumas; jos išlikimui taip pat būtina, kad jokiai atskirai grupei, nepaisant jos narių įsitikinimo savo paslaugų vertingumu, nebūtų leidžiama tokį savo įsitikinimą ginti įstatymo jėga, kitiems užkertant

kelią siūlyti tokias pat paslaugas. Nors žmonių, kurių padėtį veikia tos pačios aplinkybės, bendri interesai paprastai sukuria bendrą jų nuomonę apie tai, ko jie nusipelnę, ir suteikia jiems paskatų bendriems veiksmams, kiekvienas toks grupinis veiksmas mėginant užtikrinti savo nariams tam tikras pajamas arba tam tikrą padėtį trikdo Didžiosios visuomenės integravimąsi, tad yra antivisuomeninis griežtąja šio žodžio prasme. Tokie mėginimai neišvengiamai tampa antagonizmą skatinančia jėga; jie veda ne prie įvairių grupių interesų sutaikymo, o prie jų supriešinimo. Kaip puikiai žino aktyvūs kovotojai dėl „socialinio teisingumo", praktiškai tai virsta organizuotų grupių kova dėl valdžios, kur teisingumo argumentai tėra dingstis tai kovai.

Svarbiausia įžvalga, kurios neturėtume pamesti, yra tai, kad ne visais atvejais, kai grupė žmonių tvirtai tiki savo reikalavimų teisingumu, tai reiškia, jog egzistuoja (arba gali būti atrasta) atitinkama taisyklė, kurią visuotinai taikant būtų sukurta gyvybinga tvarka. Iliuzija yra manyti, jog visais tais atvejais, kai problema keliama teisingumo vardu, galima atrasti visuotinai galiojančią taisyklę, kuri tą problemą išspręstų[7]. Net jeigu įstatymas mėgina tenkinti kieno nors reikalavimus, keliamus teisingumo vardu, tai dar nėra įrodymas, jog jis išreiškia teisingo elgesio taisyklę.

Visos grupės, kurių nariai siekia tų pačių arba panašių tikslų, susikuria bendrą nuomonę apie tai, kas dera jų nariams. Tačiau pati tokia nuomonė bus derama tik tų grupių nariams; ji gali būti visiškai nesuderinama su principais, pagal kuriuos tokios grupės gali būti integruotos į bendrąją visuomenės tvarką. Tam tikros prekės gamintojai ar paslaugos teikėjai, siekiantys deramo atlygio už savo pastangas, laikys neteisingais tuos bet kurio atskiro gamintojo ar tiekėjo veiksmus, kurie tas jų pajamas mažins. Tačiau būtent tokie atskirų grupės narių veiksmai, kuriuos likusieji jos nariai laiko žalingais, derina grupės narių veiklą prie bendros Didžiosios visuomenės struktūros ir taip duoda naudos visiems.

Žinoma, savaime nėra neteisinga, jeigu viename mieste barzdaskutys už savo paslaugą gauna 3 dolerius, o kitame mieste už ją mokama tik 2 doleriai. Tačiau teisingumas būtų akivaizdžiai žeidžiamas, jeigu pirmojo miesto barzdaskučiai susivienijęs neleistų barzdaskučiams iš antrojo miesto pelnytis jų mieste siūlant savo paslaugas už 2,5 dolerio ir taip mažinant pirmosios grupės pajamas. Ir vis dėlto būtent prieš šio pobūdžio veiksmus įsitvirtinusioms grupėms šiandien leidžiama vienytis ir ginti savo pozicijas. Taisyklė „nedaryk nieko, kas gali sumažinti tavo grupės narių pajamas", dažnai traktuojama kaip grupės narių tarpusavio santykių teisingumo reikalavimas. Tačiau jis negali būti pripažintas kaip teisingo elgesio taisyklė Didžiojoje visuomenėje, nes prieštarautų bendriesiems principams, pagal kuriuos koordinuojama tokios visuomenės narių veikla. Kiti tos visuomenės nariai bus suinteresuoti (ir turės moralinę teisę) neleisti įteisinti tokios taisyklės, nes integraciniai Didžiosios visuomenės principai numato, jog atskirų individų veikla dažnai gali lemti panašia veikla užsiimančių individų pajamų smukimą. Būtent šitai sudaro konkurencijos esmę. Grupinio teisingumo vaizdiniai dažnai užkerta kelią efektyviai konkurencijai, o dauguma „sąžiningos konkurencijos" reikalavimų faktiškai to ir siekia.

Kiekvienoje grupėje, kurios nariai žino, jog jų perspektyvas lemia tos pačios aplinkybės, paprastai įsivyrauja tendencija kaip neteisingą traktuoti kiekvieną savo nario veiksmą, atnešantį nuostolių kitiems jos nariams; todėl kyla noras užkirsti kelią tokiems veiksmams. Tačiau kiekvienas žmogus iš šalies pagrįstai laikytų neteisingumu, jeigu kuriam nors tokios grupės nariui kiti jos nariai draustų savo paslaugą žmogui pasiūlyti pigiau nei siūlo kiti tos grupės nariai. Toks pat neteisingumas vykdomas atžvilgiu „įsiveržėlio", nesančio grupės nariu, jeigu jis verčiamas taikytis prie grupės standartų, kai tik savo veikla ima su ja konkuruoti.

Svarbus faktas, daugumos žmonių vengiamas pripažinti, nors jis turbūt visada pasitvirtina, yra tai, kad palyginti su savanaudiškais individo siekiais, paprastai jį stumiančiais pasitarnauti bendram interesui, kolektyviniai organizuotų grupių veiksmai beveik visada šiam bendram interesui prieštarauja. Kad individualūs siekiai, faktiškai tarnaujantys bendram labui, kaltinami „antisocialumu", o grupiniai interesai aukštinami vadinant juos „socialiniais", yra nulemta sentimentų, kuriuos paveldėjome iš ankstesnių visuomenės formų. Prievartos naudojimas talkinant šios rūšies „socialiniam teisingumui", kuris iš tikrųjų reiškia tik grupinį interesą, visada sukuria grupuočių, susivienijusių prieš pašalinius, rezervatus, grupuočių, kurios egzistuoja todėl, kad joms leidžiama naudoti prievartą arba daryti spaudimą valdžiai, siekiant naudos savo nariams. Kad ir kaip tokių grupių nariai tarpusavyje sutartų dėl savo reikalavimų teisingumo, tačiau nėra jokio principo, kuris leistų stebėtojui juos laikyti teisingais. Šiandien, deja, jeigu tokia grupė pakankamai didelė, jos narių pretenzijos paprastai pripažįstamos kaip teisingi reikalavimai, į kuriuos būtina atsižvelgti palaikant visuomenės tvarką, nors jie nesiremia jokiu principu, galimu taikyti universaliai.

Nuo varguolių globos prie interesų grupių globos

Tačiau neturime užmiršti fakto, jog „socialinio teisingumo" siekių ištakose buvo pagirtinas noras pašalinti skurdą ir kad Didžiajai visuomenei puikiausiai pavyko pašalinti skurdą absoliučiąja prasme[8]. Išsivysčiusiose šalyse joks žmogus, sugebantis atlikti kokį nors naudingą darbą, šiandien nelieka be maisto ar pastogės, o tais, kurie nepajėgia užsidirbti net šių būtiniausių dalykų, paprastai pasirūpinama už rinkos ribų. Žinoma, skurdas santykine prasme neišvengiamai išliks bet kurioje visuomenėje, išskyrus grynai egalitarinę: kol egzistuoja nelygy-

bė, tol kažkas bus skalės apačioje. Tačiau absoliutaus skurdo nepadeda šalinti mėginimai įgyvendinti „socialinį teisingumą"; faktiškai daugelyje tų šalių, kur absoliutus skurdas nebėra aktuali problema, rūpinimasis „socialiniu teisingumu" tapo viena didžiausių kliūčių skurdui šalinti. Vakaruose plačiųjų masių kilimą į santykinio komforto lygį nulėmė bendras ekonominis augimas, ir kišimosi į rinkos mechanizmą priemonės jį tik sulėtino. Būtent šis rinkos mechanizmas didino agregatines pajamas, suteikdamas galimybę už rinkos ribų pasirūpinti tais, kurie nepajėgia užsidirbti pragyvenimui. Tačiau mėginimai „taisyti" rinkos rezultatus „socialinio teisingumo" kryptimi sukūrė veikiau daugiau neteisingumo – naujų privilegijų, kliūčių mobilumui, sužlugdė planus, negu padėjo lengvinti varguolių padėtį.

Šį rezultatą lėmė toji aplinkybė, jog apeliavimas į „socialinį teisingumą", kuriuo iš pradžių buvo siekta padėti varguoliams, vėliau buvo perimtas daugybės kitų grupių, kurių nariams pasirodydavo, jog jie negauna to, ko nusipelnę, ir ypač tų grupių, kurios jautė grėsmę savo turimai padėčiai. „Socialinis teisingumas" kaip reikalavimas griebtis politinių veiksmų garantuojant kurios nors grupės nariams pelnytą (jų supratimu) padėtį, nesuderinamas su idėja, kad prievartos leistina griebtis tik įtvirtinant vienodas teisingo elgesio taisykles, kuriomis kiekvienas gali kliautis planuodamas savo veiklą. Tada, kai šio pobūdžio reikalavimams buvo pirmąkart nusileista – palaikant grupes, kurių vargus visi atjautė – kartu buvo atvertos durys visiems, jaučiantiems grėsmę savo padėčiai, kelti valdžiai tos padėties išsaugojimo reikalavimus. Tačiau nesėkmė negali sukurti teisės į apsaugą nuo rizikos, su kuria neišvengiamai turėjo susidurti visi siekdami padėties, kurią užima. Vien dabartinė kalbos vartosena, kai „socialine problema" vadinama visa, kas kelia kurios nors grupės nepasitenkinimą, kartu sugestionuojant, kad įstatymų leidėjas privalo imtis priemonių tokiam „so-

cialiniam neteisingumui" pašalinti, paverčia „socialinio teisingumo" idėją vien pretekstu atskiroms interesų grupėms reikalauti privilegijų.

Tie, kurie piktinasi tuo teisingumu, kuris nepajėgė, pavyzdžiui, užkirsti kelio „valstietijos nykimui, prasidėjusiam po Napoleono karų, arba amatininkystės nuosmukiui antroje to šimtmečio pusėje, arba darbininkijos nuskurdinimui"[9], visiškai klaidingai įsivaizduoja tai, kas gali būti pasiekta teisiškai įtvirtinant teisingo elgesio taisykles pasaulyje, kur laisvi žmonės, vadovaudamiesi savo naudos sumetimais, keičiasi paslaugomis ir kuriems niekas neskirsto nei užduočių, nei gėrybių. Kadangi šiandien esame pajėgūs dabartinį žmonių skaičių išmaitinti tik dėka intensyvaus išsklaidytų žinių naudojimo, kurį daro galimą rinka, jau nekalbant apie išsaugojimą to komforto lygio, kuriuo kai kuriose pasaulio dalyse mėgaujasi didžioji žmonių dauguma – būtų išties neteisinga apsaugoti kai kuriuos žmones nuo būtinybės taikytis su mažiau palankia savo padėtimi nei ta, kurią jie jau užima, jeigu nenumatoma įvykių raida sumažina jų paslaugų vertę kitiems. Kad ir kaip užjaustume tuos, kurie ne dėl savo kaltės, bet dėl nenumatomos įvykių raidos atsiduria blogesnėje padėtyje, tai nereiškia, jog galime turėti bendrą ekonominį augimą, nuo kurio priklauso plačiųjų masių padėties gerėjimas, ir užkirsti kelią tokiam pasikartojančiam kai kurių grupių padėties blogėjimui.

Praktiškai „socialinis teisingumas" tapo šūkiu, kurį kelia buvusį statusą prarandančios grupės – jį dažniau kelia žemdirbys, nepriklausomas amatininkas, šachtininkas, smulkus mažmenininkas, klerkas bei didelė dalis senosios „viduriniosios klasės", negu pramonės darbininkai, kurių interesų gynimo vardu jis buvo pirmąkart iškeltas ir kurie, apskritai imant, daugiausia laimėjo iš kapitalizmo raidos. Nors tokių grupių apeliacijoms į teisingumą dažnai pavyksta patraukti simpatijas daugelio tų, kurie tradicinę visuomenės hierarchiją laiko natūralia, ir kurie

jaučia pagiežą naujai užimantiems šią viduriniąją padėtį, kuriai užimti kadaise pakako mokėti skaityti ir rašyti, tai dar neįrodo, jog tokie reikalavimai turi kokį nors ryšį su bendromis teisingo elgesio taisyklėmis.

Esamos politinės tvarkos sąlygomis tokie reikalavimai faktiškai tenkinami tik tada, kai tos grupės pakankamai didelės ir todėl politiškai įtakingos, ir ypač tada, kai geba suorganizuoti savo narius bendriems veiksmams. Vėliau matysime, kad tik kai kurie interesai (ne visi) gali būti taip organizuoti ir todėl nauda, kuri tokiu būdu išsikovojama, atitenka tik kai kuriems, padarydama žalos kitiems. Tačiau kuo labiau interesų grupių organizavimas naudojamas šiems tikslams, tuo labiau kiekvienai grupei iškyla būtinybė organizuotis siekiant paveikti valdžią, nes visos grupės, kurioms tai nepavyksta, pasilieka šalti lauke už durų. Tokiu būdu „socialinio teisingumo" idėja atskiroms grupėms leidžia gauti savo pajamų valstybines garantijas, o tai savo ruožtu didėjantį visų tokių „interesų" organizavimąsi daro neišvengiamą. Tačiau lūkesčių saugumas, kurį tokia garantija teikia, negali būti užtikrintas visiems, nebent visiškai statinėje visuomenėje. Tad vienintelis teisingas principas – niekam neteikti šių garantijų.

Kadaise šis argumentas galėjo būti taikomas daugiausia tik profesinėms sąjungoms, nes joms pirmoms savo reikalavimus pavyko apgobti teisėtumo skraiste (ir gauti teisę naudoti prievartą juos ginant) juos vaizduojant kaip „socialinio teisingumo" dalyką. Tačiau nors iš pradžių diskriminacija, kuri buvo vykdoma santykinių neturtėlių ir nelaimėlių naudai, atrodė pateisinama, ji tapo tuo pleištu, kurį naudojant buvo sunaikintas lygybės prieš įstatymą principas. Dabar visi tie, kurie gali sutelkti skaitlingas grupes arba pajėgia susiorganizuoti taip, kad galėtų nutraukti gyvybines paslaugas, visada laimi politiniame žaidime, kurio taisyklėmis vadovaujasi šiuolaikinė demokratija. Tačiau tos absurdiškos situacijos, kurios klos-

tosi demokratijai mėginant mažoritariniu sprendimu nustatyti pajamų paskirstymą, bus nagrinėjamos tik trečiame šio veikalo tome.

Mėginimai „taisyti" rinkos tvarką baigiasi tos tvarkos žlugimu

Šiandien vyrauja nuomonė, kad galime arba net privalome daugiausia kliautis rinkos tvarkos jėgomis, tačiau turime „koreguoti" jos rezultatus, jiems tapus akivaizdžiai neteisingais. Kol atskirų individų ar grupių pajamas nustato ne kieno nors sąmoningas sprendimas, tol joks pajamų pasiskirstymas negali būti prasmingai apibūdinamas kaip teisingesnis už kitą. Padaryti jį teisingą materialine prasme galime tik pakeitę visą spontaninę tvarką organizacija, kurioje kiekvienam priklausančią dalį nustato centrinė valdžia. Kitaip sakant, pajamų pasiskirstymo, susiklostančio spontaninės tvarkos sąlygomis, „koregavimas" atskirais intervenciniais aktais niekada negali būti teisingas ta prasme, kad jis tenkintų vienodai visiems galiojančią taisyklę. Kiekvienas atskiras šio pobūdžio aktas kitų reikalavimus skatins traktuoti pagal tokį pat principą; tokius reikalavimus galima patenkinti tik visas pajamas skirstant centralizuotai.

Dabartinės pastangos kliautis spontanine tvarka, sukoreguota pagal teisingumo principus, reiškia norą turėti geriausią dviejų nesuderinamų pasaulių derinį. Galbūt absoliutus valdovas, visiškai nepriklausomas nuo viešosios nuomonės, varguolių padėtį galėtų lengvinti atskirais intervencijos aktais ir spontaninei tvarkai leidęs lemti visų kitų padėtį. Ir, žinoma, iš rinkos proceso įmanoma visiškai atitraukti jame neišsilaikančius ir išlaikyti juos tam tikslui skirtomis lėšomis. Individui pačioje savo neužtikrintos karjeros pradžioje arba jo vaikams gali net būti racionalu sutikti, kad visi apsidraustų minimaliam aprūpinimui negandos atveju. Tačiau valdžia, kuri priklauso nuo viešo-

sios nuomonės, ir ypač demokratinė valdžia, nebus pajėgi apsiriboti tik priemonėmis, kurios gerina vargingiausiųjų padėtį. Net jeigu ji siektų vadovautis principais, ji faktiškai visada bus verčiama eiti keliu, kurį implicitiškai apibrėžia jos kuriami precedentai. Priemonėmis, kurių ji imasi, ji formuoja viešąją nuomonę ir sukuria standartus, ją verčiančius žengti tuo keliu, kuriuo ji pasuka.

Tvarką galima „koreguoti" tik užtikrinant, kad principų, kuriais ji remiasi, bus nuosekliai laikomasi, o ne visumos dalims taikant principus, netaikomus kitoms jos dalims. Teisingumo esmė yra ta, kad visuotinai taikomi tie patys principai, todėl jis reikalauja, kad valdžia talkintų atskiroms grupėms tik tokiomis sąlygomis, kuriomis ji yra pasirengusi tą patį principą taikyti visais kitais atvejais.

Maištas prieš abstrakčių taisyklių discipliną

Formaliomis taisyklėmis grindžiamo beasmenio teisingumo idealas kilo kovoje su asmeninės ištikimybės jausmais, kuriais remiasi gentinė visuomenė. Tačiau Didžiojoje visuomenėje jie neturi daryti įtakos valdžios prievartinių galių naudojimui. Laipsniška taikingos tvarkos plėtrą nuo nedidelių grupių prie vis platesnių visuomenių nuolat lydėjo konfliktai tarp grupinio teisingumo, grindžiamo bendrais ir matomais tikslais, ir universalaus teisingumo, vienodai taikomo svetimiesiems ir saviesiems, reikalavimų[10]. Nuolat kilo konfliktas tarp emocijų, giliai įsišaknijusių žmogaus prigimtyje per jo gentinės egzistencijos tūkstantmečius, ir abstrakčių principų, kurių svarbos niekas reikiamai nesuvokė. Žmogiškieji jausmai liečia konkrečius objektus, o ypač teisingumo jausmas glaudžiai tebėra susijęs su matomais grupės, kuriai kiekvienas priklauso, poreikiais su tam tikro verslo ar profesijos, giminės ar kaimo, miesto ar šalies, kuriai kiekvienas priklauso – poreikiais. Tik mintinė visuminės Di-

džiosios visuomenės tvarkos rekonstrukcija leidžia suprasti, jog konkrečių bendrų tikslų siekis, daugeliui žmonių vis dar atrodantis vertesnis ir pranašesnis už aklą klusnumą abstrakčioms taisyklėms, sunaikintų tą platesniąją tvarką, kuriai esant visos žmogiškosios būtybės traktuojamos vienodai.

Kaip jau matėme, dalykai, kurie būtų socialiniai (tikrąja šio žodžio prasme) mažoje, vieno tikslo siejamoje grupėje, nes padėtų palaikyti efektyvią tokios bendruomenės tvarką, tampa antisocialiniais Didžiosios visuomenės kontekste. Tiesą sakant, „socialinio teisingumo" reikalavimas yra gentinės dvasios maištas prieš abstrakčius Didžiosios visuomenės vieningumo reikalavimus, nenumatančius jokių matomų bendrų tikslų. Tik plėsdami teisingo elgesio taisykles santykiams su visais kitais žmonėmis ir kartu šalindami privalomąjį pobūdį tų taisyklių, kurios negali būti taikomos universaliai, galime artėti prie visuotinės taikingos tvarkos, visą žmoniją galinčios integruoti į vientisą visuomenę.

Jeigu gentinėje bendruomenėje vidaus taikos sąlyga yra visų jos narių ištikimybė kokiam nors bendram reikalui ir, vadinasi, atsidavimas valiai to, kuris sprendžia, kokių tikslų turi būti siekiama tam tikru momentu ir kokiais būdais jų turi būti siekiama, tai laisvų žmonių Atviroji visuomenė tampa galima tik tada, jeigu individai verčiami paklusti vien abstrakčioms taisyklėms, delimituojančioms kiekvieno jo paties nuožiūra disponuojamų priemonių valdas. Kol kokie nors konkretūs tikslai, bet kurioje didesnėje visuomenėje visada esantys atskirų asmenų arba grupių tikslai, yra laikomi prievartos pateisinimo pagrindu, tol neišvengiamai kils konfliktų tarp skirtingų interesų grupių. Tiesą sakant, kol konkretūs tikslai išlieka politinės organizacijos pagrindu, tie, kurių tikslai yra kitokie, neišvengiamai bus priešai; tad iš tikrųjų tokioje visuomenėje politiką neišvengiamai lems draugo ir priešo santykiai[11]. Teisingo elgesio taisyklės gali tapti visiems vienodos tik tada, kai jokie konkre-

tūs tikslai nėra laikomi prievartos pateisinimu (išskyrus tokias ypatingas vienkartines aplinkybes kaip karas, sukilimas ar stichinė nelaimė).

Atvirosios ir uždarosios visuomenės moralė

Procesas, kurį čia aprašome, glaudžiai siejasi su aplinkybe, netgi yra jos padarinys, jog rinkos tvarkos sąlygomis gamintojai skatinami pasitarnauti vartotojams net nežinodami jų individualių poreikių. Tvarka, kuriai esant žmonės dirba tenkindami jiems nepažįstamų kitų žmonių poreikius, suponuoja ir reikalauja šiek tiek kitokių moralinių pažiūrų nei tos, kuriomis vadovaujasi žmonės, tenkindami matomus poreikius. Laukiamų piniginių sangrąžų orientyras, netiesiogiai liudijantis kitų žmonių poreikius, reikalavo naujų moralinių koncepcijų, nustatančių ne konkrečius tikslus, o tik bendras taisykles, ribojančias leistinų veiksmų diapazoną.

Atvirosios visuomenės etoso dalimi tapo požiūris, kad geriau investuoti savo turtą į įrankius, leidžiančius gaminti daugiau prekių mažesniais kaštais, negu jį išdalyti neturtėliams, arba – geriau patenkinti tūkstančių nežinomų žmonių poreikius, negu aprūpinti kelių pažįstamų ar kaimynų poreikius. Toks požiūris susiformavo, žinoma, ne todėl, kad pirmieji, pradėję juo vadovautis, suprato, jog taip jie daugiau naudos atneš kitiems savo visuomenės nariams, o todėl, kad grupės bei visuomenės, veikiančios tokiu būdu, klestėjo labiau negu kitos; tad pamažu buvo pripažintas tokios elgsenos moralinis „pašaukimas". Savo gryniausia forma šis etosas į pirmąją vietą kelia pareigą kuo efektyviau siekti savo pasirinktojo tikslo nekreipiant dėmesio į vaidmenį, kurį toji pareiga atlieka sudėtingoje žmogiškosios veiklos sistemoje. Ši nuostata šiandien dažniausiai, nors šiek tiek klaidinamai, apibūdinama kaip kalvinizmo etika – apibūdinimas nėra tikslus todėl, kad toji nuostata jau

vyravo prekybiniuose viduramžių Italijos miestuose ir ją dėstė Ispanijos jėzuitai maždaug tuo pačiu metu kaip ir Calvinas[12].

„Gerais darbais" iki šiol laikome tik tuos, kurie pasitarnauja specifiniams žinomų žmonių poreikiams ir laikomės įsitikinimo, jog geriau padėti vienam pažįstamam alkstančiam žmogui, negu patenkinti pirmaeilius šimto mums nežinomų žmonių poreikius. Tačiau iš tikrųjų daugiausia gero paprastai padarome siekdami naudos sau. Adamas Smithas buvo nevisiškai tikslus ir tuo pakenkė savo reikalui, kai sudarė įspūdį, tarsi šiuo požiūriu svarbiausia – skirtumas tarp egoistinių pelno siekių ir altruistinių pastangų patenkinti žinomus poreikius. Be abejo, sėkmingai veikiantis verslininkas gali savo pelną paskirti ligoninės ar meno galerijos statybai savo gimtajame mieste. Tačiau visiškai nepriklausomai nuo klausimo, ką jis darė su savo gautu pelnu, didesniam žmonių skaičiui jis padaro naudos tada, kai siekia didžiausio pelno, o ne apsiriboja jam žinomų asmenų poreikių tenkinimu. Nematoma rinkos ranka jį stumia šiuolaikinių patogumų naudą nešti į neturtingiausius, jam net nežinomus namus[13].

Tiesa, moraliniai įsitikinimai, kuriais grindžiama Atviroji visuomenė, ilgą laiką priklausė tik nedidelėms grupėms keliuose miestietiškos kultūros kraštuose, ir teisę bei viešąją nuomonę Vakaruose pradėjo formuoti palyginti dar taip neseniai, jog net dabar jie dažnai suvokiami kaip dirbtiniai ir nenatūralūs, palyginti su intuityviais ir iš dalies galbūt net instinktyviais jausmais, paveldėtais iš daug senesnės gentinės bendruomenės. Moraliniai įsitikinimai, Atvirąją visuomenę padarę galimą, formavosi miestuose, prekybos ir verslo centruose tada, kai daugumos žmonių nuostatas vis dar valdė vietinio solidarumo sentimentai ir ksenofobinės bei karingosios gentinės grupės nuostatos[14]. Didžiosios visuomenės atsiradimas – tai pernelyg vėlyvas įvykis, kad būtų suteikęs žmogui laiko atsikratyti šimtų tūkstančių metų evoliucijos padarinių ir nustoti laikyti dirbtinomis

ar nežmoniškomis tas abstrakčias elgesio taisykles, kurios dažnai kertasi su giliai įsišaknijusiu instinktu savo veikloje vadovautis vien matomais poreikiais.

Pasipriešinimą naujajai Atvirosios visuomenės moralei stiprino ir suvokimas, kad ji ne tik neribotai išplečia ratą žmonių, kuriems privalu laikytis moralės taisyklių, bet kad šio moralės kodekso galiojimo srities plėtra neišvengiamai mažina jo turinį. Tam, kad individo pareigos visų kitų atžvilgiu būtų tos pačios, jo pareigos atskiro individo atžvilgiu negali būti didesnės už pareigas kitiems – išskyrus atvejus, kur egzistuoja ypatingi prigimtiniai arba kontrakto ryšiai. Gali būti bendra pareiga būtinybės atveju teikti pagalbą apibrėžtai grupei žmonių, bet ne tokia pareiga apskritai visiems žmonėms. Moralinė pažanga, kurios dėka artėjome prie Atvirosios visuomenės, t.y. kai pareiga vienodai traktuoti žmones tolydžio apima ne tik visus savo genties narius, bet vis platesnį žmonių ratą ir galiausiai visą žmoniją, ši pažanga vyko už ją mokant tam tikrą kainą – silpninant pareigą sąmoningai rūpintis kitų savo grupės narių gerove. Kai jau negalime pažinti visų kitų, nei žinoti sąlygų, kuriomis jie gyvena, tokia pareiga tampa negalima psichologiškai ir intelektualiai. Tačiau šių specifinių pareigų išnykimas palieka emocinę tuštumą, nes atima iš žmonių tiek pasitarnavimo kitiems malonumą, tiek paramos garantiją būtinybės atveju[15].

Tad išties nebūtų keista, jeigu pirmasis žmogaus bandymas pakilti iš gentinės visuomenės į Atvirąją visuomenę žlugtų, nes žmogus dar nėra atsisveikinęs su gentinei bendruomenei būtinomis moralės nuostatomis; arba, kaip rašo Ortega y Gassetas šio skyriaus pradžioje pateiktoje citatoje apie klasikinį liberalizmą, visai nenuostabu, kad „žmonija netrukus panoro ... atsikratyti ... tokios paradoksalios, tokios subtilios, tokios nenatūralios nuostatos ... per daug sunkios ir sudėtingos disciplinos, kad jis galėtų tvirtai įleisti savo šaknis Žemėje." Kai didžioji dauguma žmonių dirba organizacijose ir turi nedaug galimybių išmokti

rinkos moralės, jų intuityvus žmogiškesnės ir asmeniškesnės moralės troškimas, atspindintis paveldėtus instinktus, gali išties sunaikinti Atvirąją visuomenę.

Tačiau būtina suprasti, jog socializmo (arba „socialinio teisingumo") idealai, kurie šioje situacijoje atrodo tokie patraukliūs, iš tikrųjų nesiūlo jokios naujos moralės, o tik apeliuoja į instinktus, paveldėtus iš ankstesniojo tipo visuomenės. Jie tėra savotiškas atavizmas, bergždžias mėginimas primesti Atvirajai visuomei gentinės bendruomenės moralę, kuri, jeigu įsiviešpatautų, ne tik sunaikintų Didžiąją visuomenę, bet ir sukeltų grėsmę išlikimui tų milijonų žmonių, kuriems trejetas rinkos tvarkos šimtmečių leido atsirasti pasaulyje.

Panašiai ir tie, kurie skundžiasi vadinamuoju žmogaus „susvetimėjimu" rinkos tvarka grindžiamoje visuomenėje, nėra jokie naujos moralės skelbėjai, jie yra veikiau neprijaukinti arba necivilizuoti žmonės, niekada neišmokę elgesio taisyklių, kuriomis remiasi Atviroji visuomenė, bet nori jai primesti savo instinktyvias, „prigimtines", iš gentinės bendruomenės ateinančias idėjas. Dalykas, kurio, kaip atrodo, ypač nesupranta „naujieji kairieji", yra tas, kad vienodas visų žmonių traktavimas, kurio jie taip pat reikalauja, galimas tik tokioje sistemoje, kur individų veiksmai tėra ribojami formalių taisyklių, bet nėra valdomi pagal jų žinomus padarinius.

Tad rusoistinis ilgesys tokios visuomenės, kur būtų vadovaujamasi ne išmoktomis moralės taisyklėmis, kurios gali būti pagrįstos tik racionaliai suvokus šios tvarkos principus, o nereflektuotomis „natūraliomis" emocijomis, išlikusiomis po tūkstantmečių gyvenimo nedidelėje ordoje, veda tiesiai prie reikalavimų kurti socialistinę visuomenę, kur valdžia vykdo „socialinį teisingumą", tenkinantį šias natūralias emocijas. Žinoma, šia prasme visa kultūra yra „nenatūrali" ir net jeigu iš anksto neplanuota, vis dėlto dirbtinė, nes remiasi išmoktomis taisyklėmis, o ne natūraliais instinktais. Išties, konfliktas tarp to, ką

žmonės vis dar suvokia kaip natūralias emocijas, ir tos taisyklių disciplinos, kuri būtina Atvirosios visuomenės išlikimui, – tai viena pagrindinių vadinamojo „laisvės trapumo" priežasčių: visi mėginimai modeliuoti Didžiąją visuomenę pagal pažįstamą nedidelės grupės vaizdinį arba paversti ją bendruomene, pajungiant individus bendriems matomiems tikslams, neišvengiamai kuria totalitarinę visuomenę.

Senasis konfliktas tarp ištikimybės ir teisingumo

Konfliktas tarp gentinės moralės ir universalaus teisingumo reiškiasi per visą istoriją pasikartojančiais konfliktais tarp ištikimybės ir teisingumo jausmų. Ištikimybė tokioms konkrečioms grupėms, kaip profesija arba klasė, taip pat giminė, tauta, rasė ar religija, tebėra didžiausia kliūtis universaliam teisingo elgesio taisyklių taikymui. Tik labai lėtai ir laipsniškai bendrosios elgesio su visais žmonėmis taisyklės įveikia konkretesnes taisykles, leidusias individui daryti žalą svetimajam, jeigu tai tarnavo jo grupės interesams. Nors būtent šis procesas padarė galimą Didžiosios visuomenės atsiradimą ir nors būtent jis teikia vienintelę visuotinės taikos viltį, dabartinė moralė vis dar labai vangiai taikosi prie šio proceso; tiesą sakant, naujausiais laikais atsitraukta nuo pozicijų, kurios Vakarų pasaulyje šiuo požiūriu jau buvo pasiektos.

Jeigu tolimoje praeityje formalaus teisingumo vardu kartais būdavo keliami net visiškai nežmoniški reikalavimai (antai senovės Romoje tėvas buvo giriamas už tai, kad būdamas teisėju nuteisė savo sūnų mirčiai), tai mes jau išmokome vengti sunkiausių tokio pobūdžio konfliktų ir apskritai formalaus teisingumo reikalavimus sušvelninome tiek, kad jie labiau būtų suderinami su mūsų emocijomis. Pažangi teisingumo idėjos raida tęsėsi iki pat naujausių laikų – bendroms teisingo elgesio taisyklėms, galiojančioms mūsų santykiams su bet kuriuo kitu vi-

suomenės nariu, laipsniškai išstumiant konkretesnes taisykles, tarnaujančias atskirų grupių poreikiams. Tiesa, šią raidą iš dalies stabdė nacionalinės sienos; tačiau dauguma tautų jau buvo tokio dydžio, kuris tikslo siejamos organizacijos taisykles pamažu leido keisti Atvirosios visuomenės spontaninės tvarkos taisyklėmis.

Didžiausią pasipriešinimą šiai raidai kėlė tai, kad ji pirmenybę reikalavo teikti abstraktiems racionaliems principams, o ne emocijoms, sukeliamoms konkrečių dalykų; kitaip sakant, principai, kildinami iš abstrakčių taisyklių, kurių svarba buvo menkai suvokiama, stelbė emocinę reakciją į konkrečius padarinius, liečiančius mums pažįstamus žmones bei jų gyvenimo sąlygas. Tai nereiškia, jog elgesio taisyklės, apibrėžiančios specifinius asmeninius santykius, praranda savo prasmę Didžiosios visuomenės gyvenime. Tai reiškia tik tai, jog kadangi laisvų žmonių visuomenėje narystė tokiose grupėse tegali būti savanoriška, tokių grupių taisyklės negali turėti teisės taisyklių galios. Būtent tokioje laisvoje visuomenėje tampa svarbu aiškiai skirti moralės taisykles, neturinčias juridinės galios, nuo teisės taisyklių, tokią galią turinčių. Kad mažesnės grupės galėtų būti integruotos į platesnę visuomeninę tvarką, individai turi turėti galimybę judėti tarp grupių, į kurias jie gali būti priimti, jeigu paklūsta jų taisyklėms.

Maža grupė Atvirojoje visuomenėje

Mūsų maištavimas prieš taisyklių abstraktumą, kurį privalome pripažinti Didžiojoje visuomenėje, bei polinkis į konkretumą, kurį siejame su žmoniškumu, liudija, jog nei intelektiniu, nei moraliniu požiūriu dar nesame visiškai pribrendę pakelti beasmenės, visą žmoniją apimančios tvarkos, reikalavimų. Akivaizdu, kad sąmoningas vadovavimasis taisyklėmis, kurios artėjimą prie Atvirosios visuomenės padarė galimą ir kurioms pa-

klusdavome tik todėl, kad jas suvokėme kaip aukštesnės galybės įsakus nekaltindami jokio įsivaizduojamo asmens dėl savo nesėkmių, reikalauja tokio spontaninės tvarkos funkcionavimo supratimo, kurį yra pasiekę tik nedaugelis.

Atrodo, jog net moralės filosofai dažniausiai tik murkdosi iš gentinės visuomenės paveldėtose emocijose nemėgindami išsiaiškinti jų suderinamumo su tais universalaus humanizmo idealais, kuriuos jie taip pat išpažįsta. Tiesą sakant, dauguma žmonių sielvartauja matydami, kaip nyksta maža grupė, kurioje ribotą individų skaičių tarpusavyje siejo įvairiausi asmeniniai ryšiai, ir kaip prarandami kai kurie jai būdingi sentimentai. Tačiau kaina, kurią turime mokėti už tą Didžiosios visuomenės laimėjimą, kai kiekvienas žmogus gali pareikšti tas pačias savo teises, yra ta, kad šios teisės apsiriboja teisėmis į žalos nedarymą ir jau negali apimti pozityvių teisių. Kadangi individas laisvas pasirinkti, su kuo jam bendrauti, siekdamas savo skirtingų tikslų jis paprastai bendraus su skirtingomis žmonių grupėmis ir nė vienas iš šių ryšių jam nebus privalomas. Tai reiškia, jog nė viena tokia maža grupė neturės galios primesti savo standartų su jais nesutinkančiam asmeniui.

Laukinis, kuris vis dar tūno kiekviename iš mūsų, gėriu laiko tai, kas tarnauja mažai grupei, – tačiau būtent šios nuostatos Didžioji visuomenė ne tik negali įteisinti, o turi drausti jos įteisinimą bet kurioje atskiroje grupėje. Taiki Atviroji visuomenė galima tik tada, kai issižadama to solidarumo, kuris efektyviausias mažoje grupėje ir kurį išreiškia principas „siekiant žmonių santarvės juos reikia sutelkti bendram tikslui". Būtent ši telkimo idėja visą politiką paverčia draugų ir priešų santykiais. Būtent šia idėja efektyviausiai naudojasi visi diktatoriai.

Išskyrus atvejus, kai priešas išties grasina pačiam laisvos visuomenės išlikimui, ji turi išsižadėti to, kas daugeliu požiūrių tebėra stipriausia telkimosi jėga – bendro matomo tikslo. Ji turi atsisakyti apeliacijų, jeigu jos susijusios su prievartos naudoji-

mu, į tam tikrus stiprius moralinius jausmus, kurie vis dar mums pasitarnauja nedidelėse Didžiosios visuomenės grupėse, tačiau kurie, būdami sankcionuoti Didžiojoje visuomenėje, neišvengiamai sukuria joje įtampos bei konflikto židinių.

Atavistinis matomų bendrų tikslų troškimas, puikiai tarnavęs mažos grupės poreikiams, šiandien daugiausia reiškiasi kaip „socialinio teisingumo" idėja. Ji nesuderinama su Didžiosios visuomenės principais ir faktiškai veikia prieš visas tas jos vieningumo jėgas, kurias išties galima vadinti „socialinėmis". Mūsų įgimti instinktai šiuo atveju konfliktuoja su mūsų įgytomis taisyklėmis ir šį konfliktą galime išspręsti tik apribodami prievartos naudojimą tais atvejais, kur prievarta būtina abstrakčioms taisyklėms įtvirtinti, ir susilaikydami nuo jos tais atvejais, kai ji gali būti pateisinta tik konkrečių rezultatų siekiais.

Deja, tos rūšies abstrakti tvarka, kuria žmogus išmoko kliautis ir kuri leidžia taikiai koordinuoti milijonų žmonių pastangas, negali būti grindžiama tokiais jausmais kaip meilė, kuri buvo didžiausia vertybė mažoje grupėje. Meilė yra toks jausmas, kurį žadina tik konkretybė, tačiau Didžioji visuomenė tapo galima tik todėl, kad individas neprivalo rūpintis konkrečiais kitais asmenimis, o tik turi paklusti abstrakčių taisyklių reikalavimams.

Savanoriškųjų bendrijų svarba

Tik apmaudus pamatinių laisvos visuomenės principų nesupratimas leistų iš prielaidos, jog tie principai iš mažos grupės atima prievartines galias, padaryti išvadą, kad jie menkina savanoriškosios veiklos mažose grupėse reikšmę. Suteikdami prievartos galias tik valdžios agentūroms ir apribodami jos naudojimą tik bendrųjų taisyklių įtvirtinimo užduotimi, šie principai leidžia prievartą sumažinti iki minimumo paliekant maksimalią įmanomą erdvę savanoriškosioms pastangoms. Klastinga idė-

ja, esą visi viešieji poreikiai turi būti tenkinami prievartinio organizavimo priemonėmis ir visi ištekliai, kuriuos individai sutinka skirti viešiesiems tikslams, turi būti valdžios kontroliuojami, visiškai svetima pamatiniams laisvos visuomenės principams. Tikrasis liberalas, priešingai, turi siekti, kad būtų kuo daugiau tų „atskirų bendruomenių valstybėje", kurias tariamasis Rousseau individualizmas ir Prancūzijos revoliucija norėjo sunaikinti; tačiau jis reikalauja, kad joms nebūtų teikiamos išimtinės teisės ar prievartinės galios. Liberalas nėra individualistas šūkio „kiekvienas už save" prasme, tačiau jis visada įtariai žvelgia į organizacijų tendenciją savo nariams siekti išimtinių teisių.

Vėliau (15 skyriuje) turėsime išsamiau nagrinėti problemas, kylančias dėl to, jog tokių savanoriškų organizacijų veiklą (kadangi organizacijų galia daug didesnė už atskiro individo galias) gali tekti riboti labiau nei individų veiklą ir, konkrečiai, kad joms gali būti nepripažįstamos kai kurios diskriminavimo teisės, kurios individui sudaro svarbią sudedamąją jo laisvės dalį. Tačiau šioje vietoje norime pabrėžti ne būtinus savanoriškųjų asociacijų veiklos apribojimus, bet tokių asociacijų svarbą ne tik konkretiems tikslams, kurių siekia atskiros interesų grupės, bet ir viešiesiems tikslams griežtąja šio žodžio prasme. Valdžiai turi būti suteiktas prievartos monopolis tam, kad prievarta būtų apribota; tačiau tai neturi reikšti, jog valdžiai turi būti suteikta išimtinė teisė tenkinti viešuosius interesus. Laisvoje visuomenėje viešieji reikalai nėra vien valdžios reikalai (juo labiau centrinės valdžios), o visuomeniškumo dvasia reiškiasi ne vien domėjimusi valdžia[16].

Viena didžiausių mūsų laikmečio silpnybių yra ta, kad mums trūksta kantrybės ir pasitikėjimo savimi kurti savanoriškąsias organizacijas mūsų aukštai vertinamiems bendriems reikalams; iškart reikalaujama, kad valdžia prievartiniu būdu (prievarta surinktais ištekliais) tenkintų kiekvieną didelių grupių pagei-

davimą. Tačiau niekas negali labiau gniuždyti tikrojo pilietiškumo negu toji padėtis, kai valdžia, užuot parūpinusi tik būtinus teisinius rėmus spontaninei raidai, tampa monolitine galia ir pati imasi teikti visas tas paslaugas, kurios gali būti teikiamos tik jungtinėmis daugelio žmonių pastangomis. Didis spontaninės tvarkos privalumas yra tas, kad ji leidžia egzistuoti daugybei įvairiausių savanoriškųjų bendruomenių, kurios puoselėja mokslo, meno, sporto bei kitokias vertybes. Reikia džiaugtis tendencija, kad šiuolaikiniame pasaulyje šios grupės dažnai peržengia valstybių sienas; todėl, pavyzdžiui, Šveicarijos alpinistą daugiau ryšių gali sieti su Japonijos alpinistu negu su savo šalies futbolo aistruoliu, ir kad tie ryšiai gali visiškai nepriklausyti nuo politinės organizacijos, kuriai kiekvienas priklauso.

Dabartinė valdžios tendencija visus bendrus didelių grupių interesus perimti savo žinion, žlugdo visuomeniškumo dvasią; todėl vis daugiau žmonių, anksčiau skyrusių daug pastangų viešiesiems reikalams, nusigręžia nuo visuomeninio gyvenimo. Europos žemyne perdėtas valdžios globėjiškumas praeityje gerokai apsunkino savanoriškųjų, viešiesiems reikalams skirtų organizacijų plėtrą, tad čia susiklostė tradicija į privačias šio pobūdžio pastangas žvelgti kaip į įkyrų nenuoramų kišimąsi ne į savo reikalus; tačiau atrodo, jog šiuo metu panaši situacija klostosi ir anglosaksų šalyse, kur kadaise privati veikla, skirta viešiesiems reikalams, buvo būdingas visuomeninio gyvenimo bruožas.

[1] Keista, bet šio įsitikinimo centrinio planavimo atžvilgiu laikosi toks įžvalgus mąstytojas, kaip Michael Polanyi, kuris savo kn. *The Logic of Liberty* (London, 1951), p. 111 rašo: „Kaip centrinis ekonominis planavimas, visiškai nepajėgus pasiekti savo tikslų, gali būti pavojus laisvei?" Išties gali būti neįmanoma pasiekti to, ko siekia planuotojai, tačiau pats jų mėginimas realizuoti savo sumanymą gali padaryti didžiulės žalos.

[2] Plg. Peter Laslett, *The World We Have Lost* (London and New York, 1965).

[3] Žr. W. H. White, *The Organization Man* (New York, 1957).

[4] Žr. Martin Bullinger, *Oeffentliches Recht und Privatrecht* (Stuttgart, 1968).

[5] Šiame kontekste norėdami pabrėžti, kad teisingo elgesio taisyklės nenurodo jokių konkrečių tikslų ir kad jų pagrindu susiklostanti tvarka yra tai, ką seras Karlas Popperis vadina „abstrakčiąja visuomene", grįžtame prie termino „abstrakti taisyklė".

[6] Plg. Adam Smith, *Wealth of Nations*, ed. Cannan, vol. II, p. 43:

> Natūralus kiekvieno asmens siekis pagerinti savo paties padėtį, jeigu jam leidžiama reikštis laisvai ir saugiai, yra toks galingas principas, kad vien jis, be jokios paramos, ne tik gali sukurti pasiturinčią ir klestinčią visuomenę, bet ir įveikti šimtus neįtikėčiausių kliuvinių, kuriais žmonių įstatymų paikumas taip dažnai apstato jo pasireiškimą; nors tų kliuvinių padarinys beveik visada būna pasikėsinimas arba į to siekio laisvę, arba į jo saugumą.

[7] C. Perelman, *Justice* (New York, 1967), p. 20: „Žmogiškojo elgesio arba sprendimo tipas gali būti apibūdinamas kaip teisingas tik tuomet, jeigu jis gali būti pamatuotas pagal taisykles arba kriterijus."

[8] Kadangi dažnai nekreipiama dėmesio į tai, kad šis dalykas buvo klasikinio liberalizmo tikslas ir kartu jo laimėjimas, verta pacituoti du praėjusio šimtmečio teiginius. N. W. Senioras (cituojamas pagal L. C. Robbins, *The Theory of Economic Policy*, London, 1952, p. 140) rašė 1848 m.: „Skelbti, jog joks žmogus, nepaisant visų jo ydų ar net nusikaltimų, neturi mirti iš bado ar nuo šalčio, reiškia duoti pažadą, kuris Anglijos ar Prancūzijos civilizacijos sąlygomis gali būti įvykdytas ne tik saugiai, bet ir naudingai, nes dovaną išlaikymą galima apriboti išlygomis, kurių niekas savanoriškai nepriims." Tais pačiais metais vokiečių konstitucinės teisės žinovas Moritzas Mohlis, būdamas Vokietijos Konstitucinės asamblėjos Frankfurte delegatu, galėjo pareikšti (*Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der Deutschen konstituierenden Nationalversammlung zu Frankurt a. M.*, ed., Franz Wigard, Leipzig, 1949, vol. 7, p. 5109), kad „es gibt in Deutschland, meines Wissens, nicht einen einzigen Staat, in welchem nicht positive, ganz Gesetze beständen, welche verhindern, dass jemand verhundere. In allen deutschen Gesetzgebungen, die mir bekannt sind, ist die Gemeinde gehalten, den, der sich nicht selbst erhalten kann, zu erhalten."

[9] Plg. Franz Beyerle, „Der andere Zugang zum Naturrecht", *Deutsche Rechtswissenschaft*, 1939, p. 20: „Zeitlos und unbekümmert um die eigene Umwelt hat sie [die Pandektenlehre] keine einzige soziale Krise ihrer Zeit erkannt und geistig aufgefangen. Weder die rasch fortschreitende Entwurzelung des Bauerntums, die schon nach den napoleonischen Kriegen einsetzte, noch das Absinken der handwerklichen Existenzen nach der Jahrhundertmitte, noch endlich die Verelendung der Lohnarbeiterschaf." Sprendžiant pagal tai, kaip dažnai šis garsaus privatinės teisės žinovo teiginys cituojamas dabartinėje vokiečių literatūroje, jis, matyt, išreiškia plačiai pripažįstamą požiūrį.

[10] J.-J. Rousseau aiškiai suprato, jog tai, kas jo „bendrosios valios" požiūriu gali būti teisinga atskirai grupei, nebūtinai teisinga platesnei visuomenei. (Plg. *The Political Writings of J.-J. Rousseau*, ed. E. E. Vaughan (Cambridge, 1915), vol. I, p. 243: „Pour les membres de l'association, c'est une volonté générale; pour la grande société, c'est une volonté particulière, qui très souvent se trouve droite au premier égard, et vicieuse au second." Tačiau vadovaujantis pozityvistine teisingumo interpretacija, kuri jį tapatina su teisėtos valdžios įsakais, neišvengiamai prieinama prie išvados, jog kaip, pavyzdžiui, teigia E. Forsthoff, *Lehrbuch des Verwaltungsrechts* (8 leid., Munich, 1961, vol. I, p. 66), „bet kuri teisingos tvarkos problema – tai įstatymo problema". Tačiau šis „orientavimasis į teisingumo idėją" (keista, kad būtent taip apibūdinamas šis požiūris) tikrai nėra pakankamas norint įsaką padaryti teisingo elgesio taisykle, nebent toji frazė reiškia ne tik tai, kad toji taisyklė tenkina kieno nors teisingo traktavimo reikalavimą, bet ir tai, kad ji tenkina kantiškąjį universalizavimo testą.

[11] Tai yra pagrindinė tezė, kurią kelia Carlas Schmittas savo kn. *Der Begriff des Politischen* (Berlin, 1932). Žr. šios knygos komentarą, kurį pateikia J. Huizinga, šio veikalo I tome.

[12] Žr. aukščiau 9 skyriaus 15 išnašą.

[13] Žinoma, konstruktyvistinis prietaras, kuris vis dar skatina daugelį socialistų šaipytis iš „stebuklo", kad nereguliuojama individų veikla siekiant savo pačių interesų sukuria gėrybinę tvarką, tėra išvirkščioji pusė to dogmatizmo, kuris skatino priešintis Darwinui tuo pagrindu, kad esą tvarkos egzistavimas organinėje gamtoje įrodo jos tikslingo sukūrimo faktą.

[14] Plg. H. B. Acton, *The Morals of Markets* (London, 1971).

[15] Plg. Bertrand de Jouvenel, *Sovereignty* (London and Chicago, 1957), p. 136: „Tad turime padaryti trejetą išvadų. Pirma, kad maža visuomenė, į kurios aplinką žmogus pirmiausia įžengia, jam išlieka be galo patraukli; antra, kad jis visada prie jos sugrįžta pasisemti jėgų; ir trečia, kad bet koks mėginimas implantuoti jos bruožus į Didžiąją Visuomenę yra utopinis ir baigiasi tironija"; toliau išnašoje autorius priduria: „Šiuo požiūriu J.-J. Rousseau (*Rousseau Juge de Jean–Jaques*, Trečiasis dialogas) parodė išmintį, kurios pritrūko vėlesniems jo sekėjams: „Jo tikslas negalėjo būti grąžinti šalis su gausiais gyventojais bei dideles valstybes prie pirmykščio paprastumo, o tik išsaugoti, kiek tai įmanoma, tas iš jų, kurių nedidelis plotas bei palanki padėtis apsaugojo nuo bėgimo galvotrūkščiais visuomeninės pažangos bei rasės gedimo kryptimi."

[16] Plg. Richard Cornuelle, *Reclaiming the American Dream* (New York, 1965).

RODYKLĖ

Acton, H. B., 158, 234
Albert, H., 205
Alger, H., 124
Allen, C. K., 94
Ames, J. B., 99
Andersen, H. C., 12
Antoine, P., 158
Aquinas, T., 34, 52
Aristotelis, 34, 51, 52, 97
Ashley, W. J., 157
Atkin, Lord, 99
Austin, J., 53, 73, 102

Bagolini, L., 97
Baldwin, R. W., 158
Barry, B. M., 164
Bastiat, F., 98
Baumgardt, D., 52
Beccaria, C., 52
Bell, D., 159, 164
Bentham, J., 36, 37, 50, 73, 82
Beyerle, F., 233
Blackstone, W., 36, 52
Bodenheimer, E., 104
Boehm, F., 93
Boulding, K. E., 98
Brandt, F. B., 52, 161
Brecht, A., 93, 103
Brunner, E., 82, 107
Buchanan, J. M., 205
Bullinger, M., 232
Bundy, McG., 98
Burckhardt, W., 95
Burnet, J., 97
Butler, J., 54
Butler, S., 160
Burke, E., 204

Cahn, E. N., 99
Calvin, J., 224
Cannan, E., 163, 173
Carr, E., H., 172
Carre de Malmberg, R., 95
Carroll, L. (C. L. Dodgson), 103
Carter, J. C., 96
Carver, T. N., 158
Chapman, J. W., 53, 100, 160
Ciceronas, 16, 52, 206
Coke, E. (Lord), 52
Collingwood, R. G., 162
Comte, A., 108, 205
Cornuelle, R., 234
Cranston, M., 172
Crummenerl, R., 161

Darwin, C., 234
del Vecchio, G., 157
Destut de Tracy, A. L. C., 205

Devlin, Lord, 107
Dewey, J., 72, 102
Diggs, B. J., 52
Donagan, A., 52
Donati, B., 95, 158
Donati, D., 96
Duguit, 95, 101, 205
Durkheim, E., 205
Duverger, M., 162
Dworkin, R. M., 107

Everett, C. W. 52

Ferguson, A., 52, 97, 159
Fogarty, M., 160
Forsthoff, E., 234
Frankena, W. A., 161
Freund, P. A., 99
Friedmann, W., 162
Fuller, L. L., 99, 107

Gaudemet, J., 50
Geck, L. H. A., 161
Geiger, T., 54
Geyl, P., 163
Giacometti, Z., 106
Gibbon, E., 115, 157
Gluckman, M., 99
Goodhart, A. L., 99, 163
Gordon, T., 204
Gregor, M. J., 101
Groethuysen, B., 159
Grotius, H., 82
Gsovski, V., 162

Haenel, A., 95
Hale, M., 100
Hale, R. L., 52
Hallowell, J. H., 101
Hardin, G., 159
Hare, R. M., 53
Hart, H. L. A., 53, 98, 102, 103, 107
Hegel, G. W. F., 51
Helvetius, A. C., 52
Herakleitos, 97
Hobbes, T., 76, 102, 103
Hobhouse, L. T., 158
Hodgson, 158
Höffner, J., 159
Honore, A. M. 157, 162
Hospers, J., 53
Huizinga, A. J., 234
Hume, D., 15, 33, 34, 51, 52, 63, 67, 82, 97, 100, 101, 108, 109, 160, 164, 204

James, W., 72, 102
Jellinek, G., 95
Jevons, W. S., 106
Jones, H. W., 163
Jouvenel, B. de, 158, 163, 234

Kant, I., 48, 63, 70, 100, 101, 109
Kantorowicz, H., 103
Kaufmann, W., 163
Kelsen, H., 73, 76–86, 102–108
Keynes, J. M., 163
Korsch, K., 162
Kristol, I., 159
Küng, E., 158

Leband, P., 95, 96
Laski, H. J., 107, 172
Laslett, P., 103, 232
Leacock, S., 158
Lehmann, W. C., 97
Leibholz, G., 162
Levy-Ulman, H., 96
Liddell, H. G., 204
Lippmann, W., 9
Locke, J., 64, 82, 93, 106, 124, 160

Lucas, J. R., 99
Lugo, J. de, 160
Lyons, D., 158

Mabbot, J. D., 53
McCloskey, H. J., 52
McIlwain, C. H., 51
Maine, H. S., 103
Mandeville, B., 52, 204
Mannheim, K., 162
Maupertius, P. L. M. de, 52
Mayo, B., 98
Menger, C., 203
Merk, W., 50
Messner, J., 157
Mill, J. S., 53, 98, 111, 154, 157, 164, 205
Millar, J., 97
Mises, L. von, 108, 159, 204, 206
Mohl, M., 233
Molina, L., 160
Montesquieu, C. de S. de, 204
Moore, G. E., 53
Myrdal, G., 205

Nelson, L., 98
Newman, F. W., 157

Oakeshott, M., 31
Ortega y Gasset, J., 209, 225

Paley, W., 94
Pantaleoni, M., 108, 160
Pareto, V., 72
Paschukanis, E., 162
Pasquier, C. de, 158
Perelman, C., 233
Peter, H., 205
Pieper, J., 164
Planiol, M., 95
Platonas, 141, 170
Pohlenz, M., 51
Polanyi, M., 51, 232
Popper, K. R., 70, 101, 105, 108, 205, 233
Pound, R., 94, 163

Radbruch, G., 75, 101, 103, 107, 162, 163
Raphael, D. D., 171
Rashdall, H., 53
Rawls, J., 13, 100, 156, 157, 160, 164
Rescher, N., 158
Rheinstein, M., 108
Robbins, H. R., 205
Robbins, L. C., 98, 205, 233
Robertson, H. M., 159, 160
Roosevelt, F. D., 168
Röpke, W., 206
Rosmini-Serbati, A., 158
Rothbard, M. R., 159
Rousseau, J.-J., 234
Runciman, W. G., 157, 159
Ryan, J. A., 158

Sacharov, A., 114
Salas, J. de, 160
Salmond, J., 96
Savigny, F. C. von, 96, 97
Scheler, M., 98
Schmitt, C., 101, 234
Schmoller, G., 158
Schopenhauer, A., 97, 98
Schulze, H., 94
Scott, R. A., 204
Seligmann, E., 95
Senior, N. W., 233
Shields, W., 158
Sidgwick, H., 37, 53

Singer, M. G., 53
Smart, J. J. C., 52, 53
Smiles, S., 124
Smith, A., 50, 52, 97, 120, 159, 204, 205, 224, 233
Sorley, W. S., 162
Sprigge, T. L. S., 52
Steinwenter, A., 50
Stuchka, P. J., 162
Summer, W. G., 124

Taparelli d'Azeglio, L., 157
Tocqueville, A. de, 162
Toulmin, S. E., 53
Tucker, J., 204
Tuft, J., 102

Ulpian, 66, 100
Urmson, J. O., 52

Vile, M. J. C., 106
Vinogradoff, P., 55, 96
Vlastos, G., 53, 172
Voltaire, 52

Wasserrab, K., 161
Weber, M., 104, 159
Weisser, G., 205
Westermarck, E., 108
Whately, R., 203
Whyte, W. H., 232
Wicksteed, H. B., 157
Wilkins, J., 205
Williams, B., 53, 76
Williams, G., 103
Willoughby, N. W., 158
Wooton, B. (Lady) 125, 160

Zimmermann, W., 161

Hayek Friedrich August von

Ha-133 Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė T. 2: Socialinio teisingumo miražas/F. A. von Hayek; Vilnius : Eugrimas, 1998. – 240 p.: – bibliogr. sk. gale. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392–1673).

Rodyklės: p. 235–238.

ISBN 9986-752-41-8 (2 tomas)

ISBN 9986-752-29-9 (3 tomai)

Šiame – antrajame „Teisės, įstatymų leidybos ir laisvės" tome F. Hayekas iškelia ir argumentuoja tezę, jog „socialinio teisingumo miražo" vaikymasis griauna teisės pagrindus, siaurina asmens laisvę ir visuomenę stumia totalitarizmo link.

Pastangos įgyvendinti „socialinį teisingumą" reikalauja, kad abstrakti rinkos tvarka būtų keičiama konkrečia „organizacine" tvarka, o tai gresia Didžiosios visuomenės, visos Vakarų civilizacijos žlugimu.

Anot F. A. von Hayeko, šią pavojingą slinktį teoriškai daugiausia inspiravo utilitarizmas ir teisinis pozityvizmas - dvi „konstruktyvistinio paklydimo" atmainos.

Gausiems „socialinio teisingumo" šalininkams šis tomas tikrai suteiks peno apmąstymui.

UDK 340.1

Friedrich A. von Hayek
TEISĖ, ĮSTATYMŲ LEIDYBA IR LAISVĖ
T. 2: SOCIALINIO TEISINGUMO MIRAŽAS

Dailininkas *Algimantas Dapšys*
Dizainerė *Nijolė Juozapaitienė*
Redaktorė *Julija Kairienė*

SL 2138. 1998 02 25. 14,5 l. apsk. l. Tiražas 2000 egz. Užsakymas 942
Išleido leidykla „Eugrimas", Šilutės 42a–1, LT-2042 Vilnius
Iš užsakovo pateiktų plėvelių spausdino SPAB spaustuvė „Spindulys", Gedimino g. 10, 3000 Kaunas

POLITINĖ TEORIJA

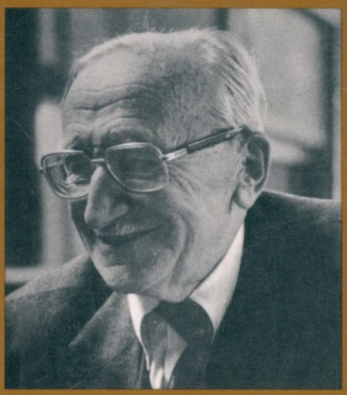

Šiame - antrajame „Teisės, įstatymų leidybos ir laisvės“ tome Friedrichas Augustas von Hayekas iškelia ir argumentuoja tezę, jog „socialinio teisingumo miražo“ vaikymasis griauna teisės pagrindus, siaurina asmens laisvę ir visuomenę stumia totalitarizmo link.

Pastangos įgyvendinti „socialinį teisingumą“ reikalauja, kad abstrakti rinkos tvarka būtų keičiama konkrečia „organizacine“ tvarka, o tai gresia Didžiosios visuomenės, visos Vakarų civilizacijos žlugimu.

Anot F.Hayeko, šią pavojingą slinktį teoriškai daugiausia inspiravo utilitarizmas ir teisinis pozityvizmas - dvi „konstruktyvistinio paklydimo“ atmainos.

Gausiems „socialinio teisingumo“ šalininkams šis tomas tikrai suteiks peno apmąstymui.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

CEU

ISBN 998675241-8

9 799986 752416

ISSN 1392-1673

ISBN 9986-752-29-9(3 tomai)

Rekomenduojama kaina 10 Lt